

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

Кушнір Олександр Олександрович

УДК 94(477) «17»

**ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ 1715 – 1760-х рр.:
ПЕРЕБІГ ТА СПРИЙНЯТТЯ СУЧАСНИКАМИ**

07.00.01 – Історія України

**Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

**Науковий керівник
Надтока Олександр Михайлович,
кандидат історичних наук, доцент**

Київ – 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА	
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1. Історіографія гайдамацького руху.....	10
1.1.1. Історіографія ХІХ – початку ХХ ст.....	10
1.1.2. Історіографія 1920 – 1980-х рр.....	16
1.1.3. Сучасна українська історіографія.....	23
1.2. Джерельна база дослідження.....	27
1.2.1. Актові джерела про гайдамаків.....	27
1.2.2. Гайдамацький рух у спогадах та мемуарах сучасників.....	32
1.2.3. Етнографічні матеріали про гайдамацтво.....	38
РОЗДІЛ 2. ПРИЧИНИ ГАЙДАМАЦЬКОГО РУХУ:	
ІСТОРИЧНЕ ТЛО Й ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СУЧАСНИКІВ	43
2.1. Соціальна структура населення України і становище податних станів.....	43
2.2. Особливості релігійної ситуації у Київському та Брацлавському воєводствах.....	59
РОЗДІЛ 3. ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ У 1715 – 1750-х рр.:	
ЗМІСТ І СПРИЙНЯТТЯ СУЧАСНИКАМИ	70
3.1. Зародження гайдамацького руху в Правобережній Україні (1715 – 1720-ті рр.).....	70
3.2. Передумови і розгортання антипольського виступу 1734 р. під проводом Верлана та діяльність його колишніх сподвижників.....	81
3.3. Дії гайдамаків у 1740 – 1750-х рр. Гайдамацьке повстання 1750 р.....	100

РОЗДІЛ 4. КОЛІВЩИНА: РОЗГОРТАННЯ ПОВСТАННЯ ТА ЙОГО РЕЦЕПЦІЯ СУЧАСНИКАМИ	122
4.1. Передумови гайдамацького повстання 1768 р. та загострення військово-політичної ситуації в Правобережній Україні.....	122
4.2. Підготовка Коліївщини: цілі й організація. Перші успішні дії гайдамаків і взяття Умані.....	135
4.3. Встановлення влади гайдамацького Війська Запорозького на теренах Південної Київщини та Брацлавщини. Політика М. Залізняка на визволеній території.....	152
4.4. Розгром гайдамацького Війська Запорозького та каральні заходи властей.....	163
4.5. Продовження боротьби гайдамаків у Правобережній Україні протягом липня 1768 – квітня 1769 рр.....	175
ВИСНОВКИ	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	191

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Архив ЮЗР	– Архив Юго-Западной России
б. д.	– без дати
бл.	– близько
б. н.	– без назви
Записки НТШ	– Записки Наукового товариства імені Шевченка
КС	– Киевская старина
СИРИО	– Сборник Императорского Русского исторического общества
УІЖ	– Український історичний журнал
ф.	– фонд

ВСТУП

Актуальність теми. Гайдамацький рух, як форма соціальної, релігійної та національно-визвольної боротьби українського народу в XVIII ст., посідає видатне місце в історії України. Великі гайдамацькі повстання 1734, 1750 та 1768 рр. знайшли яскраве відображення в актових джерелах, мемуарах, епістоляріях, народних піснях, думках та легендах, історичній та художній літературі, мистецтві. Тому закономірно, що це явище української історії стало предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних науковців.

Деякі дослідники гайдамацького руху XIX – початку XX ст. припускалися суб'єктивності у трактуванні тих чи інших подій гайдамацтва, що було викликано широкими хронологічними рамками проблеми, територіальною розпорошеністю архівних джерел про гайдамаків, наявністю певних міфів щодо гайдамацтва. Дійсно, матеріали про гайдамаків зберігаються в архівах різних держав – України, Росії, Польщі та Литви, що ускладнює дослідження даної теми навіть для сучасних науковців. Свій внесок у розробку гайдамацької проблематики зробила й радянська історична наука, пріоритетно досліджуючи соціально-економічні аспекти руху. Протягом 1990 – 2000-х рр. історії гайдамацького руху було присвячено лише декілька монографій та статей. Досліджуючи окремі факти, події та діяльність головних організаторів гайдамацьких повстань, історики вважали, що за попередні роки було видано достатньо наукових праць з історії гайдамацтва.

Зародившись упродовж 1715 – 1717 рр. у Подільському воєводстві, гайдамацький рух досить швидко поширився на Київщину та Брацлавщину. Починаючи з 1730-х рр. термін «гайдамаки» масово використовується польськими та російськими властями для означення повстанських загонів селян і козаків. Сам термін з'явився в українській мові у XVIII ст. та, ймовірно, має турецьке походження, від «hajdemaк» – той, хто переслідує, відбирає, займається розбоєм. Протягом 1740 – 1750-х рр. діяльність гайдамаків окрім Правобережної

України поширюється на територію Гетьманщини та Вольностей Війська Запорозького Низового. Коліївщина, яка стала кульмінацією всієї попередньої боротьби гайдаків, до сих пір є одним з найдискусійніших етапів гайдамацького руху. Особливо це стосується проблеми інтерпретації подій повстання 1768 р. представниками польської влади та шляхти, російським урядом та військовими, політичними та військовими елітами Гетьманщини, представниками православного та унійного духівництва, міщанами, українським селянством і самими гайдаками. Саме аналіз джерел з проблематики сприйняття гайдамацького руху його сучасниками (мемуарної літератури та етнографічних матеріалів), а також розгляд перебігу руху за актовими джерелами дає змогу дослідити зародження гайдамацтва, його цілі й організацію, а також ставлення сучасників до тих чи інших подій та особистостей в історії повстанського руху.

Загалом, враховуючи великий об'єм недосліджених джерел про гайдамацький рух та недостатнє висвітлення історії руху в науковій літературі, потреба в написанні комплексної наукової роботи з даної проблематики досі залишається актуальною.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах науково-дослідної теми історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер 11БФ046-01).

Об'єктом дослідження є гайдамацький рух як форма визвольної боротьби українського народу в XVIII ст. та його рецепція сучасниками.

Предметом дослідження є розгортання гайдамацького руху протягом 1715 – 1760-х рр. та ставлення до нього сучасників (представників різних етнонаціональних та станових груп).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу архівних та опублікованих джерел комплексно висвітлити перебіг та сприйняття

сучасниками гайдамацького руху 1715 – 1760-х рр., з'ясувати маловідомі факти про події найбільших гайдамацьких повстань та учасників цього руху.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішити такі **завдання**:

- проаналізувати стан і ступінь висвітлення теми у вітчизняній і зарубіжній історіографії, виділити основні підходи попередніх дослідників при дослідженні гайдамацького руху;
- охарактеризувати повноту джерельної бази дослідження, класифікувати наявні джерела та проаналізувати їх за інформаційною насиченістю;
- визначити причини та передумови гайдамацького руху;
- проаналізувати спрямованість та перебіг гайдамацького руху, його особливості на різних етапах розвитку;
- розкрити специфіку сприйняття гайдамацького руху його сучасниками – представниками різних етнонаціональних та станових груп;
- з'ясувати особливості військово-політичної складової гайдамацького руху.

Географічні межі охоплюють територію Брацлавського, Волинського, Київського та Подільського воєводств Речі Посполитої, а також, частково, Лівобережної Наддніпрянщини, Слобідської України та Вольностей Війська Запорозького Низового.

Хронологічні рамки охоплюють проміжок часу від 1715 р. – першої офіційної згадки про гайдамаків, до 1769 р. – остаточного придушення Коліївщини та останньої згадки про діяльність гайдамацьких загонів у Правобережній Україні.

Методологічну основу дослідження складають принципи науковості, об'єктивності та історизму, які стали підґрунтям для різнобічного аналізу перебігу гайдамацького руху та його рецепції сучасниками.

У процесі написання дисертації використовувалися наступні **методи**:

- періодизації – сприяє формуванню логічно-наукової структури дослідження, відтворенню історичного процесу та послідовності викладення матеріалу. Дозволяє з'ясувати часові межі та етапність гайдамацького руху;

- проблемно-хронологічний – допомагає виокремити проблемні блоки (етапи) в межах досліджуваної теми і комплексно розглянути подієву канву історії гайдамацького руху;
- історичної реконструкції – дає змогу відтворити перебіг гайдамацького руху з використанням писемних джерел;
- історико-порівняльний – дозволяє розкрити сутність гайдамацького руху та виявити певні закономірності в його історії;
- біографічний – дає можливість дослідити особливості життєвого шляху гайдамацьких отаманів та їхню роль в розгортанні повстанського руху;
- структурний аналіз – дозволяє системно проаналізувати події та явища гайдамацького руху, їхню взаємодію та взаємозв'язки між ними;
- контент-аналіз – якісно-кількісний метод дослідження джерел, який полягає у квантифікаційній обробці тексту документа (кількісному вираженні якісних ознак) з подальшою інтерпретацією результатів. Допомагає в повній мірі дослідити сприйняття гайдамацького руху його сучасниками.

Наукова новизна проведеного дослідження та його результатів полягає в наступному:

- на основі аналізу історіографії гайдамацького руху виявлено термінологічні суперечності, відмінності у визначенні хронологічних меж гайдамацьких виступів та наявність певних міфів щодо гайдамацтва;
- вперше до наукового обігу введено недосліджені раніше матеріали центральних архівів України, залучено маловідомі документи з Російського державного військово-історичного архіву, використано широке коло мемуарної літератури про Коліївщину, що сприяло виконанню поставлених наукових завдань;
- на основі аналізу доступної джерельної бази запропоновано певну картину перебігу гайдамацького руху в Правобережній та Лівобережній Україні, а також на території Вольностей Війська Запорозького Низового, з визначенням етапності руху та особливостей цих етапів;

- удосконалено наявні наукові знання про передумови, причини та локацію гайдамацького руху на території України, а також цілі, організацію і тактику боротьби гайдамацьких загонів;
- проаналізовано роль гайдамацьких отаманів (Верлана, Г. Медведя, З. Харка, М. Залізняка, І. Гонти, С. Неживого та ін.) у розгортанні повстанського руху;
- вперше досліджено проблеми ставлення польських та російських властей до гайдамацького руху 1715 – 1760-х рр., а також інтерпретації цього визвольного руху його учасниками та українським селянством;
- пропонується осмислювати гайдамацький рух як новий етап військово-політичної діяльності Запорозького Низового війська, що проявилось у визвольному русі на теренах України із залученням ширших верств населення – селянства, міщанства та духівництва, а також у зовнішньополітичних акціях гайдамаків.

Таким чином, наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що на основі ґрунтовного аналізу джерельної бази, виявлення та залучення нових джерел, опрацювання наявної історіографії, вперше комплексно досліджено особливості перебігу гайдамацького руху та його сприйняття сучасниками.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертації можуть бути використані при викладанні нормативних і спеціальних курсів з нової історії України, при підготовці монографій, навчальних посібників.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження доповідалися на 3 наукових конференціях: IV Міжнародній науковій конференції молодих учених, присвяченій 20-річчю незалежності України «Дні науки історичного факультету – 2011» (Київ, 28–29 квітня 2011 р.); VII Всеукраїнській науковій військово-історичній конференції «Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини» (Київ, 15–16 березня 2012 р.); XXI Міжнародній науково-практичній конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні – 2012» (Київ, 21–22 березня 2012 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 6 наукових статей у фахових виданнях.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія гайдамацького руху

1.1.1. Історіографія XIX – початку XX ст. У межах історіографічної спадщини виділяємо три великих етапи розробки теми: період XIX – початку XX ст., або історіографія Нового часу; період 1920 – 1980-х рр., який прийнято визначати як період радянської та зарубіжної історіографії; етап сучасної історіографії, яка формувалася в умовах відновлення української державності.

Першим українським науковцем, який дослідив феномен гайдамацького руху був видатний український вчений та громадський діяч М. Максимович, який у 1839 р. написав для газети «Киевлянин» статтю «Сказание о Колиивщине». Автор підкреслював, що «кривавий подвиг Залізняка був не простий гайдамацький розбій і не випадковий напад запорожців на польські володіння заради грабунку. Ні, то було вогнедишне виверження народної помсти...» [243, с. 625]. Головною рушійною силою повстання 1768 р. М. Максимович вважав запорозьких козаків і селян, які боролися проти соціально-економічних, національних і релігійних утисків [243, с. 634]. Також вчений вказував на зв'язок гайдамацького руху з козацтвом і визвольною боротьбою українського народу протягом XVI – XVII ст. Позитивне ставлення М. Максимовича до повстання 1768 р., а також виправдання ним усього гайдамацького руху, стало причиною цензурної заборони статті [219, с. 286]. Зазначену працю українського дослідника читав у рукописі М. Маркевич і приєднався до такої оцінки Коліївщини в останньому розділі другого тому своєї «Истории Малороссии» [200, с. 660– 671].

Одеський історик А. Скальковський у своїй монографії «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст.» розглядав гайдамацький рух як простий розбій заради грабунку та наживи, вбачав у ньому «мерзенну і богопротивну

справу» [235, с. 127]. Гайдамаків він називав «піратами суходолу», «розбійниками», «хижими звірами», «бродягами», «людьми злочинними та жорстокими», а керівників повстання 1768 р. М. Залізняка та І. Гонту – «честолюбцями та злочинцями», які нібито «з власних корисливих інтересів» виступили на боротьбу, за що «отримали найсумнішу славу» [235, с. 7, 12, 14, 65]. Участь козаків у Коліївщині, на думку автора, наклала на них «пляму безславності», а «добре ім'я та слава війська Запорозького була поглумлена жменею злодіїв» [235, с. 125, 135]. Робота А. Скальковського привернула увагу М. Максимовича, який у полемічній статті – «Вести о гайдамаках» [199], виступив з гострою критикою такого негативного ставлення до гайдамацького руху.

В іншій монографії – «История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского», А. Скальковський дослідив роль Сави Чалого в розгортанні гайдамацького руху протягом 1730-х рр. та вплив найбільших гайдамацьких повстань на внутрішню ситуацію в Запорозькій Січі [234, с. 130– 135, 346– 367]. Історик не змінив свого ставлення до гайдамаків навіть за наявності оновленої джерельної бази дослідження, доповненої матеріалами Архіву Коша Нової Запорозької Січі.

Подібні погляди про характер гайдамацького руху (зокрема, Коліївщини) висловив у своїй «Истории России с древнейших времен» московський історик С. Соловйов. Автор, не бачучи ніяких політичних кроків гайдамаків для досягнення державної незалежності українських земель, стверджував про наявність прагнення останніх до возз'єднання Правобережної України з Російською імперією. Організаторами руху історик вважав запорожців, а виступи гайдамаків трактував як сліпий бунт проти панського гніту [244, с. 529– 536].

Український історик та письменник П. Куліш також негативно ставився до гайдамацького руху. «Гайдамаччина, – писав він, – тобто відкритий грабунок, була на Україні явищем цілком звичайним, і, оскільки вона здійснювалась у вигляді нібито справедливої помсти убогого над багатим, козака над ляхом, то не

знала ніякого сорому у своєму шаленстві» [192, с. 90]. Дослідник заперечував закономірність виникнення та визвольний характер гайдамацтва, а Коліївщину вважав «даремним поривом українців» [192, с. 93]. Однак важливо зазначити, що саме П. Куліш у 40-х рр. XIX ст. започаткував записи народної прози про гайдамацький рух.

При дослідженні історії гайдамацького руху варто звернути увагу на працю «Гайдамаччина» російського історика українського походження Д. Мордовцева. Дослідник мусив визнати, що гайдамацький рух організовувався не лише на Правобережній Україні, але й на Лівобережжі та Запоріжжі [216, с. 28]. Причини початку Коліївщини дослідник шукав виключно у релігійних суперечностях, а саме у тисках православної церкви з боку католиків та уніатів [216, с. 166–168]. Йдучи за тенденційними описами польських мемуаристів, автор намагався показати виключно жорстокий характер повстання 1768 р., називав боротьбу проти шляхти «кривавими подвигами зграї Залізняка» [216, с. 202], а визволення Умані – «уманською різаниною» [216, с. 151].

Історія гайдамацтва також знайшла своє відображення у працях відомого історика В. Антоновича. У своїй роботі – «Исследование о гайдамачестве по актам 1700 – 1768 гг.», дослідник необгрунтовано характеризував його як «свавілля та прагнення задовольнити особисту своєкорисливість» [140, с. 5]. Також нічим не підтвердженою була його думка про те, що «гайдамацтво виключно проявлялося у Польській Україні та ніколи не оберталося на Малоросію» [140, с. 3].

Погляди В. Антоновича на гайдамацький рух згодом зазнали змін. Заслуговує на увагу його праця «Уманский сотник Иван Гонта», в якій автор вже не трактував гайдамаків як грабіжників. Історик писав, що «Гонта діяв за переконаннями, які глибоко вкорінилися в народі, усвідомлюючи обов'язок приєднатися до боротьби, що охопила країну, на боці свого народу, його прав, віри та національності, та принести цій справі в жертву і свою кар'єру, і своє суспільне становище» [142, с. 251].

Схожу оцінку Коліївщині дав український історик М. Костомаров у передмові до невеликої публікації документів «Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г.». Гайдамацтво він вважав формою боротьби «південно-російського народу з польським шляхетством». «Воно, – писав історик, – за характером і прийомами своєї діяльності, скидалося на колишнє козацтво, але відрізнялося від нього відсутністю станової солідарності» [82, с. 300]. М. Костомаров піддавав критиці висловлювання польських мемуаристів про «розбійницький характер» гайдамацького руху, але сам також визнавав, що таким він був на своєму початковому етапі [82, с. 301].

Значний внесок у дослідження гайдамацького руху зробила представниця народницького напрямку в історіографії О. Єфименко. У своїй ґрунтовній роботі «Из истории борьбы малорусского народа с поляками», дослідниця звернула увагу на головні причини гайдамацького руху – посилення соціальних протиріч та релігійні утиски з боку католиків [175, с. 16–27]. На думку О. Єфименко, гайдамацький рух був «справжньою партизанською війною», а не хаотичним «хлопським бунтом» [175, с. 35]. О. Єфименко категорично відкидала твердження багатьох істориків і мемуаристів про участь в організації Коліївщини православного духівництва. Вона стверджувала, що головною рушійною силою повстання 1768 р. було «місцеве роздратування, яке спричиняло більш посилений притік гайдамацьких сил... у староство Чигиринське та його околиці, де точилася боротьба між православ'ям та уніатством» [175, с. 98–101].

У передмові до російського перекладу записок В. Кребс – дочки уманського губернатора Р. Младановича, свої погляди на історію Коліївщини висловив публіцист Й. Рева. Автор вважав, що «це був кривавий вибух народного відчаю, ... єдина можлива форма протесту проти повного особистого та економічного поневолення слабких сильними» [111, с. 1]. Обґрунтовано називаючи гайдамацтво «нелегальним протестом проти існуючого порядку», «відкритою війною проти панства та його прерогатив», і, пояснюючи його появу як «насильство проти насильства», Й. Рева водночас хибно вважав, що

«наси́льство й не могло проявлятися в інших формах, окрім грабунку та розбою» [111, с. 2].

З національних позицій написана праця українського історика Я. Шульгіна «Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов». Дослідник наголосив на трьох ключових ознаках Коліївщини: по-перше, повстання було викликане «не своєкорисністю, не порочною злою волею, а усвідомленням глибокої несправедливості, яка тяжіла над селянським населенням Речі Посполитої»; по-друге, наявність певної обдуманості дій учасників руху, плану та організації, прагнення визволити передусім Київщину, а потім розширити територію повстання; по-третє, повстанці мали «певний ідеал майбутнього» – ліквідація панщини, отримання у власність землі, свобода віросповідання та єднання з Росією [258, с. 10, 83– 84, 98, 112– 113]. Також Я. Шульгін підкреслив негативну роль, яку в справі придушення повстання 1768 р. зіграли: російська імператриця Катерина II, голова колегії іноземних справ М. Панін, російський посол у Варшаві М. Рєпнін, генерал-губернатор Малоросії П. Рум'янцев, Київський генерал-губернатор Ф. Воейков, російський генерал М. Кречетников [258, с. 185– 187].

Також варта уваги праця відомого дослідника козацтва Д. Яворницького «Гайдамацкое движение и уманская резня 1768 г.», яка у 1901 р. була прочитана як публічна лекція у Санкт-Петербурзі. Історик вважав, що «гайдамацький рух XVIII ст. – це продовження стародавньої боротьби південноруського козацтва з польським панством». Д. Яворницький вказував на дві головні причини гайдамацтва – «економічну та релігійну» [263, с. 44].

На фоні інших робіт про Коліївщину виділяється стаття члена Ніжинського історико-філологічного товариства І. Галанта «К истории Уманской резни 1768 г.» [154]. На основі аналізу недослідженого раніше мемуару єврея-очевидця, історик висвітлив події, що відбувалися в Умані влітку 1768 р. Однак дослідник надто некритично підійшов до аналізу свого головного джерела, яке містило багато неточностей, перекозчень і пліток.

М. Грушевський також був одним з тих істориків, хто торкався історії гайдамацького руху в своїх працях. Вчений вважав, що головною причиною повстанського руху був національно-релігійний антагонізм у Правобережній Україні. Історик не уподібнював гайдамаків до рівня простих розбійників, а бачив у них «щось більше, ніж звичайнісіньких розбишак» [164, с. 449].

Брошура К. Широцького [256], написана у 1918 р. і присвячена історії Коліївщини, виділялася акцентом автора на біографіях отаманів повстання 1768 р., залученням фольклорних матеріалів, а також дещо художньою манерою висвітлення подій.

Представники польської історіографії ХІХ ст. – початку ХХ ст. у своїх оцінках гайдамацького руху, а також при висвітленні його історії пішли, майже без винятку, шляхом польських мемуаристів – Я. Ліппомана, А. Мощенського, В. Кребс та ін. Особливо це стосувалося таких питань як визначення причин Коліївщини та загального характеру повстання 1768 р.

Класичним прикладом такого дослідження є двотомна праця Ф. Равіти-Гавронського «Історія гайдамацьких рухів». Основну причину початку Коліївщини історик бачив у духовості українців, які, на його думку, були мішаниною різних монгольських племен з додатками слов'янської частини. Ф. Равіта-Гавронський приділив значну увагу висвітленню антипольського повстання 1734 р. під проводом Верлана, яке він вважав наслідком політичної агітації Росії. Відсутність офіційної платні у полку Верлана історик пояснював проживанням з грабунків [278, с. 200–207].

Аналогічну до Ф. Равіти-Гавронського оцінку гайдамацького руху дає інший польський історик Т. Корзон. Ось як він окреслював причини повстання 1768 р.: «Не треба шукати інших мотивів для виявлення фактів, вистачає зіп'ясування кровожерливого підбурювання темного фанатика (йдеться про ігумена Мотронинського монастиря Мельхіседека Значко-Яворського. – *О.К.*) з подразненим станом умів українського люду, який чув, що цариця виступила в обороні «благочестя», а дяки опираються її намаганням, і ведуть з її полками

війну» [273, s. 200]. Т. Корзон відкидав навіть можливість того, що українські повстанці мали які-небудь ідейно-політичні мотиви та цілі.

Схоже ставлення до гайдамацтва бачимо в історичному нарисі про Коліївщину українського дослідника польського походження Ю. Ролле, який стверджував, що «темне духівництво за Дніпром, релігійний антагонізм, прозелітична політика, яка велась на власну руку, врешті-решт завелика свобода в селах, розкиданих на окраїнах Польщі – були головною причиною різанини» [279, s. 37]. Заперечуючи очевидні факти, заради виправдання поляків та засудження гайдамаків Ю. Ролле писав: «Гніт панів не міг бути причиною бунту, бо власне на тих теренах гніту не було» [279, s. 37].

Отже, протягом XIX – початку XX ст. відбувалося становлення історіографії гайдамацького руху, а її представники тільки починали накопичувати документальні матеріали присвячені проблемі. Суб'єктивності у трактуванні тих чи інших подій гайдамацтва припускалися навіть відомі історики XIX ст. – В. Антонович, О. Єфименко та Я. Шульгін. Найчастіше це було наслідком неповноти джерельної бази досліджень, що зумовлювалося широкими хронологічними рамками теми, територіальною розпорошеністю архівних джерел про гайдамаків, а також деякими цензурними обмеженнями, які існували на той час у Російській імперії. Представники ж польської історіографії XIX ст. у своїх роботах здебільшого некритично використовували польську мемуарну літературу та упереджено трактували гайдамацький рух.

1.1.2. Історіографія 1920 – 1980-х рр. Радянські дослідники писали історію гайдамацького руху та Коліївщини використовуючи марксистсько-ленінську методологію. Тому закономірно, що у цих працях повстання гайдамаків трактувалися як прояв класової боротьби селян та козаків. Перших пригноблювала польська шляхта, другі – були організаційною силою руху. Пояснення причин гайдамацтва у радянських істориків зводилось до суто соціально-економічних факторів, тому переважна більшість робіт на дану тематику мала досить обмежену джерельну базу та зберігала певну тенденційність в оцінці руху. Однак важливою заслугою представників

радянської історіографії є введення до наукового обігу великої кількості раніше недосліджених архівних матеріалів про гайдамаків.

Протягом 1920 – 1930-х рр. з'явилося декілька науково-популярних праць присвячених загальним аспектам гайдамацького руху, зокрема Коліївщини. Особливістю робіт М. Горбаня [160], К. Гуслистого [168] та О. Дмитрієва [169, 170] була чітко виражена позиція авторів з приводу національного гніту селян, як однієї з головних причин початку гайдамацьких повстань. О. Дмитрієв наголошував на тому, що «крім економічного гніту, крім кріпацької неволі, селяни Правобережної України терпіли також національний гніт... Той національний гніт за допомоги релігійних засобів виявив великий вплив на перебіг і розвиток Коліївщини» [170, с. 6– 7].

Праця К. Гуслистого «Селянське повстання 1768 р. на Україні» характеризується ґрунтовним історіографічним екскурсом з історії дослідження даної проблематики, глибоким аналізом соціально-економічних передумов гайдамацького руху та широкою джерельною базою дослідження. При висвітленні гайдамацького повстання 1734 р., дослідник відокремив останнє від антипольського виступу під проводом Верлана, який нібито хотів використати селян для зміцнення власних позицій [168, с. 23].

О. Гермайзе, у праці «Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів», прагнув довести прихильне ставлення російської влади до повстання 1768 р. від самого його початку, і лише напад гайдамаків на поселення Балту та Палієве Озеро на території, яка тоді належала Османській імперії, спровокував рішучий виступ Росії проти гайдамаків. «Коліївщина, – стверджував автор, – була ділом степового українського гультяйства, відірваного від хліборобства... Три моменти в ній виразно можна помітити та прослідкувати: ненависть до шляхетського режиму; визнання православної віри, як ознаки, за якою визначається приналежність до одного з непримиримо ворожих таборів; лояльність до Росії та віра у те, що російський уряд має допомогти в боротьбі зі шляхтою та навіть організувати ту боротьбу» [155, с. 34].

У 1947 р. вийшла робота К. Гуслистого «Коліївщина (Історичний нарис)» [167], в якій автор акцентував увагу на міжнародних подіях і становищі, в якому перебувала Річ Посполита напередодні та під час повстання 1768 р. (зокрема, відзначено діяльність Верлана як важливу передумову виступу коліїв).

Науковий інтерес становлять праці В. Дядиченка [172] та І. Гуржія [165]. Перший, показав гайдамацький рух як частину загального явища антикріпосницьких виступів російського та українського селянства XVII – XVIII ст., акцентуючи свою увагу на висвітленні Коліївщині. Другий, видав невеличку брошуру, присвячену постаті Семена Гаркуші – запорозького козака, який гайдамакував на Київщині та Слобожанщині після завершення Коліївщини протягом 1772 – 1784 рр.

Значно розширив відомості про гайдамацький рух співробітник Інституту історії АН УРСР В. Голобуцький. У праці «Максим Железняк» [158] автор висвітлює передумови та події Коліївщини, а також роль М. Залізняка як організатора та головного отамана повстання. В окремому розділі великої монографії про Запорозьку Січ [159] В. Голобуцький, на основі аналізу матеріалів Архіву Коша Нової Запорозької Січі та польської мемуарної літератури, показав глибокий зв'язок Коліївщини із загостренням внутрішніх суперечностей на Запоріжжі, а також дослідив національний склад учасників повстання. Науковець також вказав на факти участі гайдамаків у селянській війні під проводом О. Пугачова.

Важливими, з точки зору розкриття соціально-економічних причин появи гайдамаків, є праці В. Маркіної – «Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века» [202], «Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII ст.» [201]. Особливу увагу дослідниця приділила демографічній ситуації у Правобережній Україні в XVIII ст., видам повинностей і податків, які поширювалися на панських підданих, а також впливу гайдамацького руху на розвиток феодальних відносин у Речі Посполитій.

Надбанням радянської історіографії є монографія О. Лоли «Гайдамацький рух на Україні 20 – 60-х рр. XVIII ст.» [197]. В ній охоплено події гайдамацьких

виступів, які відбувалися не лише на Правобережжі, а й в інших регіонах України. Особливо детально автор висвітлив повстання 1750 р. Однак дослідник проігнорував роль, яку відіграло надвірне козацтво в організації антипольського виступу під проводом Верлана, а також допустив деякі неточності у датуванні подій гайдамацького повстання 1768 р., причиною яких було некритичне та неуважне ставлення автора до джерел.

У другій половині 1960-х рр. вийшли в світ праці присвячені двохсотріччю Коліївщини. Напередодні річниці у Кишиневі була опублікована стаття Ю. Шульмана, присвячена проблемі участі молдаван в антипольському повстанні 1734 р. під проводом Верлана. Політичною програмою повсталих Ю. Шульман називав «возз'єднання» України з Росією [260, с. 93–96]. В іншій своїй публікації Ю. Шульман вказав на факт влиття полку Верлана до російської армії, після прийняття присяги в Умані та битви під Кременцем [261, с. 16]. Про виступ Верлана у своїй дисертації, присвяченій проблемі селянського руху в Правобережній Україні у другій половині XVIII ст., також згадав Г. Страхов. Історик розглядав події 1734 р. як «козацько-гайдамацьке повстання» [246, с. 14].

У 1968 р. товариство «Знання» опублікувало популярну брошуру про Коліївщину В. Кулаковського «Полум'я гніву народного» [190], в якій автор акцентував надмірну увагу на питаннях релігійного антагонізму між українцями та поляками. Історик також був автором дисертаційного дослідження «Визвольна боротьба народних мас Правобережної України проти соціального і національного гніту в першій половині XVIII ст.» [189], в якій головну увагу приділив висвітленню гайдамацьких повстань 1734 та 1750 рр. Причинами антипольського виступу під проводом Верлана В. Кулаковський вважав закінчення термінів пільг для селян у Подільському воєводстві, посилення політичних міжусобиць у Речі Посполитій, а також повернення на цю територію козаків, які в очах населення Правобережної України були носіями непокори [189, с. 175–176]. Подібна дисертаційна робота, присвячена проблемі причин та перебігу селянських повстань кінця XVII – 60-х років XVIII ст., а також їхнього

впливу на внутрішню політику уряду Речі Посполитої, була захищена у 1975 р. В. Крижанівською [188].

У тому ж 1968 р. вийшла стаття Ф. Шевченка про міжнародне значення Коліївщини [255], в якій автор, на основі аналізу протоколів «Коденської книги судових справ», доводив багатонаціональність складу учасників повстання 1768 р. Цікаві повідомлення опублікували вчений-архівіст І. Бутич [152] та краєзнавець Г. Храбан [251]. Вони звернули свою увагу на джерельну базу як одну з головних умов поглибленого вивчення історії Коліївщини. У їхніх роботах було зроблено деякі уточнення хронології подій та трактування окремих фактів повстання 1768 р. Г. Храбан, аналізуючи термін «Коліївщина», зазначав, що дана назва «являє собою термін не тільки невдалий, але навіть образливий для пам'яті учасників народного повстання» [251, с. 154].

У 1970 р., на хвилі зацікавленості істориків темою Коліївщини, Інститут історії АН УРСР випустив матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої двохсотріччю повстання. Матеріали містили праці відомих радянських істориків, в яких аналізувались історіографія та джерельна база дослідження Коліївщини, причини повстання 1768 р. і його перебіг, відображення гайдамацтва в усній народній творчості та ін. Серед інших виділяється публікація Д. Мишка [209], в якій автор зосереджується на висвітленні причин та перебігу гайдамацького руху протягом 1730 – 1750-х рр.

Відомий дослідник Інституту історії АН УРСР В. Смолій у своїх працях, присвячених національно-визвольній боротьбі українського народу, приділив увагу й невеликим екскурсам з історії гайдамацтва. Так, у монографії «Возз'єднання Правобережної України з Росією» автор зупиняється на проблемах організації гайдамацьких повстань 1734 та 1768 рр. (зокрема, відзначає консерватизм Верлана у вирішенні найбільш актуальних питань) [238, с. 57], а також аналізує зміст «Торчинського маніфесту» (відозва складена селянами Речі Посполитої) й «Універсалу до польських селян» [238, с. 58– 60].

В іншій праці – «Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII – XVIII ст.)», В. Смолій

зосереджує свою увагу на висвітленні ідеологічних аспектів національно-визвольних рухів XVII – XVIII ст. на території Речі Посполитої та Російської імперії. Зокрема, автор досліджує стану приналежність учасників гайдамацького руху, географію його поширення, організацію та ідейну спрямованість гайдамацьких повстань 1734, 1750 та 1768 рр., методи «інформаційної» боротьби гайдамаків із землевласниками та факт існування «золотої грамоти» Катерини II [241, с. 74– 81, 114– 122].

На початку 1980-х рр. дніпропетровський історик Ю. Мицик опублікував статтю «Перша згадка про гайдамаків» [206], в якій, посилаючись на лист кошового отамана І. Малашевича до регіментаря польських військ в Україні К. Глуховського, датував появу терміну «гайдамаки» 1715 р. Датою початку гайдамацького руху дослідник вважав 1704 р., тобто завершення повстання під проводом Семена Палія.

Головною особливістю монографії Г. Храбана – «Спалах гніву народного» [250], була широка джерельна база дослідження (актові джерела та мемуарна література), що дозволило автору написати найбільш повну на той час історію Коліївщини в радянській науці.

Польська історична наука протягом 1920 – 1980-х рр. приділяла історії гайдамацького руху набагато менше уваги ніж радянська. Так, у статті С. Арнольда виступ Верлана у 1734 р. трактувався як перше масове гайдамацьке повстання [265].

В. Серчик був одним з перших польських істориків, хто визнав, що «національна приналежність вченого великою мірою впливала на сформульовані ним висновки та оцінки... тому одні історики бачили в повстанцях бунтівних селян, які боролися проти соціального, релігійного та національного гніту, інші – тільки готових на все «різунів» [281, с. 8]. Бажання Верлана – лідера антипольського повстання 1734 р., налагодити стосунки з російською владою історик вважав прагненням полковника до легалізації гайдамацької боротьби, а заборону грабунків на визволеній від поляків території – підтвердженням суто військового характеру виступу [280, с. 82– 85]. При висвітленні Коліївщини

В. Серчик стверджував, що в заклику до повстання 1768 р. йшлося про «оборону православ'я, вигнання (з Правобережної України. – *О.К.*) поляків, євреїв та уніатів, приєднання до Московської держави і скасування панщини» [281, с. 100], хоча ніяких доказів своїх слів про бажання повстанців приєднати Правобережжя «до Московської держави» він не подав.

Окремо від радянської та польської історіографії слід відзначити внесок представників діаспорних історичних шкіл у дослідження проблеми гайдамацького руху. Д. Дорошенко присвятив історії гайдамацького руху частину розділу свого «Нарису історії України». Історик стисло проаналізував історіографію повстанського руху, визначив його головні причини, висвітлив розгортання найбільших гайдамацьких повстань 1734, 1750 та 1768 рр., а також розкрив методи боротьби польських та російських властей з гайдамаками [171, с. 247– 260].

Особливістю монографії П. Мірчука – «Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р.» [214], було дослідження автором спірних питань історії Коліївщини (факт існування «золотої грамоти», справа Балти, походження назви «Коліївщина», достовірність протоколів «Коденської книги судових справ»), проблеми впливу гайдамацького руху на внутрішню політику Запорозької Січі, біографій визначних учасників повстання 1768 р. та ін. Антипольський виступ 1734 р. під проводом Верлана дослідник назвав першою спробою організації всенародного повстання в Правобережній Україні [214, с. 63– 64]. На думку П. Мірчука, хронологічні межі гайдамацького руху охоплювали 1702 – 1775 рр., тобто від початку повстання під проводом С. Палія до зруйнування російським військом Запорозької Січі.

У своїй «Історії України» Н. Полонська-Василенко присвятила історії гайдамацького руху окремий параграф. Дослідниця відзначила провідну роль запорозьких козаків в організації руху, визначила основні причини появи гайдамаків (соціально-економічні та релігійні) і стисло проаналізувала перебіг найбільших гайдамацьких повстань 1734, 1750 та 1768 рр. Більш детально історик розкрила проблему ставлення російської влади до гайдамаків під час

Коліївщини [227, с. 148–151]. У статті «До історії повстання на Запоріжжі 1768 р.» [226] Н. Полонська-Василенко детально проаналізувала історіографію проблеми, визначила причини та передумови козацьких повстань у Запорозькій Січі протягом другої половини XVIII ст., встановила взаємозв'язок виступу козаків у 1768 р. і Коліївщини, а також розкрила особливості придушення останнього російською владою.

У 1977 р. канадський історик З. Когут опублікував статтю «Старі та нові міфи: гайдамацький рух і Коліївщина (1768 р.) у новій історіографії» [270], присвячену дослідженню феномену творення «гайдамацького міфу» в польській та українській історіографіях. Варто зазначити, що до першої дослідник також відносив польських письменників: С. Гоцинського, М. Чайковського та Ю. Словацького.

Отже, після утвердження в 1920-х рр. більшовицької влади в Україні марксистсько-ленінська методологія не надто сприяла об'єктивному висвітленню історії гайдамацького руху, оскільки національно-релігійна складова руху здебільшого ігнорувалася (згадувалася побіжно), а соціально-економічна – абсолютизувалася. При цьому важливою заслугою представників радянської та польської історіографії гайдамацького руху 1920 – 1980-х рр. було введення до наукового обігу значної кількості джерел про гайдамаків. У свою чергу українські закордонні (діаспорні) історики, необтяжені радянською методологією, мали змогу вільно досліджувати історіографію гайдамацького руху, його причини та передумови, проблеми ставлення польських та російських властей до гайдамаків, а також спірні питання історії повстанського руху.

1.1.3. Сучасна українська історіографія. З розпадом Радянського Союзу та занепадом марксистсько-ленінської методології дослідження українські історики отримали змогу звернутись до раніше непопулярних проблем з історії гайдамацьких повстань. Однак за останні двадцять років не було написано жодного комплексного дослідження з історії гайдамацького руху. Історики приділяли цій темі окремі розділи в своїх монографіях, або присвячували статті тим чи іншим аспектам гайдамацтва.

Відомий дослідник Інституту історії України НАН України В. Смолій був одним із перших в незалежній Україні, хто порушив дискусійні питання історії Коліївщини. У статті «Про деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.)» історик зробив короткий огляд історіографії проблеми, визначив причини та передумови виступу коліїв, а також приділив увагу таким спірним питанням як роль Мельхіседека Значко-Яворського у зародженні та розвитку повстання 1768 р. і ставлення російської влади до гайдамаків [239].

В. Смолій продовжив досліджувати гайдамацтво у спільній зі В. Степанковим праці «Українська державна ідея XVII – XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації». У роботі автори досить ґрунтовно підійшли до аналізу причин зародження руху, серед яких чітко виділили соціально-економічні та національно-релігійні, дослідили стану приналежність повстанців, а також не оминули ідейний бік гайдамацького руху («Універсал до польських селян» та фальшиві універсали М. Залізняка) [240, с. 242– 263].

У 1999 р. український філолог Ф. Кейда опублікував монографію «Український фольклор про гайдамаччину» [181]. Автор досить детально розглянув історіографію гайдамацького руху, акцентуючи свою увагу на публікаціях і дослідженнях етнографічних матеріалів про гайдамаків, проаналізував відображення визвольної боротьби гайдамаків в українській народній поезії та прозі, а також розмістив чималу кількість раніше неопублікованих фольклорних творів про гайдамацтво.

Відомий український історик Ю. Мицик у монографії «Умань козацька та гайдамацька» [208] повернувся до проблематики гайдамацького руху. Автор дослідив ключові події повстанського руху, їх взаємозв'язок з історією Уманської фортеці, а також реконструював зовнішній вигляд міста напередодні та під час Коліївщини. Описуючи захоплення Умані силами М. Залізняка та І. Гонти, історик наводить більш-менш об'єктивні цифри загиблих під час «різанини» шляхтичів та євреїв, критикуючи при цьому польських мемуаристів за перебільшення цих даних.

Досить цікавою, з точки зору дослідження різних аспектів гайдамацького руху 1730-х рр., є дисертація В. Омельчука «Народне повстання 1734 – 1738 рр. на Правобережній Україні та його місце у суспільно-політичному житті і міжнародних відносинах» [220]. Окрім детального аналізу історіографії та джерельної бази проблеми, автор зупиняється на таких малодосліджених питаннях як причини та передумови антипольського виступу 1734 р. під проводом сотника шаргородських надвірних козаків Верлана, роль полковника Верлана у підготовці та розгортанні Народного повстання 1734 – 1738 рр., підтримка повсталих гетьманом П. Орликом, періодизація перебігу повстання та його міжнародне значення.

Цікавими є праці запорозького історика В. Мільчева, в яких він досліджує явище гайдамацтва як різновид козацького промислу. У статті «Гайдамацтво на Нижньому Побужжі у 1750-х – на початку 1760-х рр.» [211], автор зосереджує свою увагу на висвітленні особливостей розвитку гайдамацького руху як опозиційного до політики офіційної влади Запорозької Січі. Історик досліджує географію поширення та організацію руху, зокрема виділяє так звану «громоклійсько-мігійську вольницю» (за назвою р. Громоклія та о. Мігія), яку називає «анти-Січчю». В іншій праці – «Запорозьке гайдамацтво XVIII ст. як традиційний здобичницький промисел козацтва» [212], В. Мільчев аналізує походження терміну «гайдамака», звертає увагу на шляхи поповнення рядів повстанців та неоднозначне ставлення запорозької старшини до цього руху. У монографії «Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII ст.: джерелознавчий аналіз», автор досліджує проблеми витоків і соціальної сутності гайдамацтва на Запоріжжі. Історик називає дати перших офіційних згадок про запорожців-«гайдамаків» – 1714 та 1715 рр. [213, с. 309]. Ключовою тезою, яку наводить В. Мільчев є сприйняття гайдамацького руху його сучасниками як «здобичницької діяльності» (промислу) запорозьких козаків [213, с. 307].

У подібному до В. Мільчева ключі досліджувала гайдамацький рух на Запоріжжі дніпропетровський історик О. Посунько. У статті «Запорозька Січ і Гайдамаччина у 50-ті – на початку 60-х рр. XVIII ст.» [229] дослідниця

акцентувала свою увагу на питаннях про кількісний та якісний склад гайдамацьких загонів, характер їх нападів і територію впливу.

Відомий дослідник історії козацтва Т. Чухліб у своїй статті «Гайдамаччина в Речі Посполитій XVIII ст. (причини повстанського руху в світлі джерел з українського табору)» [253] також зацікавився темою гайдамацького руху. Історик датує появу гайдамаків 1702 р. (тобто початком повстання під проводом С. Палія), аналізує програмні документи гайдамаків – «Маніфест до білоцерківської громади», «Маніфест селянської конфедерації» («Горчинський маніфест»), і робить короткий екскурс з історії повстанського руху.

Також заслуговують на увагу дві джерелознавчі публікації О. Барановського, присвячені розгортанню гайдамацького руху на території Запорозької Січі [145] та Нової Сербії [146].

Отже, за часів новітньої державної незалежності України дослідники замало уваги приділяли проблемі гайдамацького руху. Досліджуючи лише окремі аспекти, події та особистості в межах руху, було прийнято вважати, що історіографія гайдамацького руху є достатньо насиченою. Однак, враховуючи великий об'єм малодосліджених джерел з даної теми, проблема написання комплексної наукової роботи з історії гайдамацького руху на новому етапі опрацювання джерел і розвитку методології історичного дослідження досі залишається актуальною.

Загалом, можна виділити два підходи, які застосовувались істориками різних поколінь та наукових шкіл при дослідженні гайдамацького руху. Перший полягав у героїзації або спробах історичної реабілітації гайдамацтва внаслідок побутування фальсифікованої версії історії руху (розвінчання наклепів щодо розбійницького характеру гайдамацьких виступів, їхньої безідейності тощо). До цього напряму відносимо М. Максимовича, В. Антоновича, М. Костомарова, О. Єфименко, Й. Реву, Я. Шульгіна, Д. Яворницького, М. Грушевського, В. Голобуцького, Г. Храбана, Н. Полонську-Василенко, П. Мірчука, В. Смолія, Ф. Кейду, Ю. Мицика, В. Омельчука, Т. Чухліба та ін. Інший напрям представлений дослідниками, які виявили своє критичне ставлення до

гайдамацького руху в дусі означеної примітивізації цього історичного явища: А. Скальковський, С. Соловйов, Д. Мордовцев, І. Галант, Ф. Равіта-Гавронський, Т. Корзон, Ю. Ролле, М. Горбань, А. Дмитрієв, О. Гермайзе, В. Дядиченко, В. Серчик.

Обом підходам притаманні певна суб'єктивність і термінологічні суперечності. Проте важливо відзначити, що дослідники – прихильники історичної реабілітації гайдамацького руху та визнання його героїчної складової, застосовували критичний підхід до вибору і тлумачення джерел про гайдамаків, намагалися встановити передумови та причини гайдамацьких повстань, аналізували рушійні сили та цілі учасників руху, вказували на зв'язок гайдамацтва з козацтвом. Представники іншого підходу, навпаки, спиралися здебільшого на мемуарну літературу, епістолярії та офіційні документи, які не піддавалися суттєвій критиці, не доповнювались аналізом актових джерел з історії гайдамацького руху. Ще однією характерною рисою такого підходу до руху є порівняння гайдамацьких виступів з іншими селянськими повстаннями Східної Європи, не співмірними з подіями в Україні за своїми масштабами та тривалістю боротьби. У цьому простежується спроба знівелювати історичне значення гайдамацького руху, героїку боротьби за права та вольності українського народу.

1.2. Джерельна база дослідження

1.2.1. Актіві джерела про гайдамаків. Гайдамацький рух, як одна з форм боротьби українського народу за соціальне та національне визволення, відображений в актових джерелах, мемуарній літературі та етнографічних матеріалах. Обсяг джерельної бази дослідження значний, що обумовлено як хронологічними рамками перебігу повстанського руху, так і територіальною розпорошеністю гайдамацьких виступів у межах Речі Посполитої та Російської імперії.

Найбільше актових джерел про гайдамацький рух зберігається в Центральному державному історичному архіві України м. Києва. В актових книгах Житомирського (ф. 11) та Вінницького (ф. 44) гродських судів, магнатських фондах Потоцьких (ф. 49) і Тарло (ф. 254) містяться скарги, протестації, донесення, позови та інші документи, в яких відбито соціально-економічне та правове становище селян, їхню боротьбу з панським гнітом. Аналіз цих документів дає змогу встановити причини гайдамацького руху.

Значний обсяг матеріалів про напади гайдамаків на маєтки магнатів і шляхти, про участь у гайдамацькому русі запорозьких козаків, про розгортання Коліївщини, про придушення повстанського руху та організацію розправи над його учасниками знаходяться у фонді Київської губернської канцелярії (ф. 59). Особливу увагу привертають протоколи допитів гайдамаків, матеріали про їхнє утримання у Києво-Печерській фортеці, покарання та відправлення до Сибіру, про втечі ув'язнених з фортеці та під час конвоювання [26, 29, 30, 31, 33].

Чимало актів про переслідування православного населення Правобережної України, примушування його до прийняття унії, а також про відчайдушний опір, який воно чинило польським магнатам і шляхті, католицькому та унійному духівництву, зосереджено у фонді Київської духовної консисторії (ф. 127). Аналізуючи донесення, маніфестації, промеморії та інші документи, які надходили до консисторії, розкриваємо ставлення місцевого населення до релігійної політики, яку проводила польська влада. Проте, духівництво, до якого зверталось населення зі своїми скаргами, рідко проводило розслідування, тому цей процес зазначеними документами розкривається неповністю.

Справи фонду Києво-Печерської лаври (ф. 128) свідчать про участь у гайдамацькому русі мешканців Києва та його передмість. Ці факти також зафіксовані у матеріалах Київської губернської канцелярії, представники якої нерідко зверталися до настоятеля лаври з листами, в яких просили розшукати та доправити до канцелярії підозрюваних у причетності до гайдамацтва. Документи

свідчать, що такі прохання лаврська адміністрація виконувала з великим завзяттям.

Матеріали фонду Архіву Коша Нової Запорозької Січі (ф. 229) підтверджують той факт, що запорожці були керівною та цілеспрямовуючою силою у гайдамацькому русі, хоча основу гайдамацьких загонів становили селяни. Листування кошового отамана П. Калнишевського з Київським генерал-губернатором Ф. Воєйковим, графом П. Рум'янцевим і польськими воєводами, а також внутрішнє листування на Запорозькій Січі під час Коліївщини зосереджене у двох окремих справах [43, 44].

Справи фондів Другої Малоросійської колегії (ф. 54) та канцелярії К. Розумовського (ф. 269) свідчать про те, що гайдамацький рух не обмежувався лише Правобережною Україною, а поступово поширився й на Лівобережну. Також потрібно зазначити, що у повстанні 1768 р. брали участь не лише українські селяни та запорожські козаки, але й жителі Слобідської України. Це підтверджують матеріали фонду Слобідсько-української губернської канцелярії (ф. 1710), в якому зберігаються укази слобідсько-українського генерал-губернатора Є. Щербиніна, рапорти та донесення про вжиті заходи щодо зміцнення укріплень (ремонтування фортець, забезпечення зброєю та боєприпасами тощо) [52, 53].

Документи про діяльність гайдамаків у Лівобережній Україні та на Запоріжжі, про розгортання Коліївщини знаходяться у справах фондів «Історичних матеріалів» (ф. II), Колекції рукописів Київського університету св. Володимира (ф. VIII), Архіву фортеці св. Єлизавети (ф. IX), що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Зокрема, привертають увагу: копія маніфесту Катерини II від 9 липня 1768 р. до православних Речі Посполитої [6], рапорт лубенської полкової канцелярії про напад гайдамаків на двір дружини військового товариша Яблунівської сотні Ф. Ковалевської [7], справи про судове переслідування окремих гайдамацьких загонів [8].

У фонді Лянцкоронських (ф. 181) Центрального державного історичного архіву України м. Львова знаходяться справи про придушення збройних виступів гайдамаків на Поділлі протягом 1732 – 1765 рр. (у тому числі повстання під проводом Верлана) [54, 56] та події Коліївщини [55].

Документи про Барську конфедерацію, діяльність якої була однією з головних причин Коліївщини, а також про гайдамацький загін отамана І. Бондаренка містяться у фондах Оссолінських (ф. 5) і Дідушицьких (ф. 45) відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника.

Справи про перебіг гайдамацького руху протягом 1760-х рр., зокрема про соціально-економічне та політичне становище у Речі Посполитій напередодні та під час Коліївщини, а також про боротьбу російських військ з Барською конфедерацією та гайдамаками, зберігаються у Російському державному військово-історичному архіві. У фонді Військової (Таємної) експедиції Військової колегії (ф. 20) зберігаються матеріали про формування та дії корпусів генералів М. Салтикова та М. Кречетникова (листування, рапорти, журнали бойових дій тощо). З документів фонду П. Рум'янцева-Задунайського (ф. 44) передусім потрібно згадати укази Катерини II, в яких викладається її ставлення до Барської конфедерації та гайдамаків.

Починаючи з 1860-х рр. почалося активне збирання та публікація актових джерел про гайдамацький рух. Першим збірником документів, у якому було вміщено досить велику кількість архівних документів про гайдамацтво, був «Архив Юго-Западной России», який видавався Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів у м. Києві протягом 1859 – 1914 рр. Нас передусім цікавлять другий та третій томи першої частини збірника (документи, які розкривають антиунійну діяльність переяславського єпископа Гервасія й ігумена Мотронинського монастиря Мельхіседека Значко-Яворського, а також становище православної церкви у Речі Посполитій протягом 1759 – 1771 рр.) [60, 61], а також третій том третьої частини (акти про гайдамацький рух 1700 – 1768 рр., зокрема повідомлення польської газети «Kurier Polski» за 1736 – 1738,

1747 рр., які є дуже інформативними стосовно методів боротьби з повстанцями польських та російських властей) [63].

На початку ХХ ст. професор Київської духовної академії Ф. Титов видав збірник архівних документів з історії православної церкви XVII – XVIII ст. у Правобережній Україні. У другій та третій частинах першого тому цієї роботи автор опублікував низку документів, які описують наслідки нападів гайдамацьких загонів на монастирі (наприклад, 1 липня 1750 р. – на Свято-Троїцький Чигиринський жіночий монастир) [104, с. 586–587], перехід православних монастирів на бік унії (як це сталося у 1766 р. з уже згаданим Чигиринським монастирем) [104, с. 1351–1355, 1398–1400] та загальне становище православної церкви у Речі Посполитій напередодні Коліївщини [104, с. 1355–1361].

«Коденська книга судових справ» вперше була опублікована О. Гермайзе в 1924 р. і насправді містила лише невелику кількість протоколів допитів учасників Коліївщини. Половина справ були кримінальними та стосувалися дезертирів-росіян, польських та єврейських старовірів – «пилипонів». Лише 17 справ розглядалися у Кодні, 23 – у Троянові, 9 – у Тетієві, решта в інших місцях Правобережної України. Серед кількох справ «Коденської книги», які дійсно стосуються гайдамацького руху цікаві насамперед: зізнання І. Ботвиненка, який був у повстанському загоні С. Неживого [79, с. 19]; протоколи допитів селян з Погребища, звинувачених у тому, що «брали участь у гайдамацтві» [79, с. 279]; зізнання 14 польських жовнірів та їх коменданта Камінського, обвинувачених у тому, що, будучи висланими проти гайдамаків, вони при зустрічі із загonom повстанців утекли [79, с. 323–331]; справа В. Вишньовського, молодого хлопця, який був чурою у М. Залізняка [79, с. 8]; справа І. Старжевського, обвинуваченого у вбивстві уніата М. Фалінковського та його сина, яка проливає світло на обставини, за яких під час Коліївщини загинуло декілька унійних священиків [79, с. 14–15, 70–75, 85–93, 227, 357].

Збірник документів «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.» (Київ, 1970 р.) [70], на відміну від інших публікацій архівних документів, містить

матеріали, які висвітлюють гайдамацький рух на всій території України, а не лише на Правобережжі. У збірнику розміщено документи державних архівів та рукописних відділів наукових бібліотек Києва, Харкова, Львова, Москви, Санкт-Петербурга та Вільнюса. Для видання було відібрано 317 документів, у тому числі 263 раніше неопублікованих.

Таке в загальних рисах коло актових джерел, які стосуються гайдамацького руху. Частина цих джерел також публікувалася у відомих збірках та виданнях: «Сборник Императорского Русского Исторического Общества», «Киевская старина», «Основа», «Записки наукового товариства імені Шевченка» та ін. Проте й дотепер чимало актових джерел з історії гайдамацького руху залишається поза увагою дослідників. Подальшого дослідження та публікації вимагають документи, які знаходяться у фондах Російського державного військово-історичного архіву (Журнальна частина канцелярії Військової колегії, ф. 2), Російського державного архіву давніх актів (Справи про Польщу та Литву, ф. 12; Справи про Україну, ф. 13), Архіву зовнішньої політики Російської імперії (Зносини Росії з Польщею, ф. 79).

1.2.2. Гайдамацький рух у спогадах та мемуарах сучасників. Тривалий період часу мемуарна література була чи не єдиним видом джерел, який використовувався при дослідженні історії гайдамацького руху в Правобережній Україні. Автори мемуарів зазвичай не були свідками гайдамацьких повстань, а лише записували розповіді очевидців подій вже після їхнього завершення. Як приклад можна навести записки польського шляхтича Я. Ліппомана [130, с. 1–100], який жив в Україні, але під час Коліївщини перебував поза межами повстання. Майбутній мемуарист, одразу «після уманської різанини, повернувся до України, встановив зв'язки зі свідками тих страхіть і зібрав з їхніх вуст відомості про бунт Залізняка та про страхіття вчинені у Лисянці, Умані й деінде» [113, с. 11]. Отже, мемуари Я. Ліппомана це записаний сучасником збірник свідчень очевидців Коліївщини. Причому, в записках шляхтича прослідковується виразна тенденція – виправдати та звеличити губернатора Умані Р. Младановича, навіть шляхом «перекручувань» історичних фактів.

Не був наочним свідком повстання 1768 р. й інший польський мемуарист А. Мощенський (1742 – 1823 рр.), який на той час перебував у Варшаві та повернувся до Уманщини лише у 1775 р. Він зібрав свідчення місцевих очевидців подій та передав їх у формі власного повідомлення про Коліївщину. Головною причиною початку повстання мемуарист вважав бажання Мельхіседека Значко-Яворського «помститися полякам за свого сестрінця, посаженого поляками на палю», тому ігумен «намовляє... Залізняка та його товаришів, щоб вони підняли релігійну війну проти Польщі, бо поляки організували конфедерацію у Барі проти їхньої віри та на великому папері написав відповідний для того «указ» цариці, підфальшувавши її підпис і печатку...» [129, s. 109].

Польський шляхтич Я. Дуклан-Охотський, який з 1787 р. працював у канцелярії київського воєводи Ю. Стемпковського, у своїх записках висвітлив перебіг Коліївщини, переважно спираючись на розповіді колишнього регіментаря. Причини повстання 1768 р. мемуарист вбачав у свавіллі євреїв-орендарів по відношенню до українських селян, виправдовуючи при цьому польську шляхту, яка «нічого про це не знала» [97, с. 50].

Події, які відбувалися у 1768 р. в Умані також описані у спогадах сина уманського губернатора Р. Младановича – Павла [134, s. 105–151]. Хоча П. Младанович й був свідком уманських подій, його записки містять багато вигадок і мають виразне антигайдамацьке цілеспрямовання. Загальну картину сприйняття польською шляхтою Коліївщини також доповнюють написаний С. Крушельницьким «Опис уманської різанини 1768 р., здійсненої запорозьким козаком М. Залізником та козацьким полковником І. Гонтою» [135, s. 7–15] та вступна стаття до поеми С. Гощинського «Канівський замок» – «Кілька слів про Україну та уманську різанину» [118, s. 11-18].

В одному з випусків «Киевской старины» за 1882 р. було опубліковано спогади невідомого автора – «Описание бедствия, постигшего Умань и всю Украину в 1768 году». Ці записки очевидця Коліївщини могли бути написані у червні 1768 р., тобто після захоплення Умані гайдамаками (9 червня) та раніше

придушення повстання російськими військами (27 червня), бо про політику М. Залізняка на визволеній території автор говорить як про теперішній факт [88, с. 521]. Зважаючи на те, що ключовою проблемою, яка висвітлюється у даних мемуарах є становище унійного духівництва у захопленій гайдамаками Умані, можна припустити, що анонімний укладач записок був унійним священником в одному зі 120 приходів, які були силою навернені в унію «володарем» Уманщини Ф. Потоцьким [88, с. 521].

Вже згаданий нами Д. Мордовцев, у своїй праці «Гайдамаччина» досить часто посилався на щоденник декого Калмикова, який брав участь у каральних заходах 1768 р. Автор щоденника описує події, очевидцем яких він був (прибуття до Умані з генералом М. Кречетниковим, перебування там регіментаря Ф. Браницького), наводить розмови цих генералів з І. Гонтою тощо [216, с. 254–284, 298–308]. Написано це досить образно, яскраво та привабливо для дослідника, бо писав очевидець. Однак інші джерела не підтверджують факту зустрічі М. Кречетникова та Ф. Браницького в Умані.

Іноді встановлення авторства мемуарів за непевними даними може привести дослідника гайдамацького руху до курйозного становища. Як приклад можна навести публікацію записок під назвою «Короткий опис різанини в місті Умані, здійсненої 20 червня 1768 року», які у 1842 р. було видано (не вперше) мовою оригіналу в збірнику разом із записками Я. Ліппомана. За примітками польського мемуариста авторство «Короткого опису» приписується декому Тучапському [130, с. 40, 82, 85]. Аналізуючи записки іншого сучасника Коліївщини – К. Сорочинського, І. Франко зробив припущення, що автор «Короткого опису» не Тучапський, бо такого не було серед ченців уманського василіянського монастиря, а Є. Корчинський, який став ректором монастиря наприкінці 1768 р. [113, с. 26–27]. Однак російському досліднику С. Іваницькому вдалося знайти записки, які дійсно належали перу ректора [71, с. 460–512]. Варто зазначити, що значна частина тексту «Короткого опису» Тучапського та написаного Є. Корчинським має буквальну схожість. Порівнюючи публікацію в журналі «Основа» під назвою «Уманська біда» [110]

із записками ректора уманського василіянського монастиря, С. Іваницький стверджував, що вміщені в «Основі» мемуари є чиеюсь «скороченою редакцією записок Є. Корчинського» [177, с. 142]. Але будь-який дослідник може переконатися, що публікація в «Основі» – це переклад на російську мову «Короткого опису» Тучапського.

Також проблематично датувати мемуарну літературу про гайдамацький рух. Так, записки Є. Корчинського писалися ще за життя фундатора Уманського монастиря Ф. Потоцького та його дружини, бо при згадці про них автор не додає виразу «світлій пам'яті» [71, с. 468, 470, 486, 496]. Відомо, що Ф. Потоцький помер 22 жовтня 1772 р., а його дружина у січні того ж року [122, г. 45, 53]. Є. Корчинський прибув до Умані у середині жовтня 1768 р. та зразу ж почав опитувати свідків подій. У грудні йому довелося втекти до Кристинополя (сучасне м. Червоноград), побоюючись нападу гайдамацького отамана В. Бугая [71, с. 508–510]. Після повернення до Умані на початку 1769 р., ректор не міг зволікати із записом наслідків свого розслідування до монастирської актовій книги, бо від нього вимагали ці матеріали (він надсилав їх ректору Кристинопільського монастиря). Отже, записки Є. Корчинського були написані протягом 1769 – 1772 рр.

Інший сучасник Коліївщини М. Даровський, автор поеми про «уманську різанину», навчався в Уманській унійній шестикласній школі до червня 1768 р. Поема писалася за завданням учителя (це видно з тексту: «лектор, почувши, цікавиться й питає», «прошу лектора не поспішати зі своєю допитливістю») [113, с. 5]. Навіть якщо М. Даровський у 1768 р. навчався тільки у першому класі, то його поема мала б бути написана не пізніше 1773 р.

Очевидець повстання 1768 р., тетіївський губернатор Д. Завроцький, написав свої спогади після 1774 р. і раніше 1782 р., бо в них С. Потоцький згадується з титулом коронного хорунжого, який він носив протягом зазначеного проміжку часу [114, с. 54, 68]. У вже згаданому «Короткому описі» Тучапського зазначається, що криниця в Умані, до якої було вкинуто вбитих гайдамаками жителів міста, знаходиться на місці «теперішньої ратуші» [130, с. 210], тобто

новозбудованої, а не тієї, яка стояла у 1768 р. Згідно з архівними даними нову ратушу було збудовано у 1782 р. [20, арк. 1]. «Короткий опис» із зазначенням, що це дослівна копія з тексту, який зберігається в уманському монастирі, було видано без вказівки на авторство 2 грудня 1787 р. за підписом ректора Мергульця [130, s. 221]. Враховуючи те, що мемуари Тучапського є компіляцією записок Є. Корчинського та М. Даровського, можна припустити, що вони були написані протягом 1782 – 1787 рр.

Окремо від польських мемуарів про гайдамацький рух слід виділити єдине російське джерело даного типу. Це «Журнал генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова» [73], що був опублікований у «Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских» у 1863 р. Свої військові записи П. Кречетников вів з 11 лютого 1767 р. до 16 вересня 1768 р. (закінчив ведення щоденника у зв'язку з переведенням до Глухова, для підготовки до початку російсько-турецької війни). З військового журналу П. Кречетникова можна дізнатись про його відносини з графом П. Рум'янцевим, графом М. Паніним, послом у Варшаві князем М. Рєпніним, російськими генералами П. Апраксїним та М. Салтиковим, польським генеральним регіментарем графом Ф. Браницьким (більш детально це питання розкриває переписка П. Кречетникова, яка опублікована у цьому ж випуску «Чтений») [95], внутрішню організацію російських військ, а також про методи боротьби з гайдамаками. У записах генерала рідко згадується термін «гайдамаки», що пояснюється першочерговою ціллю російської експедиції – придушення виступів барських конфедератів. Однак у журналі можна знайти багато статистичної інформації про кількість українських повстанців та маршрут пересування їхніх загонів.

Історики та мандрівники із Західної Європи, які відвідали Україну під час гайдамацьких повстань, також згадували про ці події у своїх записках і наукових працях. Одним з таких джерел є щоденник англійського дипломата Д. Белла, який у 30-х рр. XVIII ст. побував на Україні, де відвідав Глухів, Батурин, Київ і Правобережжя. Про ситуацію, яка склалася на українських землях, Д. Белл

писав, що тут гайдамаки та запорозькі козаки вели боротьбу з польською шляхтою [69]. Щоденник Д. Белла цікавий і тим, що в ньому чи не вперше в західноєвропейських джерелах розповідається про причини та перебіг гайдамацького руху.

Відомості про Коліївщину також знаходимо у записках прусського лейтенант-інженера С. Гаммарда «Подорож з Верхньої Сілезії на Україну», який побував на Правобережній Україні через кілька років після повстання, коли воно ще залишалося живим у пам'яті. Але розповіді про гайдамаків він чув не від українських селян, а від польських шляхтичів та російських офіцерів, звідси й відповідне негативне ставлення до повстанців. Коліївщина у сприйнятті С. Гаммарда – це суцільний кривавий розбій, який чинили гайдамаки на чолі «з їхнім ватажком Гондою (І. Гонтою. – *О.К.*)» [119, s. 170– 179]. На виправдання мемуариста варто зазначити, що він не мав ніяких знань про Україну, і тому так довірливо передавав у своїй книзі все те, що чув про незнайому країну та її історію від своїх інформаторів.

Під впливом Коліївщини, французькому історику та письменнику К. Рюльєру було доручено підготувати для дофіна (майбутнього короля Франції Людовіка XVI) працю з історії бунтів і заколотів у Польському королівстві. Дана робота писалася 22 роки і була опублікована лише у 1807 р. (після смерті автора) під назвою «Історія анархії в Польщі та розчленування цієї республіки». Головними причинами Коліївщини, як і попередніх селянсько-козацьких повстань на Україні, автор вважав соціально-економічний гніт з боку польських магнатів і шляхти, а також релігійні утиски православного населення Правобережжя. Гайдамаків К. Рюльєр назвав «розбійницькими бандами», а Коліївщину – «кривавою різаниною», «страхотливим вибухом варварства» і «руйнівною стихією» [131, р. 93– 96]. Основними передумовами Коліївщини історик вважав підступні дії російського уряду, який за допомогою православного духовництва розпалював релігійний фанатизм українських селян та козаків і тим самим спровокував повстання. Таке тенденційне тлумачення

Коліївщини пояснюється тим, що К. Рюльєр співчував барським конфедератам і, при написанні роботи, користувався їхніми документами.

Отже, польські мемуаристи висвітлювали Коліївщину, як і гайдамацький рух загалом, як криваву розправу селян Правобережної України та запорозьких козаків над польською шляхтою та євреями. Некритичне використання ними свідчень очевидців повстання 1768 р. призвело до появи терміну «уманська різанина», під час якої селянство, очолене М. Залізнякам, перетворилося, за словами мемуариста Є. Корчинського, на «бестій, яких прозвали коліями, ...які своїм дикунством та жорстокістю перевершили самих чортів» [71, с. 460, 478, 490]. Однією з головних причин Коліївщини мемуаристи вважали підбурювальну діяльність російської влади серед українців, головною метою якої було сприяння розгрому барських конфедератів.

1.2.3. Етнографічні матеріали про гайдамацтво. Фольклорні твори про гайдамаків почали фіксувати ще перші збирачі та видавці української народної творчості. Це здебільшого оповідання, легенди, перекази, думи, балади та історичні пісні, у центрі яких – образи отаманів гайдамацьких загонів: Гната Голого, Захара Харка, Максима Залізняка, Івана Гонти, Микити Швачки, Івана Бондаренка та ін.

На жаль, до нас дійшов неповний цикл етнографічних матеріалів цієї доби, бо їхнє систематичне збирання почалося тільки на початку XIX ст. Перші фольклористи не приділяли уваги соціально гострим народним творам, що обумовлювалось або ж їхніми дворянськими поглядами, або ж романтичним захопленням «сивою давниною», передусім обрядовими жанрами народної поезії. Тільки з 1840-х років, коли з'явилась поема Т. Г. Шевченка «Гайдамаки», написана на основі живої фольклорної традиції, збирачі та дослідники почали активніше цікавитись народною творчістю про Коліївщину та про гайдамаків загалом. На обмеження фольклорної спадщини про гайдамацький рух значно вплинула й та обставина, що до останньої зараховувалися в основному твори, в яких зустрічалося поняття «гайдамаки» або сюжет яких відображав епізоди

народної боротьби. Досить часто гайдамаки та фольклор про них пов'язувались лише із завершальним етапом руху – Коліївщиною.

Народні твори гайдамацької тематики зустрічаємо у фольклорних збірках З. Доленги-Ходаковського, М. Максимовича, А. Метлинського, П. Куліша, П. Чубинського, М. Драгоманова, Я. Новицького, С. Тобілевич, Д. Ревуцького та ін. Чимало нових сюжетів, варіантів відомих творів було надруковано у наступних виданнях: «Київська старовина», «Основа», «Записки наукового товариства імені Шевченка» та ін.

Вже протягом 1814 – 1819 рр. З. Доленга-Ходаковський фіксує на Правобережній Україні значний цикл гайдамацького фольклору, в якому знаходимо найпоширеніші сюжети народних пісень: про Саву Чалого та помсту за зраду, про Захара Харка, Максима Залізняка, Івана Гонту та ін. [107, с. 675– 694].

Гайдамацька тематика також привернула увагу відомого дослідника українського фольклору М. Максимовича. Зокрема, він опублікував уривок з пісні про Семена Гаркушу, що дає підстави висловити припущення з приводу існування пісенного циклу, присвяченого постаті цього гайдамаки [106, с. 131]. М. Максимович досить скептично поставився до народних переказів, записаних П. Кулішем, в яких не все відповідало дійсності (наприклад, перебування М. Залізняка на ярмарках у Тальному та Умані) [192, с. 298]. Однак даний вид фольклору про гайдамаків містив багато інформації, яка згодом була підтверджена документально (розповідь про невідомого до тих пір першого отамана у Холодному Яру Йосипа Шелеста та про вбивство його Лусконогом, датування прибуття М. Залізняка до Черкас 27 травня 1768 р. тощо). Також достовірними були записки І. Лобаня про І. Бондаренка [85].

Велику кількість пісень про повстанців було включено до збірника А. Метлинського «Народные южнорусские песни» [86]. Однак царська цензура дозволила надрукувати лише дві пісні про Харка та одну про Галайду, визнавши інші твори («Про Мігію, компанійців та пікінерів», «Про Саву Чалого», «Про Гнатка», «Про Швачку, Максима Залізняка, Гонту та Гниду») «крамольними».

Особливої уваги заслуговує позиція М. Драгоманова щодо українського фольклору про гайдамацтво. До останнього дослідник відносив не лише народну поезію про відомих гайдамацьких отаманів і важливі події руху, а й пісні, які пояснювали причини виникнення цієї форми національно-визвольної боротьби та сатиричні пісні («Морквяний ляшок», «Русин і мазур», «Лях питається дороги»), балади («Петрусь», «Бондарівна») тощо [75].

Досить цінною публікацією гайдамацького фольклору є фольклорний додаток до монографії Б. Навроцького «Гайдамаки» Тараса Шевченка: Джерела. Стиль. Композиція» [218, с. 362–397]. Досліджуючи джерела, якими користувався великий Кобзар для написання своєї поеми, Б. Навроцький здійснив записи гайдамацького фольклору на Звенигородщині та Уманщині. У записаних автором переказах була помітна плутанина респондентів у подіях 1768 і 1789 рр., та навіть більш пізнішими (під час польських повстань 1831, 1863 рр.). До цього ж періоду належить публікація Д. Ревуцького «Українські думи та пісні історичні» [98], в якій фольклору про гайдамаків було відведено окремий розділ.

Ф. Колесса у своїй роботі «Українська усна словесність (Загальний огляд і вибір творів)» трактував гайдамацький рух як «реакцію проти нестерпних соціальних і політичних відносин» українського народу та польської шляхти. Більше того, автор вважав, що між козацьким і гайдамацьким фольклором важко провести межу: «...Самі козаки-запорожці, – писав він, – не раз приставали до гайдамаків, пісні про гайдамаків сплутуються з козацькими, так що тяжко їх відділити в окрему групу» [81, с. 90].

Більш детальний аналіз пісенного матеріалу гайдамацької тематики спостерігаємо у збірнику «Історичні пісні» [76]. Автори звернули увагу на зв'язки гайдамацького циклу народної поезії з циклом Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького та стисло проаналізували основні прийоми зображення героїв у гайдамацькій пісні. «Ці пісні загострюють почуття громадського обов'язку, виховують священну ненависть до ворогів, до зрадників», – констатували фольклористи [76, с. 32].

Узагальнюючого видання фольклору про гайдамаків досі не здійснено, хоча було зібрано і опрацьовано значний обсяг матеріалу. В поле зору дослідників, в основному, потрапляли окремі цикли народних творів, пов'язані з іменами гайдамацьких отаманів, або ті, що відображали заключний етап гайдамацького руху – Коліївщину.

Отже, проаналізувавши усі три види джерел, які тією чи іншою мірою стосуються гайдамацького руху, можна зробити висновок, що попередніми дослідниками цього суспільного явища було віднайдено і запроваджено до наукового обігу переважну більшість використаних у даному дослідженні матеріалів. Однак частина документів даної тематики, які зберігаються в архівних установах України, Росії та Польщі, ще недостатньо досліджена і потребує ширшого наукового використання.

Перший вид – актові джерела про гайдамацький рух, які можна поділити на три групи. До першої, кількісно невеликої, але вагомої за своїм змістом групи, відносимо документи учасників руху (запорожців, селян і міщан) – універсали, відозви, свідчення, скарги та ін. Особливу увагу привертають відозви організаторів гайдамацьких загонів до селян із закликом озброюватися та приєднуватися до повстанців, універсали М. Залізняка, заяви селян про взяття на поруки учасників гайдамацького руху тощо. Дуже інформативними є свідчення гайдамаків під час слідств, які містять відомості про склад повстанських загонів, їхні дії та організацію. Проте цю інформацію слід використовувати з обережністю. Потрібно врахувати, що вказані свідчення записували польські та російські чиновники, а також беремо до уваги, що гайдамаки не про все розповідали, нерідко намагалися заплутати слідство. Більше довіри викликають скарги, подані до урядових установ обох держав, які відображають соціально-економічне становище селян доби визвольного руху.

Друга, кількісно більша група, охоплює документи адміністративних, військових і судових установ Речі Посполитої, Російської імперії та Гетьманщини. Це укази, ордери, повідомлення, промеморії, листи, рапорти про напади гайдамацьких загонів на панські маєтки, про збройні сутички, та інші

документи з приводу розшуку і приборкання гайдамаків, екстракти слідчих справ і судові рішення про покарання учасників повстанського руху. Незважаючи на певну упердженість, ці документи дають великий фактичний матеріал, свідчать про розмах повстань, особливості методів боротьби з цими виступами польських та російських властей.

Третя група охоплює церковні та світські джерела, які розкривають релігійну ситуацію у Правобережній Україні протягом 1750 – 1760-х рр., зокрема діяльність ігумена Мотронинського монастиря Мельхіседека Значко-Яворського. Ці матеріали дають змогу зрозуміти релігійні причини розгортання гайдамацького руху, дослідити вплив православної церкви на перебіг гайдамацьких повстань.

Другий вид джерел про гайдамаків – мемуарна література. Спогади очевидців і сучасників Коліївщини (М. Даровського, Є. Корчинського, В. Кребс, Я. Ліппомана, П. Младановича, А. Мощенського) досить скупі на достовірні факти та, здебільшого, лише дають яскраву картину «іншого» бачення гайдамацького повстання 1768 р. Оцінки та твердження, які подає польська мемуарна література потрібно перевіряти інформацією, яка міститься в інших джерелах, у тому числі особового походження: «Журнал» російського генерала М. Кречетникова, щоденник англійського дипломата Д. Белла тощо.

Третій, найменш інформативний, однак важливий вид джерел про гайдамацтво – етнографічні матеріали, поділяються на три великі групи: ті, що пояснюють причини гайдамацького руху; народні твори, які відтворюють перебіг боротьби та організацію гайдамаків; фольклор про Коліївщину – кульмінацію повстанського руху. Український фольклор може познайомити дослідника не тільки з поглядами народу на конкретні історичні події, реальних історичних осіб, за його творами інколи можна перевірити та навіть встановити дати подій, яких не дають архівні документи (дата вступу М. Залізняка до Богуслава, прибуття повстанців під Умань, захоплення у полон отаманів М. Швачки та І. Бондаренка тощо).

Загалом, джерельна база дослідження є репрезентативною, вона дає змогу повною мірою розкрити перебіг гайдамацького руху та його сприйняття сучасниками.

РОЗДІЛ 2

ПРИЧИНИ ГАЙДАМАЦЬКОГО РУХУ: ІСТОРИЧНЕ ТЛО Й ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СУЧАСНИКІВ

2.1. Соціальна структура населення України і становище податних станів

Визначення причин появи гайдамаків у Речі Посполитій та Російській імперії протягом першої половини XVIII ст. крізь призму сприйняття цього явища суспільно-політичного життя українськими верствами, польською шляхтою та російськими чиновниками є досить складним завданням. Це пояснюється тим, що самі очевидці руху ніде не зазначали своїх роздумів з приводу тих соціально-економічних, релігійних і політичних факторів, які вплинули на зародження гайдамацтва. Однак якщо проаналізувати контекст тих свідчень і спогадів, які залишили сучасники гайдамацьких повстань, а також залучити дані офіційних документів польських та російських органів влади, можна побудувати більш-менш чітке бачення причин виникнення гайдамацького руху.

Одними з таких причин були низький соціальний статус та скрутне матеріальне становище українського селянства Речі Посполитої. Це пояснювалося тим, що протягом другої половини XVII ст. Правобережна Україна перебувала в епіцентрі боротьби трьох держав за цю територію Речі Посполитої, Османської імперії та Московського князівства. Постійні військові дії й татарські набіги призвели до того, що Брацлавське та південна частина Київського воєводства були майже повністю спустошені. Значно менше розорення зачепило Волинь, Західне Поділля, північну та центральну Київщину.

Ще наприкінці XVII ст. почалося заселення спустошеної частини Правобережжя, тобто передстепової України, чому сприяло тимчасове скасування тут, на обмежений строк, податків та повинностей, які мали сплачувати та нести селяни інших українських земель. Сюди емігрували селяни з Волині, Північної Київщини та Поділля, де панщина була надто важкою. Крім того, разом з українцями на зазначену територію тікали російські селяни з надією знайти тут захист від панських утисків, а також пилипони (старообрядці), які переслідувалися російським урядом [204, с. 49].

У новозаселених районах Правобережної України шляхта робила все для того, щоб забезпечити свої маєтки робочою силою. З цією метою вона примусово переселяла селян з Галичини, Волині та інших регіонів, організовувала збройні напади на сусідні землі та силою забирали звідти селян. Наприклад, шляхтич Я. Куровицький, при переселенні у 1712 р. на Поділля, захопив у маєтку київського чашника В. Стецького у с. Калусовому майже всіх селян, а також усю домашню прислугу [65, с. 306].

Задля швидкого заселення Правобережжя польська шляхта та магнати вдавались до послуг вербувальників. Таке «вербування» досить часто переростало у сутички між селянами та шляхтою. Інший вид панських агентів, так звані «викопці», підмовляли селян залишати своїх власників і переселятися на південь, вихваляючи життя на нових землях та, обіцяючи великі пільги [167, с. 7]. Селянин-утікач, у свою чергу, оголошувався поза законом, його можна було пограбувати, ув'язнити, вбити та не нести за це жодної відповідальності перед законом [66, с. 36–37].

Наскільки активними були міграційні процеси видно з кількості скарг потерпілих шляхтичів до сеймиків. Задовольняючи прохання панів, сеймик Волинського воєводства прийняв рішення про те, щоб кожний шляхтич запобігав переселенню селян-утікачів до його маєтку. Пан мав право забрати все майно у переселенця, а його самого з дружиною та дітьми повинен був відправити до землевласника, від якого селянин втік [144, с. 25].

Жорстоко розправлялися з втікачами панські управителі, яких називали «губернаторами». В їхньому розпорядженні були надвірні козаки, які, будучи феодально залежними селянами, несли військову службу в збройних загонах шляхти та отримували за це платню, земельні наділи, звільнялися від феодальних повинностей.

Поміщики також практикували у своїх маєтках так звану «урочну» панщину, коли селяни зобов'язані були виконувати протягом дня визначений паном обсяг робіт. Наприклад, виорати певну ділянку поля, нажати не менше копи жита чи пшениці (60 снопів), обмолотити 1–2 копи збіжжя тощо [230, с. 275–276, 293–294]. Ще більше ускладнилось становище селянства в умовах оренди землі. Орендарі були зацікавлені в отриманні максимальних прибутків з орендованого господарства, тому самовільно запроваджували різні податки та повинності. Досить часто землевласники замінювали відробіткову працю грошовим оброком, який стягували з селян відразу за весь рік.

Таким чином, у 20-х роках XVIII ст. на Київщині, Волині та Поділлі селяни крім натуральних, грошових та робочих повинностей (шарварків, гвалтів і толок), відробляли ще й панщину по 3–4 дні на тиждень з кожного господарства.

У 30-х роках XVIII ст. становище українського селянства Правобережної України значно погіршилося, навіть у порівнянні з попереднім періодом. Панщина досягла чотирьох, а подеколи – п'яти днів на тиждень. Чинші та чиншики зросли майже у півтора рази, внаслідок чого селянські господарства занепадали. Селяни змушені були молоти збіжжя тільки на панському млині, платити йому за шлюб, за проведення весілля, а також «вихідне» при переході з села до іншої місцевості. Ці дані підтверджував польський історик С. Кутшеба, який писав, що пан, користуючись необмеженою владою, мав право на свій розсуд накладати на селян різні побори та повинності [193, с. 187].

Постійна загроза втрати робочої сили обмежувала землевласників у збільшенні повинностей селян, тому вони активно користувалися своїми феодальними привілеями. Особливо важливим для поміщиків було монопольне

право на виробництво та продаж спиртних напоїв – пропінацію. Про негативний вплив останньої на життя українських селян свідчить запис 1765 р. в інвентарі Богуславського староства, де такий примус «призвів до надзвичайних утисків підданих, і тому багато їх у попередні роки втекло» [245, с. 32]. Примусовий збут горілки та «орендарську екзекуцію» детально описав один із сучасників Коліївщини, польський шляхтич Ф. Макульський. Коли корчмар зазнавав збитків або йому своєчасно не повертали борги, за наказом адміністрації до села приїжджала комісія з надвірними козаками. Всі вони харчувалися за рахунок «впертих» селян аж до відшкодування ними збитків. Якщо боржники «опиралися» й надалі, то у них забирали зерно, одяг, худобу тощо. При цьому, за словами Ф. Макульського, «нещасних селян шмагали нагаями та просто видирали у них з рота кусень хліба» [126, с. 24, 26– 27].

На рівень життя українських селян також впливав інтенсивний розвиток міст Правобережної України протягом першої половини XVIII ст., наслідком якого була поява нових видів промислів та розширення посівних площ. У магнатських маєтках все частіше з'являлися підприємства мануфактурного типу, які спеціалізувалися на виготовленні тканин, горілчаних напоїв, скла, добуванні руди та обробці металів [184, с. 350– 362]. Вже у 30-х роках XVIII ст. південно-східна частина Правобережної України стала районом активних торговельних зв'язків з козацтвом Запорозької Січі. Селяни Придніпров'я торгували хлібом, горілкою, дьогтем із запорожцями, а ті у відповідь приганяли коней, привозили рибу та сіль. На шляху розвитку торгівлі селянських господарств виникали перешкоди, викликані передусім поширенням фільварково-панщинного виробництва з північно-західної частини Правобережної України на її південно-східні райони (Брацлавщину та Південну Київщину). Крім того, магнат використовував своє монопольне право купівлі-продажу та намагався контролювати всі торговельні угоди своїх «підданих». За допомогою своїх управителів та орендарів він скуповував у селян все, що хотів за вигідними цінами.

Більшість українських істориків однією з головних причин гайдамацького руху загалом та Коліївщини зокрема вважали процес завершення строку слобід (15–25 років), який почався у 1760 р. Як приклад, В. Антонович наводив Богуславське староство, де, починаючи з 1766 р., запроваджувались невеликі повинності, які разом з релігійними утисками викликали обурення селян. У люстраціях Звенигородського, Богуславського та Білоцерківського староств за 1765 – 1768 рр. дійсно згадуються слободи строком на 4, 8, 20 та 30 років, під час чинності яких старости не отримували «ніякого прибутку до свого скарбу», а тому й кварта¹ мала надходити до казни лише після завершення строку слободи [67, с. 28–29, 79–80, 113]. Дані відомості потребують пояснення. Справа в тому, що довгострокові слободи надавалися не селянам, а осадчим (організаторам) новостворюваних слобід. Так, 1 лютого 1768 р. комісар (управитель) смілянської латифундії уклав контракт зі шляхтичем Хржонщевським на заселення слободи в урочищі Межирічка строком на п'ять років. У договорі було обумовлено, що селяни у слободі звільнятимуться від повинностей лише на три роки, після чого їх позбавлять пільг, а повинності, які вони відроблятимуть протягом останніх двох років, йтимуть на користь осадчого (тобто Хржонщевського). Після завершення п'яти років осадчий мав «віддати слободу Межирічку поміщику без будь-якої претензії на компенсацію витрат на її заселення» [285, с. 881].

Отже, навіть недовгострокові слободи, які згадуються у люстраціях, частково стосувалися осадчих (можливо, починаючи з четвертого року). У контракті на слободу Межирічку наголошувалося на праві осадчого вже у перший рік запровадити в ній корчемну оренду на свою користь. Довгострокові ж слободи надавалися магнатами шляхті як винагорода за службу або певні послуги.

Також В. Антонович помилково стверджував, що у Богуславському старостві в 1766 р. річні повинності селян з чиншу, подимного, косіння сіна та ін. не перевищували 20 злотих (або 60 робочих днів з розрахунку 10 грошів за один

---

¹ Державний податок у розмірі четвертої частини чистого прибутку платника.

день) [66, с. 53]. Ці відомості він узяв з люстрації, згідно з якою визначалася кварта старости, коли потрібно було оперувати інвентарем селянського господарства. Інший дослідник Є. Сташевський, проаналізувавши перелік повинностей селянських господарств Богуславщини станом на 1765 р., з'ясував, що місцеві селяни мали ще понад півтора десятка повинностей, не згаданих у люстрації та не взятих до уваги В. Антоновичем. Останній, на думку Є. Сташевського, зменшив кількість днів роботи на пана приблизно на 45% [245, с. 30–33].

Після початку Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького значна частина селян Правобережної України почала переселятись на Лівобережжя та Слобожанщину, завдяки чому були освоєні великі земельні площі на Полтавщині та Чернігівщині. На цих землях інтенсивно розвивалися сільське господарство, ремесла, промисли, внутрішня торгівля, посилювались економічні та культурні зв'язки. У той же час, протягом першої половини XVIII ст. відбувалося подальше зростання поміщицького землеволодіння та посилення соціальних утисків селянства.

Однією з найпоширеніших форм зростання поміщицького землеволодіння на Лівобережній Україні була роздача земельних наділів козацькій старшині. Зокрема, гетьман І. Мазепа надав у володіння старшині Чернігівського полку 48 маєтків, Лубенського – 89 сіл, а також підтвердив 14 володінь [196, с. 57]. Його наступник І. Скоропадський впродовж 1708 – 1722 рр. роздав 122 села з 3703 селянськими дворами [196, с. 56]. Поміщикам і старшині видавалися царські грамоти, які підтверджували їхні володіння. За описом Канцелярії конфіскації 1742 р., графу М. Головіну в Україні належало 452 селянські двори, які мали 508 хат [196, с. 229]. Зі зміцненням московської влади у Гетьманщині протягом 20 – 30-х років XVIII ст. збільшується кількість російських урядовців землевласників. Великі володіння мав тут О. Меншиков, якому належало 4 міста, 187 сіл, 14 слобід та Крупецька волость (Сумщина) [196, с. 51].

Внаслідок швидкого зростання феодальних відносин у Лівобережній Україні, становище селян та козаків наприкінці XVII – першій половині XVIII ст.

невпинно погіршувалось. Основною причиною цього була панщина. На півночі та в центрі Гетьманщини вона становила 2 дні на тиждень, що підтверджує універсал І. Мазепи, виданий у листопаді 1701 р. [201, с. 69]. Селяни змушені були сплачувати пану грошові чинші, до яких додавалися різні натуральні податки. Так, мешканці с. Волошнівки (Сумщина) у жовтні 1726 р. скаржилися до Глинського суду про те, що сотник Жуковський примушує їх відробляти щоденну панщину, особливо під час літніх польових робіт, а також сплачувати грошові повинності – з кожної особи по 30 коп. [194, с. 31]. Гадяцький полковник М. Милорадович у цьому ж році примушував селян охороняти власний будинок, топити печі, рубати дрова, годувати коней, носити воду тощо [147, с. 183].

Однією з форм закріпачення селян на Лівобережжі було обмеження переходів від одного поміщика до іншого. У 1738 р. старшина А. Войцехович просив гетьмана Д. Апостола обмежити селянські переходи заради точного відбування загальнодержавних повинностей, що той і зробив 10 лютого 1739 р., видавши спеціальний універсал [195, с. 77]. Додатковим тягарем для населення Гетьманщини було утримання російських військовослужбовців, які розміщувались у селянських та козацьких дворах. Крім того, селяни зобов'язані були постачати російську армію м'ясом, для чого у великій кількості заготовляли волів. Зокрема, в 1735 р. було заготовлено 20 тис. волів, у 1736 р. – 10 тис., у 1737 р. – 29 тис., у 1738 р. – 23 тис. [236, с. 52].

Соціально-економічна ситуація на Запоріжжі дещо відрізнялася від аналогічної в інших українських землях. Це пояснювалося наявністю запорозької старшини, яка мала значне господарство: в зимівниках вирощувалися табуни коней та череди великої рогатої худоби, велося зернове господарство, заможні запорожці володіли риболовними промислами, займалися торгівлею. Козацька біднота була основною робочою силою у цих господарствах. Представники козацьких низів наймалися на роботу до зимівників, де їм доводилося працювати з самого ранку до пізнього вечора, одержуючи при цьому дуже низьку платню. Як правило наймит отримував не більше 1 коп. на день, на харчах роботодавця

[156, с. 313]. Побувавши на Запоріжжі у 1749 р., секунд-майор П. Никифоров писав, що бідні козаки не мають не тільки коней чи іншої худоби, але навіть одягу на тілі [156, с. 314]. Ще гіршим було становище тих козаків, які йшли на роботу «без найму», тобто без будь-якої оплати, за шматок хліба. Один з таких козаків – Петро Мовчан, у 1757 р. розповідав як він працював у зимівнику Микити Безверхого за косу та сорочку [157, с. 372]. Рядове козацтво не брало участі у виборах козацької старшини та у розв'язанні інших важливих питань, які розглядалися козацькою радою. Це лише посилювало протистояння двох козацьких станів та перетворювало старшину на замкнуту касту.

Однією з головних передумов виникнення явища гайдамацтва були масові втечі селян з маєтків землевласників Правобережної України та Гетьманщини протягом першої половини XVIII ст. Про це свідчать значна кількість донесень польської шляхти у гродські та земські суди, а також результати полкових ревізій проведених російською владою на Лівобережжі. Так, 4 квітня 1709 р. Новогрудський мечник М. Балабан скаржився до Луцького гродського суду, що орендар його маєтку у с. Битні, шляхтич Добровський, так знущався з селян, що майже всі вони розбіглися [65, с. 296].

Кількість втікачів значно збільшується у 1711 р., що стало наслідком успішних дій військ гетьмана П. Орлика у Правобережній Україні. Царським указом від 11 вересня 1711 р. правобережному селянству було дозволено переселитись до Слобожанщини [237, с. 46]. Селяни з Волині та західного Поділля почали тікати цілими групами на Південь України [66, с. 32]. З прикордонних застав російські офіцери рапортували безпосередньо уряду, а також київському генерал-губернатору М. Леонт'єву про те, що на кордоні збираються втікачі з Правобережжя, які намагаються перейти на територію Росії [58, с. 3].

Знедолене селянство Правобережної України переважно тікало на південь України, про що польська шляхта писала у своїх скаргах королю. За неповними даними, лише за 1728 р. таких скарг було подано: по Київському повіту – 95, по Вінницькому – 34, по Канівському – 56, по Житомирському – 37 [58, с. 34].

Зокрема, з маєтків шляхтича Синявського на Волині протягом 1728 р. втекло більше 400 підданих, а якщо врахувати їхні сім'ї, то втікачів налічувалось понад 2 тис. чол. [58, с. 34].

Пани часто озброювали своїх слуг і надвірних козаків, разом з якими проводили справжні походи для розшуків втікачів. Шляхта навіть організовувала збройні напади один на одного та відбирала силою своїх селян. Дану ситуацію підтверджує заява шляхти Руського воєводства, яку вона зробила 26 березня 1733 р. на сеймику у Варшаві про те, що селяни виходять з-під влади своїх господарів, волочаться від села до села та кожного разу шукають іншого пана [162, с. 112]. У 1741 р. шляхтич Щенявський вимагав від Київського земського суду, щоб йому негайно повернули 28 селян, які втекли з його сіл Ходорова та Липового Рогу до маєтків Канівського староства [66, с. 66].

Посполиті Правобережжя тікали не тільки до Російської імперії та на Південь України, а й на Запоріжжя. У 1743 р. царський уряд надіслав Кошу листа, в якому запитував про «захожих з Польщі людей». Кошовий отаман І. Малашевич відповідав, що з польських міст до Запорозької Січі приходять багато втікачів [159, с. 126]. Отримавши таке повідомлення, сенат категорично заборонив кошовому їх приймати, але це не змінило становища, й кількість втікачів з кожним роком збільшувалась.

Посилення соціально-економічного тиску на селян у Лівобережній Україні також змушувало останніх залишати рідні села та тікати на Запоріжжя або Правобережну Наддніпрянщину. Втечі селянства з лівого берега Дніпра особливо посилюються у той час, коли гайдамацький рух у Правобережній Україні досяг великого розмаху. Проаналізувавши документи ревізії, яка була проведена в 1740 р. у Прилуцького полку, можна ствержувати, що з с. Талалаївки (Ічнянська сотня) протягом 1729 – 1735 рр. втекли селяни зі 100 дворів [196, с. 253]. Із с. Харитонівки (Срібнянська сотня) повідомляли, що з 98 дворів протягом 1729 – 1745 рр. втекла майже половина населення [196, с. 204].

Бували непоодинокі випадки, коли селяни тікали цілими селами. Наприклад, у с. Озерянах, яке належало прилуцькому полковникові Г. Галагану, залишилось лише 8 чоловік [147, с. 200]. З м. Срібного (Чернігівщина) за 1736 – 1740 рр. виїхало 57 господарств, а в с. Валках, яке належало генеральному судді М. Забілі, їхня кількість зменшилась з 77 до 32 [196, с. 165, 332].

Таким чином, втечі селян з Правобережної України на Лівобережжя, а також у зворотньому напрямку були однією з форм соціально-економічної боротьби проти утисків з боку польських та російських землевласників. Вони підготували ґрунт для появи перших організованих гайдамацьких загонів, які вели збройну боротьбу з польською шляхтою, російськими поміщиками та євреями-орендарями на всій території України.

Становище лівобережних міщан також зіграло важливу роль у появі та розвитку гайдамацького руху. Наприкінці XVII – першій половині XVIII ст. деякі міста Гетьманщини вже користувалися магдебурзьким правом, наприклад: Київ, Чернігів, Стародуб, Переяслав, Ніжин, Новгород-Сіверський, Глухів, Остер, Гадяч, Полтава. Більшість з них отримала це право ще до початку Національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр., а тепер лише домагалась його підтвердження [185, с. 147].

Життя міського населення Лівобережжя було важким. Так, у 30-х роках XVIII ст. міщани Ніжина скаржились гетьману на те, що їхні землі та млини захоплює козацька старшина. Жителі Стародуба писали, що їм забороняють гнати горілку, відбирають у них села та млини [182, с. 338]. Значна кількість міщан Глухова та Полтави була перетворена на посполитих [182, с. 338–339]. Подібні скарги були популярні серед жителів Переяслава, Новгорода-Сіверського, Гадяча та інших міст.

Протягом першої половини XVIII ст. у містах Лівобережної України проходив процес подальшого розорення та збідніння міщан, які все частіше ставали залежними від російських дворян та представників козацької старшини. Наприклад, житель Стародуба, дехто Шаповал, за безцінь змушений був віддати свій двір як сплату боргу полковнику М. Міклашевському [173, с. 79]. Існувала

навіть ціла практика переходу міст у власність козацької старшини. Так, згідно з ревізією 1729 – 1730 рр. в її руках опинилось бл. 90 міст і містечок, що становило майже половину міст Лівобережжя [185, с. 146].

Не набагато кращим було становище міських низів приватних міст Правобережної України. Власнику такого міста належала вся повнота судової влади, також він затверджував кандидатів на всі посади, яких обирав магістрат [64, с. 55]. У деяких містах не можна було проводити вибори без дозволу їхніх власників. Власники міст могли втручатися в особисте життя міщан. Вони забороняли жителям міст, під загрозою конфіскації майна, проживати за його межами, примушували у визначені терміни будувати власні будинки, мостити вулиці, ремонтувати мости та греблі, сплачувати численні податки тощо [64, с. 55]. Подібна практика була популярна у містах Київщини: Білій Церкві, Брагині, Іванкові, Овручі та ін. [233, с. 32].

Власники міст та старости, відбирали у ремісників значну частину їхньої продукції. Кравці, ковалі, цирюльники, золотарі, зброярі, кушніри та інші мусили безкоштовно виконувати всі роботи на замовлення старости чи власника міста. Так, цех ткачів Меджибожа у 1717 р. був зобов'язаний постачати костьолу воскові свічки, два гроші убогим, а також відробляти магістру міста 2 тижні панщини на рік [64, с. 93]. Значні демографічні втрати серед міського населення Правобережної України спричинила епідемія чуми, яка вирувала тут протягом 1702 – 1714 рр. [150, с. 68].

Варто більш детально зупинитися на становищі, в якому перебувало населення міста Києва та його передмість. Протягом першої половини XVIII ст. м. Київ було значним політичним, адміністративним (у 1708 р. було утворено Київську губернію Російського царства), культурним та економічним центром українських земель. У цей час місто поділялось на три відокремлені одна від одної частини: Верхнє місто, Печерськ і Поділ. Поділ перебував під управлінням магістрату на основі магдебурзького права; Верхнє місто керувалось управителями Києво-Софійського та Михайлівського монастирів, а також російською військовою адміністрацією; Печерськ – генерал-губернатором через

губернську канцелярію та духовною владою Києво-Печерської лаври [178, с. 211– 212]. Відсутність єдиного управління надавала місту особливий статус. Ускладнювало ситуацію й те, що магістрат постійно боровся з козацтвом, яке проживало на Подолі, та зі спробами гетьмана підпорядкувати магістрат своїй владі. Постійні конфлікти київського магістрату з губернською канцелярією породжували незадоволення населення міста [137, с. 664– 708].

Поділ був найзаселенішою частиною міста, де в основному мешкало ремісниче населення, а також купці. Саме у цьому районі, внаслідок бідності та антисанітарних умов проживання, часто спалахували епідемії різних хвороб [210, с. 68]. Внаслідок податкового тиску міської влади тяжким було становище й жителів сіл, розташованих на території сучасного Києва. Мешканці сіл Пріорки, Сирець і Кореневище «допомагали» вести господарство київським війтам, які, подеколи, знущалися з них. Так, пан Сичевський, який був війтом протягом 1754 – 1766 рр., за свідченням магістратських урядників, примушував селян відробляти панщину «з примусом, пограбуванням і побоями» [136, с. 15].

Загальну картину сприйняття українським селянством основних соціально-економічних причин появи гайдамаків можна скласти лише проаналізувавши дані фольклорних матеріалів. Ключовим мотивом українських народних пісень першої половини XVIII ст. було безправ'я правобережного селянства та гніт з боку польської шляхти: «По всіх горах вітер віє, а в долині тихо, / По всіх селах нема добра, і в нас – таке ж лихо. / Ой, у нас же лихо, лихо та ще й трохи «гаразд»: / Як не вийдеш на панщину – протягають зараз! / Єден бере за голову, а другий за ніжки, / Третій же стоїть збоку да маєть три різки» [76, с. 376]. Судячи з того, що слово «лихо» згадується у пісні три рази, а також описується процедура фізичних покарань посполитих, можна зробити висновок, що у XVIII ст. життя українського селянина повністю залежало від його пана.

Про обмеження релігійних прав православного населення Правобережжя йдеться у наступній пісні: «Ой чи ж єсть час нам, батюшка, / До церкви ходити? / Як чорний віл у свято і неділю / Мусиш панщину робити» [105, с. 1065].

Тема розбещеності та моральної деградації польської шляхти прослідковується у пісні «У містечку Богуславку Каньовського пана». У центрі пісні – образ молоді української селянки, до якої залицяється всевладний пан Каньовський, вважаючи, що має право на все. За відмову дівчина платить власним життям. Молода українка виступає захисницею дівочої честі, гідності свого роду. Прототипом Каньовського фольклористи закономірно вважали канівського старосту магната Миколу Потоцького, який у народі «прославився» надзвичайною жорстокістю до своїх посполитих. Це підтверджує текст пісні, в якій оповідається про те, як М. Потоцький «вчив» кріпаків працювати на своєму полі. Коли люди, нажавши «чотири копи, сіли полуднати», приїхав Каньовський та: «...став людей карати, / А зібралися бідні люди від пана тікати. / «Годі, годі, паничу, нас уже карати, / Бо ми чули недоленьку, – панщину кидати». / «Єсть у мене нагаєчка, / з кінця дротом шита, / Буду вчити, буду вчити панщину робити» [72, с. 389]. В інших рядках український народ висловлював щиру надію на те, що М. Потоцького настигне колись справедлива кара за всі кривди, вчинені ним: «Ой ти, пане Потоцький, воєвудський сину, / Запропастив Литву і всю Україну. / Думка твоя була королем зістати, / Та й пішов ти до цариці помочі шукати. / А Бог, що з неба високо видить / За твою невірність вже тобі не звидить. / Прийде суд на тебе і страшная година, / Візьмуть тебе за лоб, як вражого сина» [5, арк. 4].

Мотиви помсти селян своїм панам також відображені в іншій народній пісні: «Ми ще й тебе навчимо, як треба робити. / То щоб тобі покорчило, щоб не смів нас бити! / Щоб не смів нас бити, глумитись над нами. / Бодай тебе чорти взяли разом із панами!» [109, с. 239].

Тема звернення по допомогу до свого правителя прослідковується в наступній пісні: «Наші діди і прадіди того не зазнали, / Що я і ти, мій батеньку, тепер дочекали. / Що з півночі виганяють на тую роботу, / Цілий тиждень на панщині, толока в суботу. / А Потоцький та Ржевуцький ради додавали, / Щоб нас, бідних, нещасливих навік запродали. / Просим тебе (правителя – *О.К.*), яко Бога, ти нами владаєш, / Не дай же нам загинути, указ в руках маєш» [72, с. 384].

У творі селяни апелюють до старих часів, коли не було панщини (можливо мається на увазі XVII ст., а саме часи Богдана Хмельницького). Згадка про двох польських магнатів Потоцького та Жевуського вказує на місце проживання селян – Правобережна Україна. Фрази «ти нами владаєш» та «указ в руках маєш» можуть бути звернені до російського царя та свідчать про те, що правобережне селянство, розчароване ставленням до нього польської влади, шукало захисту своїх прав і свобод у сусідній державі.

Мотиви вирішення власних проблем мирними шляхами й апелювання до людяності та сумління шляхти можна простежити на прикладі однієї з народних пісень: «Ой бодай тобі, отамане, та й хата згоріла, / А як мене молодого панщина доїла! / Панщина мене доїла, побили мене злидні, / Урбанія велика та панщини три дні» [109, с. 75]. Автори пісні називають свого пана «отаманом» тому можливо, що він був представником козацької старшини з Лівобережної України, а отже, становище лівобережного селянства було не кращим ніж правобережного.

Тема селянських втеч з панських маєтків, як перехідної форми протесту (від пасивного до активного), також знайшла своє відображення в українському фольклорі. Неодмінним наслідком цих втеч були розшуки селян та їх покарання: «Не сам іду слободою, / Ведуть мене громадою, / Називають мене бурлакою, / Мого брата – розбишакою, / А мого коня – пробіякою» [80, с. 70].

З часом у народних творах популяризується тема «полювання» на козаків (можливо йдеться про гайдамаків): «Ой на горе, на біду козак уродився, / В чистім полі, край дороги, ляхам сподобився. / Ой у неділеньку вже славонька стала – / Молодого сіромаху забили в кайдани» [108, с. 211].

Зовсім по-іншому бачила становище українських селян переважна більшість польської шляхти. Так, про тогочасне життя селянства Правобережної України невідомий польський сучасник писав, що велика їх кількість ходила напівроздягненими, а магнати та шляхта зневажливо називали їх «хлопами». Селяни їли переважно хліб з непросіяного борошна, а інколи – одні висівки. Жили вони у землянках або куренях, а спали на гнилій соломі. Особливо згубно

такі умови відбивалися на малих дітях [217, с. 77–78]. Селяни не мали права подавати скарги на свого пана до суду, а останній, у свою чергу, міг карати їх на смерть [183, с. 15]. Звичайно, таке яскраве та жахливе зображення становища українського селянства було спеціально перебільшене та перекручене шляхтичем-сучасником задля приниження своїх кріпаків та прирівняння їх до худоби. Це давало землевласникам моральне право знущатися з селян та психологічно тиснути на останніх.

Більш реалістично виглядають свідчення іншого очевидця гайдамацького руху, дослідника історії права Речі Посполитої XVIII ст. В. Скшетуського, який відзначав, що українські селяни, будучи основною робочою силою краю, були позбавлені будь-яких громадянських прав. А саме, не могли навіть змінити місце проживання, у той час як шляхтичу було дозволено їх продавати, міняти, дарувати, переводити з одного села в інше [276, с. 131].

Отже, протягом першої половини XVIII ст. польська шляхта та магнати, як відомо, зосередили в своїх руках величезні земельні володіння та зобов'язували селян виконувати панщину по 3–4 дні на тиждень, а під час літніх польових робіт, зокрема в жнива – по 5–6 днів. Починаючи з 30-х років XVIII ст. поміщики почали запроваджувати урочну панщину в своїх маєтках. Крім того, селяни потерпали від різноманітних натуральних поборів, а також платили великий грошовий чинш. Без дозволу шляхтича селяни не мали права переїздити з одного місця на інше, вільно продавати свої товари, мали купувати певну кількість панської горілки на рік. Також негативно на житті українського селянства Правобережної України позначилося завершення терміну слобід, що припало на 1750 – 1760-ті рр. Ці та інші соціально-економічні фактори спочатку викликали масові втечі селян з маєтків шляхти, а згодом спричинили розгортання повстанської боротьби селян. Посполиті вимагали права вільної торгівлі, зменшення чиншу та скасування феодальних монополій. Повстання виникали у тих районах Правобережжя, де селяни тривалий час жили у слободах і мали змогу контактувати з козаками Запорозької Січі та лівобережним селянством.

Поступово повстанці почали об'єднуватись у загони, очолені запорозькими козаками, які польська шляхта називала «гайдамацькими».

У Лівобережній Україні та на Запоріжжі козацька старшина і російські поміщики продовжували розширювати свої земельні володіння за рахунок купівлі та примусових конфіскацій селянських і козацьких земель. Поміщики примушували селян відробляти панщину по 2–3 дні на тиждень, сплачувати грошові або натуральні податки та нести різноманітні повинності, зокрема утримувати російських військовослужбовців. Козацька біднота також не могла впливати на політику, яку вела старшина та не мала законних методів захисту своїх прав. Усі ці фактори вплинули на майбутню спрямованість гайдамацького руху на зазначених теренах.

Утисків з боку польських магнатів, старост і козацької старшини зазнавало й українське міщанство. Магдебурзьке право, надане деяким містам, нерідко мало формальний характер та впливало лише на організацію міської влади та колегій. Під час найбільших гайдамацьких повстань XVIII ст. саме міщани (особливо міські низи) активно допомагали повстанцям, постачали останнім зброю та провізію, а подеколи й брали участь в організації гайдамацьких загонів.

Підсумовуючи особливості сприйняття польським соціумом соціально-економічних причин виникнення гайдамацького руху в Правобережній Україні, можна навести досить промовисте твердження вже згаданого нами сучасника В. Скшетуського, який у 1784 р. так написав про становище посполитих: «У нашій країні становище підданих (поляків – *О.К.*) мало чим відрізняється від рабства, адже життя та смерть селянина віддавна в руках поміщика» [132, s. 150]. Що ж тоді можна казати про сприйняття цих причин українським селянами. «Маємо пана, який не вважає нас за людей, – скаржилися селяни шляхтичу Ф. Макульському, під час його подорожі через Брацлавщину. – Обдирає нас мало не до сорочки... доводиться робити на нього стільки, що навіть дихнути ніколи... Брама справедливості для нас замкнена, навіть постукати в неї не маємо права, бо це одразу ж називають бунтом» [126, s. 32, 34].

2.2. Особливості релігійної ситуації у Київському та Брацлавському воєводствах

Розкриття особливостей релігійної політики польського уряду в Правобережній Україні є дуже важливим для розуміння причин виникнення на цій території гайдамацького руху. Опинившись між двома протиборчими сторонами, унійним духівництвом з одного боку, і православною церквою з іншого, українські селяни, міщани та козаки зайняли сторону останніх. Тому всі майбутні події, які відбувались у релігійному житті краю, учасники гайдамацького руху трактували крізь призму сприйняття «борців за православ'я».

Зростання впливу унійної церкви у Правобережній Україні протягом першої половини XVIII ст. підтверджує поданий до Риму в 1749 р. звіт київського митрополита Ф. Гребницького про стан церкви. Згідно з цим документом, у межах Київського воєводства функціонував 21 деканат, до складу яких входила 861 церква [143, с. 131]. Важливе місце у розвитку унійної церкви на Правобережжі відіграло місто Радомисль, яке перейшло з православної митрополії до унійної протягом 1682 – 1692 рр. У зв'язку зі зростанням кількості унійних парафій на території Волині та Київського Полісся, у 1746 р. було прийнято рішення перенести до Радомисля резиденцію унійних київських митрополитів. Спочатку тут була заснована лише консисторія – орган управління справами митрополії, який мав керувати південною (власне українською) частиною єпархії. А вже протягом другої половини XVIII ст.

Радомисль стає місцем постійного перебування унійних митрополитів. У 1763 р. унійний митрополит Ф. Володкович (1762 – 1778 рр.) освятив у місті нову кафедральну церкву. За митрополитів Ф. Гребницького (1748 – 1762 рр.) та Ф. Володковича помітну роль в управлінні митрополією відігравав генеральний офіціал, коад'ютор М. Примович, який заснував у Радомислі василіянський монастир і став його ігуменом [247, с. 7– 8].

Одним із основних факторів поспішного навернення українського населення в унію, була втрата на користь римо-католиків багатьох парафій у Руському, Волинському та Подільському воєводствах. З довгої супліки, яка була складена одним унійним єпископом за свідченнями унійних протопопів, ми можемо прослідкувати, що за 7 років (1758 – 1765 рр.) у трьох унійних єпархіях: Львівській, Галицькій та Кам'янецькій до римо-католицької церкви перейшло більше тисячі осіб [62, с. 521–525]. І це лише ті, хто був вписаний до методичних книг.

Загалом, 1750 – 1760-ті рр. були часом подальшого зміцнення унійної церкви у Правобережній Україні. Це було тісно пов'язано з прихильним ставленням до неї представників місцевої шляхти, а особливо, магнатів Потоцьких. Внаслідок активної меценатської діяльності останніх, на 1761 р. кількість унійних парафій у межах Київського та Брацлавського воєводств становила бл. 1500 одиниць [62, с. 132]. Успіх унії та брак значних конфліктів під час її впровадження значною мірою пояснюється її «колонізаційним характером», коли унійні священики прибували на Київщину разом з переселенцями з Волині та Полісся і засновували нові парафії. На початку 1760-х рр. Київська унійна митрополія фактично домінувала на 95% території Київського воєводства.

Іншу специфіку функціонування на Правобережжі мала Православна церква. Більшість православних парафій Київського воєводства підпорядковувалися єпископам переяславським, які очолювали Переяславсько-Бориспільську єпархію. Частина церков та монастирів Правобережної України підпорядковувалася Київському митрополиту. Одночасно перебуваючи у складі

Речі Посполитої та Російської імперії, Переяславсько-Бориспільська єпархія відігравала важливу роль у відносинах обох держав. Достовірний розподіл сфер впливу Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархіальної влади нам не відомий. Білоруський історик М. Коялович вважав, що Переяславський єпископ впродовж XVIII ст. був вікарним священиком Київської єпархії [187, с. 72]. Іншу точку зору мав Ф. Титов, який вважав, що з середини XVIII ст. всі парафії безпосередньо підпорядковувалися Київському митрополиту [104, с. 27].

За період управління Переяславсько-Бориспільською єпархією Гервасієм Лінцевським (1757 – 1769 рр.) остаточно сформувалася її структура. Керував єпархією єпископ, якому допомагали духовна консисторія та канцелярія. Безпосередньо їм підпорядковувалися монастирі та протопопії. Оскільки територіально єпархія не була цілісною, в 1761 р. у Правобережній Україні єпископом Гервасієм було організовано Чигиринське духовне правління, а Свято-Троїцький Мотронинський монастир перетворено на головний осередок єпархії у цьому регіоні [222, с. 23]. Керувати православними парафіями та монастирями південної частини Київського воєводства єпископ Гервасій доручив ігумену Мотронинського монастиря Мельхіседеку Значко-Яворському [60, с. 1–24]. Єпископськими указами 1761 та 1766 рр. ігумену наказувалося спільно з Чигиринським духовним правлінням робити все для захисту тамтешніх церков, священиків і вірян від утисків уніатів.

Також варто зазначити, що до 1760 р. вплив переяславського єпископа на Правобережжі був досить обмежений. У 1762 р. йому підпорядковувалися лише два монастирі – Свято-Троїцький Мотронинський та Вознесенський Мошногірський, а також бл. 30–40 церков [222, с. 31–32]. Трималися православної віри також Свято-Миколаївський Медведівський, Свято-Онуфріївський Жаботинський та Свято-Георгіївський Лебединський монастирі. Інші шість раніше православних обителів Київського воєводства, зокрема Свято-Преображенський Ірдинський, а незабаром і Свято-Троїцький Чигиринський монастирі, стали унійними.

Важко стверджувати про наявність масових гонінь та переслідувань православних з боку уніатів, пов'язаних власне з дотриманням обряду. Можна припустити, що в цей період були поширені економічні та територіальні «утиски». Переважання «економічних» чинників над іншими, при зміні правобережним духівництвом конфесійної приналежності, добре проілюстрував дослідник Є. Чернецький. На прикладі релігійної ситуації, яка склалася у с. Паляничинцях (Київщина) у 1768 р., дослідник дійшов висновку, що загроза втрати своєї парафії та прагнення посісти чужу були основними причинами масових змін віросповідання українськими священиками Правобережної України [252, с. 29–34].

Однак не слід відкидати й фізичні утиски, яких зазнавали православні церкви та монастирі протягом 1750 – 1760-х рр. Про найпоширеніші з них можемо довідатися з «Екстракту образ», який був складений Мельхіседеком Значко-Яворським для клопотання перед польським королем Станіславом II Августом у 1766 р. Систематизувавши їх, можна виділити наступні види гонінь та дискримінацій: унійні комісари та польські ксьондзи наvertsали парафії в унію; викрадали священиків та монахів, били їх кнутами або палицями до крові; «виривали» (обстригали) бороди монахам та священикам; тримали священиків по кілька днів у ямах, в колодках [60, с. 120].

Незважаючи на скарги архімандрита Мельхіседека до польського та російського урядів, уніати продовжували діяти у трьох староставах (Чигиринському, Жаботинському та Черкаському) з позиції сили. За підтримки «української партії»² унійні офіціали Г. Мокрицький та М. Примович протягом першої половини 1760-х рр. здійснювали «наїзди» на придніпровські монастирі та церкви, аргументуючи ці дії безпосередньою загрозою з боку гайдамаків [61, с. 120–124].

---

² У XVIII ст. так називались польські війська на чолі з регіментарем, які мали захищати й утримувати в покорі терени Київського та Брацлавського воєводств.

Фактично, у цей період унійна церква проводила політику розширення своїх парафіяльних меж. Напередодні 1764 р. вона нараховувала бл. 1900 церков у 21 деканаті [274, с. 209]. Ієрархи церкви знали про загрозу, яка йшла від Мельхіседека Значко-Яворського. Ситуація змінилася у 1764 р., коли православні селяни с. Телепина побили корсунського унійного декана В. Лубинського. Ось як ці події описував офіціал Київської унійної митрополії Г. Мокрицький: «Високопреподобний Василій Лубинський, корсунський парох та чигиринський декан, поїхав на деканальний соборчик парохів до Телепина і там, побитий селянами, яких вже понад сто тисяч народу з повітів Чигиринського, Жаботинського, Черкаського, Смілянського, Мошненського та Звенигородського зхворобилося і почало напливати до нез'єданого монастиря Мотронинського...» [153, с. 233–234].

У листі Г. Мокрицького коротко, але досить яскраво описано його місію на Наддніпрянщині протягом 1764 – 1767 рр. Офіціал свідчив про те, що місцеве населення зустрічало його вороже, зі зброєю в руках, тому його поїздка була вельми небезпечною. Втім, у деяких випадках, як, наприклад, у с. Валяві та м. Вільшані (Черкащина), після виголошення перед народом проповідей, він зумів заспокоїти людей та навіть здобув їхню прихильність. Проте це були локальні успіхи, і зусиллями самого лише офіціала в умовах, коли місцеве парафіяльне уійне духівництво було залякане виступами селян, ситуація не могла змінитися. Про умови, в яких довелося працювати, Г. Мокрицький писав: «...ці нез'єдинені ченці, побудувавши собі по лісах величезні монастирі, збирали до них пияків, що повтікали від своїх жінок і дітей,... натягнувши рясу... вони почали поширювати у цій державі та Київській єпархії заколот, підбурюючи народ до повстання» [153, с. 234–235]. Офіційно ж православна церква підкреслювала свою непричетність до розгортання гайдамацького руху. Переяславський єпископ Гервасій наказував архімандриту Мельхіседеку – «в бунти та кровопролиття не вступати» [60, с. 149].

У жовтні 1764 р. між Росією та Прусією було укладено договір, метою якого був спільний захист прав дисидентів та «єдиновірних» на наступних польських

сеймах [99, с. 7– 8]. Як зазначав дослідник В. Біднов «Російський уряд вирішив страхом вирвати у поляків те, чого від них ласкою добитися не можна було» [149, с. 315]. Однак, як довели наступні події, занепокоєння російської влади з приводу релігійної ситуації у Правобережній Україні, було лише ширмою, яка дозволяла їй втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої.

Після коронації у листопаді 1764 р. нового польського короля Станіслава II Августа, у травні 1765 р. переяславському єпископу Гервасію було надіслано супліки від архімандрита Мельхіседека, віце-ігумена Мошногірського монастиря Садофа та Чигиринського духовного правління. Всі вони просили єпископа Гервасія звернутися до Синоду за протекцією у справі підтвердження давніх прав і вольностей «про вільне сповідання греко-руського благочестя та підпорядкування переяславській єпархії» [60, с. 113, 119, 122].

Такий розвиток подій на міждержавному рівні занепокоїв унійного митрополита Ф. Володковича. За його наказом єзуїтський місіонер В. Любинський звернувся до єпископа Гервасія з вимогою припинити «протиправну» діяльність Мельхіседека Значко-Яворського [60, с. 77–79]. Щоб довести законність своїх дій, ігумен здійснив у 1765 – 1766 рр. подорожі до Петербурга та Варшави, звідки привіз документи з дозволом на свою релігійну діяльність. Чигиринське духовне правління зняло з документів копії та через священиків донесло їхній зміст до населення [61, с. 3– 12].

До двору Катерини II архімандрит Мельхіседек прибув у середині червня 1765 р. Основним здобутком цієї поїздки для «української православної справи» було складення «Реєстру образ та кривд завданих православним уніатами та поляками», який містив 60 пунктів і став поштовхом для прийняття важливих державних рішень у Речі Посполитій щодо прав православних вірян. До «дисидентського питання», яке у Варшаві лобіювали могилівський єпископ Г. Кониський та надзвичайний посол Росії князь М. Репнін, було залучене й питання становища православної церкви в українських воєводствах Речі Посполитої [60, с. 184; 61, с. 828– 829].

6 січня 1766 р. Мельхіседек Значко-Яворський прибув до Варшави, маючи надію остаточно вирішити «дисидентське питання» у «польській Україні». За два місяці свого перебування у столиці архімантрит домігся від короля підтвердження давніх привілеїв православної церкви та отримав особливу грамоту, яка затверджувала «всі права та вольності всього греко-руського народу, який мешкав у всій Короні та Литві» [60, с. 134, 156]. Як зазначав дослідник історії церкви в Україні А. Колодний, така поблажливість Станіслава II Августа була скоріше формальним реагуванням польської влади на категоричні вимоги Росії. Автор констатував, що польський король у своїх владних повноваженнях був надзвичайно обмежений самоуправством магнатів і шляхти, серед яких було багато фанатично налаштованих католиків [180, с. 145].

Дипломатична діяльність Мельхіседека Значко-Яворського та пастирська поїздка переяславського єпископа Гервасія до Правобережної України сприяли поширенню православ'я у Київському воєводстві. За свідченнями одного унійного місіонера в Україні, в цей час православними знову стали 50 парафій на Чигиринщині та 6 – на Смілянщині [89, с. 622]. Наприкінці 1765 р. загальна кількість православних храмів на Правобережжі зростає до 80 [176, с. 66]. Також важливим наслідком діяльності обох священнослужителів став опосередкований вплив останніх на зближення православних селян із запорозькими козаками, що призвело до початку Коліївщини у 1768 р. [187, с. 30].

Активізувалася й унійна церква. У квітні 1766 р. уповноважений Радомисльської консисторії Г. Мокрицький зробив Корсунь своєю резиденцією [60, с. 171], звідки його озброєні люди здійснювали напади на навколишні православні церкви та монастирі. Унійні протопопи, заручившись підтримкою надвірних козаків, вживали усіх заходів для повернення в унію церков, які протягом останніх років стали православними. Водночас до краю прибули підрозділи польського війська під командуванням регіментаря Воронича, які мали знайти та заарештувати потенційних організаторів можливого селянського повстання. На початку липня 1766 р., коли Г. Мокрицький прибув до Черкас, жовніри Воронича наказали місцевим селянам негайно везти до вільшанського

табору продовольство, фураж і по 50 грошей з родини особисто для регіментаря. Від цього грабунку обіцяли звільнити тих, хто погодиться прийняти унію. Але таких не знайшлося [60, с. 286–287].

Відомий також надзвичайний факт жорстокої публічної страти православного обивателя за релігійний злочин. 29 липня 1766 р. на майдані військового табору під Вільшаною було публічно, в присутності кількох тисяч посполитих з Київщини, живцем спалено ктитора³ Данила Кушніра за те, що той забрав з мліївської церкви чашу для причастя, щоб її не отримав новий унійний священник. Відтяти голову мученика настромили на палю. Так вона простояла під вартою до жовтня 1766 р., коли її викрали та вивезли до Переяслава. Єпископ Гервасій урочисто поховав череп у переяславській кафедральній церкві [60, с. 394–401].

Така жорстка політика уніатів у Правобережній Наддніпрянщині тривала до початку 1767 р. включно. У багатьох селах парафіяни не ходили до церкви, якщо там служив унійний священник [61, с. 209, 212, 258–259]. Уніати й надалі ув'язнювали православних священників у тюрмі в Радомислі. Тут бранців тримали скутими по двоє у кайданах, виганяли їх щоденно на роботу прикутими до грабарок, а після роботи прилюдно били на базарному майдані міста [61, с. 105, 122, 124, 142, 147, 158, 161, 182].

Релігійне становище православного населення Правобережної України завжди було тим важелем, який дозволяв Росії впливати на внутрішню політику Речі Посполитої. Тому 5 жовтня 1767 р., з ініціативи російського посла М. Репніна, у Варшаві було скликано новий сейм, метою якого стало вирішення «дисидентського питання». 17 лютого 1768 р. між Російською імперією та Річчю Посполитою було підписано трактат, згідно з яким імператриця Катерина II гарантувала Польщі її територіальну цілісність, а некатоликам дарувалася релігійна свобода та громадянські права. Польський уряд та король мали забезпечити вільне віросповідання грецької східної неунійної віри зі всіма

---

³ Ктитор – церковний староста, який керує господарським життям храму.

правами та привілеями, світськими та духовними. Православних заборонялося називати «схизматиками», «відщепенцями» та іншими образливими словами. Єдиним негативним пунктом договору була заборона переходу з унії та католицизму в іншу віру тих, кого примусили прийняти ці конфесії до підписання даного трактату [60, с. 612–617]. «Щоб вивільнити їх (вірян. – *О.К.*) із вовчих іклів», Г. Кониський пропонував переяславському єпископу Гервасію звернутися до українського народу з відозвою про повернення до лона православної церкви [61, с. 434–436].

Відозва до українського народу була негайно розіслана єпископом Гервасієм, але за такий короткий термін Мельхіседек Значко-Яворський отримав лише 93 маніфести. З цими документами та раніше отриманим довірчим листом, на початку січня 1768 р. ігумен вирушив до Варшави для завершення його «справи», яку він розпочав ще в 1765 р. «Благополучно переїхавши польське митарство», отець Мельхіседек прибув до Варшави 18 січня, за три дні до відкриття сейму. Маючи на руках виписки з гродської книги та копії польської конституції, 28 квітня архімандрит повернувся до Переяслава [61, с. 677–678].

Виконуючи згадану вище пораду Г. Кониського, єпископ Гервасій звернувся з «окружним посланням» до православного населення Правобережної України. Він запевняв, що «сльози, змішані з мученицькою кров'ю, допливли до трону», їх побачила російська цариця, а Річ Посполита повертає українцям їхні права відповідно до суспільного стану кожного, а також право на існування православних церков та монастирів, які з 1717 р. були захоплені уніатами. Переяславський єпископ закликав селян висловити своїми постановами вірність православної вірі (і своїм панам), «безтурботно обробляючи» ниви [61, с. 437–443].

Така активна боротьба православного духовництва за свої права та привілеї знову викликала негативну реакцію унійної церкви. Про це подбав офіціал Г. Мокрицький, який прибув з Варшави до України наприкінці 1767 р. Коли православний священик з с. Бідине Озеро (Смілянщина) Василь Шумовицький у січні 1768 р. з'явився з посланням єпископа Гервасія до містечка Калниболота

(сучасне смт. Катеринопіль), його заарештували та відвезли до Звенигородки. У присутності групи унійних священників В. Шумовицького закували у кайдани та відвезли до регіментаря Воронича у Білу Церкву, де й стратили [61, с. 548–553]. Інший священник Лук'ян Максимів, який у січні того ж року обходив з єпископським посланням села Канівщини, залишився живим, але кілька разів був побитий до нестями, двічі потрапляв до в'язниці та ледве врятувався втечею до Переяслава [61, с. 593–599].

Після утворення Барської конфедерації 29 лютого 1768 р. національно-релігійний тиск на православне населення Правобережної України значно зріс. Повернулася практика передачі православних храмів унійній церкві, почалося масове закриття церковних шкіл, почастишали випадки побиття та вбивства українських священників, було відновлено заборону поховання та хрещення вірян за православним обрядом. Уніати сприймали православного священника як лжепроповідника та головного організатора збройних виступів селян і міщан, не беручи до уваги, що протести українського населення могли бути викликані насильницькими діями унійного духівництва та соціально-економічним тиском з боку польської шляхти.

Останній був однією з головних причин розгортання гайдамацького руху в Правобережній Україні. Так, у Київському, Брацлавському та Подільському воєводствах Речі Посполитої існували різні типи панських маєтків, які різнилися між собою рівнем особистої залежності селян, наявністю або відсутністю панщини, відробіткової або натуральної ренти та чиншу. Обсяг податків та повинностей постійно змінювався, що негативно позначалося на рівні життя селян. Даний факт пояснював різні мотиви селян для втечі та участі у гайдамацькому русі. Одні не могли продавати свій врожай на ринку через жорсткий контроль за міською торгівлею з боку старост, інші вимагали зменшення чиншу та ренти, треті скасування особистої залежності від пана. Активізації селянських протестів також сприяло завершення терміну пільгових селянських господарств – слобід, яке на Київщині та Брацлавщині почалося в 1750 – 1760-х рр. Останні заселялися селянами-втікачами з Правобережної

України та знаходились у прикордонних з Лівобережжям районах, що дало змогу слободянам налагодити зв'язки із запорозькими козаками. В подальшому дана обставина значно вплине на організацію й тактику гайдамацьких загонів.

Лівобережне селянство, окрім схожих проблем з експансією поміщицького землеволодіння, яке у Російській імперії тільки набирало обертів, мало також утримувати за свій рахунок російських військовослужбовців. У свою чергу рядові козаки не могли впливати на політику, яку вела старшина, та не мали законних методів захисту своїх прав. Усі ці фактори визначили майбутню спрямованість гайдамацького руху на зазначених територіях.

Проблема скрутного становища українського селянства Правобережжя також знайшла своє відображення у народній творчості. У піснях селяни обґрунтовували свою участь у гайдамацькому русі надмірною панщиною, фізичними покараннями з боку землевласників, обмеженням релігійних прав православних посполитих Правобережної України та ін. У народній поезії чітко прослідковуються мотиви помсти кріпаків своєму пану та звернення по допомогу до правителів сусідньої держави – Росії. Етнографічні матеріали також підтверджують той факт, що деякі селяни прагнули вирішити конфлікти зі своїми власниками мирним шляхом. Однією з таких ненасильницьких форм спротиву панам були масові втечі селян з маєтків, які закінчувалися розшуками та покаранням утікачів.

Іншою причиною розгортання гайдамацького руху було загострення релігійної ситуації в Правобережній Україні протягом 1750 – 1760-х рр. Варто виділити кілька чинників ескалації проблеми: посилення позицій унійної церкви внаслідок її місіонерсько-просвітницької діяльності та нового заселення «пустинь» Південної Київщини і Брацлавщини; ситуативна підтримка польською владою та землевласниками унійної церкви, як визнаної державою церковної інституції; підтримка православних монастирів і парафій на теренах Речі Посполитої з боку російської світської влади та використання нею проблеми міжконфесійних відносин в інтересах послаблення Польщі; загострення протистояння між унійною та православною церквами, кожна з яких

претендувала на конфесійну монополію на теренах Правобережної України. Дія цих чинників протягом зазначеного часу визначила гостроту і драматизм ідеологічного та військово-політичного протистояння в Правобережній Україні, особливо на етапі формування польсько-шляхетських конфедерацій та розгортання Коліївщини (1768 р.).

РОЗДІЛ 3

ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ У 1715 – 1750-х рр.: ЗМІСТ І СПРИЙНЯТТЯ СУЧАСНИКАМИ

3.1. Зародження гайдамацького руху в Правобережній Україні (1715 – 1720-ті рр.)

Після підписання Петром I Прутського мирного договору від 12 липня 1711 р. Правобережна Україна мала повернутись до складу Речі Посполитої. Протягом грудня 1711 р. – січня 1712 р. російською владою було проведено згін населення з Правобережної України на Лівобережну. Найбільшого удару згін завдав козацькому полковому устрою Правобережної України, що дозволило Речі Посполитій без жодного спротиву козаків повернути собі ці землі у травні 1714 р. та поступово відновити колишні податки і повинності для українських селян [203, с. 65]. У таких умовах на Правобережжі почали формуватись перші гайдамацькі загони.

Питання перших офіційних відомостей про гайдамаків до сих пір є дискусійним. Польський історик П. Борек стверджував, що, починаючи з 1649 р., вирази «гайдамаки» та «гайдамацький» спорадично вживалися у польських джерелах стосовно українських козаків, учасників Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького [266, с. 113–114]. Інший дослідник, П. Мірчук, часом виникнення гайдамацтва вважав повстання під проводом фастівського полковника С. Палія. Дійсно, така версія має право на існування. Особливо якщо проаналізувати лист наказного козацького гетьмана Самійла

Самуся до жителів Поділля від 7 вересня 1702 р., в якому місцевих селян, міщан та духівництво закликали повставати «за весь народ православний український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли та вже більше на Україні не розпоряджалися...» [254, с. 169]. З цього уривку зрозуміло, що поруч з економічними («через панщину») та соціальними («бо вже всім ярмо на шії») причинами повстання також наголошувалося на мотивах релігійного («за весь народ православний»), національного («ляхи з отчизн наших українських відійшли») та політичного («вже більше на Україні не розпоряджалися») характеру. Через кілька десятиліть аналогічні гасла будуть висувати керівники гайдамацького руху. Однак гайдамацтво, як хронологічно пізніше явище в історії визвольної боротьби українського народу, було сформоване іншими соціальними верствами (селяни, запорозькі козаки, міщани, дрібна шляхта та ін.), мало відмінні від повстання С.Палія причини виникнення (соціально-економічні гасла переважали над політичними) та не обмежувалося лише територією Правобережної України.

У відділі рукописів музею Чорторійських у Кракові містяться 13 листів кошового отамана І. Малашевича. Один з цих листів від 29 червня 1715 р. було адресовано регіментарю коронних військ Уманського повіту та «цілої України» К. Глуховському. У листі йшлося про відправлення військового осавула разом з козаками для розшуку гайдамаків з Лубенського полку, які відігнали коней з Правобережжя [206, с. 127]. Саме в цьому повідомленні термін «гайдамаки» було вперше вжито для назви учасників повстанських загонів у Правобережній Україні.

Однак в інших документах музею Чорторійських збереглися дані про більш ранні прояви організованої боротьби селян, які можна вважати предтечею гайдамацького руху. Про виступи селян під Вербичем (Вінничина) повідомляв капітан А. Росцеський, комендант вербицького гарнізону. У листі від 19 травня 1714 р. капітан писав, що «те гультайство крізь навколо нас волочиться по 15, по 30 (чоловік. – *О.К.*), інші – по четверо, по п'ятеро. Шляхи наші позабирали з таких країв, як от з Кального Болота, з Лисянки, з Умані, на дорогах чатують,

нападають, щодня велику чинять сваволю, не бояться нікого...» [206, с. 128]. У листі шляхтича А. Красовського з м. Бережан від 19 червня 1712 р. зазначено: «зібралася купа козаків, до яких все хлопство з Немировщини тягнеться» [206, с. 128].

Одна з перших офіційних згадок про гайдамаків також зустрічається в універсалі польського регіментаря української частини королівських військ Я. Галецького від 22 лютого 1717 р., в якому автор закликає шляхту «винищувати свавільне гайдамацьке гультайство», територією поширення якого названо Київське, Брацлавське та Подільське воєводства [63, с. 22–24]. Той факт, що регіментар Я. Галецький у 1717 р. закликає польську шляхту винищувати гайдамаків по всій Україні виразно свідчить про те, що повстанський рух в той час вже був досить поширеним, а отже, зродився ще раніше.

Описуючи ситуацію, яка склалася у Речі Посполитій у 1705 р., польський історик Я. Перденья зауважував: «У Подільському воєводстві виступили перші прояви типово гайдамацьких рухів» [275, с. 222]. У свою чергу В. Антонович стверджував, що перші відомості про гайдамацтво зафіксовані на початку XVIII ст. у волинських актах. Дійсно, наприкінці 1708 р. у районі м. Межиріча вже діяв повстанський загін, який складався з селян-утікачів, колишніх російських військових і навіть калмиків. Підтримані місцевими селянами, повстанці видавали себе за козаків та нападали на маєтки орендарів. Очолював цей загін межиріцький міщанин Грицько Пащенко [63, с. 5– 8].

Пізніше число повстанських загонів зросло настільки, що великий коронний гетьман А. Сенявський у 1712 р. змушений був виділити з діючої польської армії значну частину війська, наказавши йому зайнятися «знищенням свавільних груп», які у великій кількості зібрались у Волинському воєводстві. У наступному 1713 р. на Поділлі та сусідній Брацлавщині повстанські загопи нападали на панські двори, містечка та купців. Так, в околицях м. Хмільника селяни Багринівців відібрали гроші у збирача земських податків, а кілька жителів містечка Стрижавки пограбували подорожуючих купців-євреїв [148, с. 176].

16 березня 1720 р. представник Османської імперії звернувся до коменданта прикордонних подільських фортець Ф. Шиллінга зі скаргою на діяльність запорожців-гайдамаків у с. Бернавці (сучасне с. Слобідка-Малиновецька) [264, с. 51]. 22 квітня 1721 р. великий коронний гетьман А. Сенявський писав, що «хлопи збунтувалися» на Уманщині [205, с. 64]. Протягом 1714 – 1724 рр. сеймики Правобережної України постійно повідомляли про масові селянські бунти, за організацію яких відповідало козацьке населення міст [151, с. 75].

У якості запобіжних дій проти гайдамацьких загонів, у вересні 1724 р. шляхта Брацлавського воєводства заборонила селянам тримати вдома вогнепальну зброю [188, с. 100]. Для боротьби з гайдамаками також було прийнято рішення об'єднати всі загони надвірних козаків на чолі з маршалком сеймику, які у випадку «непослуху чи опору» наказувалося знищити [188, с. 113]. Гайдамаки часто нападали на купців, які везли товари на ярмарки. Наприклад, 2 вересня 1726 р. Вінницький гродський суд ухвалив стягнути з жителів містечка Торговці 2230 злотих на користь київського купця Я. Зимовича за те, що вони не арештували гайдамаків, які забрали гроші у цього купця, дозволивши повстанцям протягом кількох днів жити у місті [63, с. 34– 35].

Перші згадки про появу організованих повстанських загонів на Лівобережжі датовані 1708 р., коли гетьман І. Мазепа писав до Москви, що селяни масово вступають до цих загонів. Перебуваючи восени 1708 р. у Лівобережній Україні, російський князь Ф. Куракін у своїх записках відзначав, що у багатьох містах Гетьманщини повбивали бургомістрів і представників козацької старшини [173, с. 100]. На початку 1724 р. старшина Г. Силевич повідомляв до Генеральної військової канцелярії, що селяни Найтовичів (Стародубський полк), назвавшись козаками, напали на його садибу [147, с. 214]. На початку 1727 р. за вказівкою Генеральної канцелярії були суворо покарані селяни, які належали дружині генерального осавула Максимовича, за те, що не хотіли працювати у панському маєтку та підмовляли селян з інших сіл не коритися своїм поміщикам. Кожен «бунтівник» отримав 30 ударів канчуком [147, с. 214].

Доволі часто повсталі виступали проти представників гетьманського уряду. Коли в 1728 р. до с. Гринівців (Сумщина) на прохання поміщика Себатановича прибув полковий хорунжий для арешту ініціаторів бойкоту панщини, селяни його вигнали. Прилуцький полковник направив до села козацький загін на чолі із значковим товаришем Донцем для зачитування гетьманського указу, але жителі відмовились його слухати. Тоді Донець наказав забити у колодки селянина, який не дав сіна для козацьких коней. Пролунав дзвін «на гвалт» і селяни оточили панський будинок, загрожуючи його зруйнувати, якщо заарештованого не відпустять. Перелякані поміщики вимушені були звільнити в'язня [147, с. 217].

У цей же період з'являються перші відомості про гайдамаків на Слобожанщині. Так, у 1726 р. повсталі козаки Ізюмського полку розорили слобідку Лисогорівку, яка належала графу П. Шереметеву [197, с. 46]. Протягом 30-х років XVIII ст. продовжувались повстання, викликані відправленням селян та козаків на будівництво «Української лінії»⁴. Управитель маєтками поміщиків Надаржинських Я. Пилипенко у 1732 р. писав до Охтирської полкової канцелярії, що взимку 1731 – навесні 1732 рр. жителі сіл Каменця і Тростянця відмовлялись їхати на будівництво «лінії», масово тікали з маєтків, чинили збройний спротив каральним загонам [237, с. 250–251].

Якими ж були методи боротьби польської шляхти з новоутвореним повстанським рухом? Після виснажливого повстання С. Палія 1702 – 1704 рр. та участі в Північній війні на боці Росії, у польській регулярній армії офіційно нараховувалось бл. 17–18 тис. вояків (насправді це число було значно меншим). При цьому, для захисту польської шляхти на території Правобережної України розташувалося де-юре 3 тис. чол. цього війська, а де-факто – бл. 700–1000 чол. Надвірні ж козаки, яких польські землевласники набирали з селян для захисту своїх маєтків, були ненадійною обороною, окрім їхньої верхівки – козацької старшини, яка за свою службу отримувала від панів хутори, села та шляхетські

---

⁴ Військово-інженерна система оборонних укріплень, призначена для захисту степової зони півдня Російської імперії від набігів кримських татар у XVIII ст.

права. Таке становище займав на службі у магнатів Любомирських Сава Чалий, у Потоцьких – Іван Гонта. Що ж до рядових надвірних козаків, то вони рідко наздоганяли втікачів, та доволі часто самі приєднувалися до них.

Даний факт підтверджував один із сучасників гайдамацького руху, унійний священник Єжи Китович. Він зазначав, що надвірні козаки рідко переслідували гайдамаків та діяли проти них серйозно лише тоді, коли затримання втікачів відбувалося на очах командирів польського війська. «Якщо ж діло відбувалося десь здалеку, на стороні, то вони, немов вовк, що здибав собаку, народжену від кабеля та вовчиці, лише обнюхували одне одного і спокійно розходились кожний у свій бік» [168, с. 20].

Основу гайдамацьких загонів складали селяни тих українських земель, які перебували у складі Речі Посполитої (Волинь, Поділля, Брацлавщина, Південна Київщина). Окрім останніх до повстанських загонів також входили дрібні міщани, ремісники, вихідці з Галичини, Запорозької Січі, Гетьманщини та Слобожанщини, подеколи Білорусії та Росії. Інколи до повстанців приєднувалися «волохи-молдавани», які або самі прийшли до України з Молдавії, або були найняті шляхтою для боротьби проти повстанців. Останні швидко зжилися з місцевим українським населенням і, замість того, щоб виступати проти повстанців, поповнювали їхні ряди. До складу гайдамацьких загонів входили й так звані «пилипони», тобто російські старообрядці.

Визвольна боротьба гайдамаків проти польських та російських поневолювачів викликала співчуття українського народу. Повстанці знаходили притулок та допомогу майже в кожному селі та місті. Населення допомагало їм продуктами харчування, зброєю, попереджувало їх про небезпеку, переховувало від переслідування польськими військами. Народні пісні, складені у цей період, відбивають нову розстановку сил у боротьбі гайдамаків з польською шляхтою: «Ой з-за гори високої, / з-за долини гладкої / Гайдамаки йдуть. / А вже нашу орендарку попід пашки ведуть. / Ой в нашої орендарки дев'ять кур, / Десятая чубатая; / А я тую десятую продам, / Собі куплю черевички ще й жупан.» [4, арк. 16].

В одному з фольклорних творів про гайдамаків – «Козаки забили пана», складеному на етапі зародження руху, йдеться про приїзд гайдамаків до дівчини Марусі. Під одним із них вона впізнає коня слуги свого пана. Дівчина, не криючись, говорить: «Не есь ви козаки, есь ви гайдамаки, / Бо я свого пана коника впізнала! / А один кінь карий, а другий буланый, / А третій вороний, то панів верховий, / Той, що під тобою, той був під слугою...» [4, арк. 16].

В основі цієї народної пісні лежить мотив відомої балади про козаків, які «підманули Галю, забрали з собою». У своїй праці «Про історичне значення руської народної поезії» М. Костомаров зазначав, що козаки мстились саме «за Бондарівен і Нимерівен». «Подібно панові, який привіз мертву Нимерівну до воріт її матері, гайдамаки привозять звістку пані Марусі про те, як вони «купили» у її пана коня... І ті, в кого ще не загоїлися спина від... канчуків, заливаються... сміхом при баченні палаючого палацу, думають, що... робити з панами, і придумує яка-небудь розумна голова: «...а я знаю, що робити: / Молодого того пана до стіни прибити. / Ой прибити руки й ноги та ще й меж плечима, / Та щоб він на нас дивився чорними очима!» [186, с. 174]. На основі аналізу даної пісні робимо висновок, що гайдамаки часто прикидалися козаками (можливо навіть надвірними), але селяни впізнавали повстанців за знайомими лише їм дрібницями.

Тема боротьби та розправи з паном, як відображення переходу від миру і послуху до війни, описана в одній з народних пісень: «Ой, служив же я, служив пану католику, / А тепер йому служити не стану до віку. / Ходить ляшок по риночку, шабельку виймає, / Козак його не боїться, шапки не здимає, / Кинувсь ляшок до шабельки, а козак до друка: / «Тепер тобі, вражий ляше, з душею розлука!» [77, с. 25].

Велику роль у формуванні гайдамацьких загонів відіграло місто Київ, населення якого підтримувало зв'язки з повстанцями, постачало їм провізію, гроші, зброю, а також все необхідне для боротьби з польською шляхтою та унійним духівництвом. Відомо, що повстанці, повертаючись з походу, не раз віддавали частину здобичі київській бідноті.

Перший гайдамацький загін у Києві, про який збереглися відомості, було сформовано у 1713 р. Шляхтич М. Янковський після відвідання свого дядька у с. Карпилівці (Полісся) прибув до Києва. Тут зібралася група з 15 чоловік, очолена запорожцем Дзюбою, яка направилася до київського воєводи з наміром поступити до нього на службу. Під Васильковом від цієї групи відділилося «п'ять коней», а решта продовжила подорож. Незабаром група перетворилася на гайдамацький загін, до складу якого входили донські козаки, селяни, шляхтичі, молдавани та хрещені євреї. Біля Фастова гайдамаки забрали у купців тринадцять коней та рушили до Немирова. Незабаром, новий лідер групи Табаненко, зібравши «більше людей», поїхав до Рашкова, де губернатор не захотів пропустити гайдамаків через р. Дністер. Після цього загін розпався [63, с. 20– 21].

Зі зростанням кількості гайдамацьких загонів посилюється їх авторитет. Селяни польських земель починають вважати гайдамаків своїми захисниками від панської сваволі. Так, 14 лютого 1722 р. шляхтич Л. Камінський поскаржився на війта та громаду Радомисля за те, що вони не захотіли видати його кріпаків, які втекли з с. Малівщини, пограбувавши свого пана. Один з них, Трохим, заявив: «Коли пан хоче, то нехай мене в монахів у Білогородці за Ірпенем шукає, але поки він мене там знайде, то я його з козаками знайду швидше» [63, с. 26]. Очевидно, що козаками Трохим називав гайдамаків, які, на його думку, не могли відмовити у допомозі скривдженому селянину.

Починаючи з 1730-х рр., вигідним місцем формування повстанських загонів були землі Запорозької Січі, які починалися біля містечка Крилова, де р. Тясмин впадає у Дніпро, та закінчувалися біля Богополя (сучасне м. Первомайськ, Миколаївської обл.), де гирло р. Синюхи зливається з Південним Бугом. Гайдамаки збирались у Чорному лісі біля р. Тясмин та Кучманському лісі, розташованому західніше. Глибокі яри пересікали ці ліси у різних напрямках і робили їх непрохідними. Кілька річок та озер забезпечували повстанців рибою, а на лісових галявинах було багато трави для коней.

У народній поезії про гайдамацтво фігурують й інші назви місцевостей, де повстанці влаштовували табір для зборів та організації майбутніх походів. Довгий час одним з таких гайдамацьких «священних місць» був Лебединський ліс. Саме до нього закликає повстанців безіменний герой пісні «Ой що ж то та за чорний ворон»: «Збирайтеся, панове-молодці, / Та все народ молодий, / Та й поїдем, панове-молодці, / Та у той ліс Лебедин...» [76, с. 458]. Інша народна пісня «Не славноя Чута густими дубами», описує конкретні місця діяльності гайдамаків (ліс Чута та Калниболото), а також, вказує на її спрямування: «Не славноя Чута / Густими дубами, / А славніша Чута / з Низу куренями / Ай у Чуті в лісі / Козаки гуляли, / З лядської області / Добич вони мали...» [76, с. 460]. У записах фольклориста А. Метлинського можна знайти кілька народних пісень, які називають острів Мігію на Південному Бузі як один з головних осередків гайдамацтва. Так, у пісні «Про Мігію, компанійців та пікінерів», складену протягом 1735 – 1740 рр., острів прославлявся саме за те, що там «баталія була»: «Чом ти, Мігія, не славно була, / Поки на Мігії баталія не була? / А тепер да славноя стала, / Як на Мігії баталія стала!» [181, с. 56].

Гайдамацькі загони добре орієнтувалися на місцевості, в якій діяли, адже в їхніх рядах були й місцеві жителі, які добре знали розташування панських маєтків. У населених пунктах діяли розвідники, які переодягаючись у крамарів та жебраків, наймались до шляхти на поденну роботу. Зазвичай повстанці діяли невеликими загонами, щоб легше було уникати ворожого переслідування та значних втрат у сутичках з переважаючими силами регулярних військ. У великі загони вони об'єднувалися лише в окремих випадках, наприклад, для облоги замків. Характерна риса тактики повстанців полягала в тому, що вони заздалегідь визначали головний об'єкт свого походу. Отримавши відомості від розвідників, про стан охорони того чи іншого маєтку, вони блискавично налітали на нього, палили або руйнували, а панів та орендарів вбивали [161, с. 57].

Визволення українського народу від панських утисків, гайдамаки вважали справою духовного спасіння, моральним обов'язком, а захоплене під час походів майно віддавали селянам. Це підтверджують слова народної пісні: «Ой ви,

хлопці-молодці, / Що будем робити, / Що степ веселий, / Край далекий, / Та ніде прожити? / Будем багатих убивати, / А бідних награвдати, / Та будем собі на той світ / Спасення заробляти!» [87, с. 218–219]. Відбирати добро у панів, за народними уявленнями, не було гріхом або порушенням моралі, бо нагромаджене воно не працею, а грабунком селян, тобто неправедним шляхом.

Ще однією особливістю дій гайдамацьких загонів було знищення урядових канцелярій та усіх офіційних документів, на підставі яких шляхта забирала землю у селян, примушувала їх відробляти панщину, відшукувала втікачів, карала повстанців. У боях з польськими військами гайдамаки проявляли винятковий героїзм, їх «...виручала відвага, хоробрість, яка не знала меж і проявлялась в їхньому бойовому заклику: «Або добути, або дома не бути» [161, с. 52]. «Один гайдамака, увірвавшись до військового загону шляхти, міг в один момент розігнати чоловік сорок, – писав вже згаданий нами сучасник руху, унійний священик Є. Китович, – завдавши кожному з них або рану, або вбивши. На п'ятдесят гайдамаків потрібно було наших двісті– триста та більше, щоб з ними впоратись, ніколи вони не піддавались рівній або лише трохи більшій силі» [161, с. 64]. Далі автор розповідає, що воювати з пішими повстанцями полякам було ще важче, ніж з кінними, бо піхота не брала з собою обозу.

Про вплив гайдамацького руху на життя обивателів Правобережної України у 1718 р. також зазначав, в одній зі своїх скарг до Київського гродського суду, ректор Овруцької єзуїтської колегії Стефан Гроновський: «Через невгамовні та довтривалі... козацькі бунти люди, шляхта, ксьондзи та всі мешканці Київського воєводства змушені були, залишивши свої маєтки та рятуючи своє життя, тікати у чужі воєводства, а потім, зайшовши туди й боячись повторних бунтів, проживати (там. – *О.К.*) тривалий час» [70, с. 30].

Підсумовуючи ту ситуацію, в якій опинилося суспільство Речі Посполитої на початку 30-х рр. XVIII ст., польський історик XIX ст. Т. Корзон писав: «У душі руського народу... нагромаджувалось почуття щоразу більшої ненависті до «ляхів», переважно в Україні, де збереглася пам'ять про Хмельницького, звичаї та дух козаччини... Гайдамацтво, або просто розбій, вибрики свободи, а

радше сваволі козацької переплутувались тут з темним релігійним фанатизмом та створювали дійсний хаос... При браку війська, при дуже слабкій прикордонній сторожі та серед політичної анархії, тільки патримоніальна влада дідичів, яку виконували їхні офіціали, «губернатори» та комісари, втримувала останні ланки суспільного ладу. Самі ж пани не мешкали в Україні через щоденний страх. На степовому прикордонні, поблизу «дикого поля» шляхтич не спить вдома, а десь поза фільварком. Живеться тут як на вулкані, у постійній тривозі» [272, s. 174].

Отже, численні випадки селянських втеч з маєтків, як перехідна, від пасивного до активного, форма опору соціально-економічним утискам з боку шляхти, стали однією з головних передумов появи перших гайдамацьких загонів. Основним соціальним середовищем, з якого рекрутувався склад цих загонів, були розорені селяни, запорозькі козаки, міщани, ремісники, представники православного духівництва та дрібної шляхти. Після повернення Правобережної України під владу Речі Посполитої на початку XVIII ст. і ліквідації козацького полкового устрою саме запорозькі козаки та міщани відіграли чільну роль в організації гайдамацьких загонів правобережного селянства. Перші мали досвід проведення військових операцій та володіли тактикою партизанської війни, другі – постачали повстанцям зброю та провізію. Починаючи з 1715 – 1717 рр. термін «гайдамаки» зустрічаємо в актових джерелах, відтак відбувалося його усталення як загальноприйнятого. Значення використаного польською владою терміну («той, хто переслідує, займається розбоєм») свідчить про те, що шляхта бачила у повсталих селянах і козаках загрозу суспільному ладу та спокою всередині держави.

Перші гайдамацькі загани формувалися та діяли переважно на землях Подільського воєводства, і лише, починаючи з 1720-х рр., гайдамацький рух масово поширюється на територію Київського та Брацлавського воєводств. Будучи погано організованими, ці локальні (на рівні староства чи навіть повіту) виступи швидко придушувалися владою. На території Гетьманщини також виникали повстанські загани, які склалися переважно з селян. Їхня поява

інтерпретувалася російською владою як наслідок підвищення панщини, податків або запровадження нових повинностей.

Досить швидкому поширенню гайдамацького руху в Правобережній Україні протягом першої третини XVIII ст. сприяло те, що польська армія була ослаблена придушенням повстання С. Палія 1702 – 1704 рр. та участю у Північній війні. У зазначений період на прикордонні Речі Посполитої та Росії відбувалася постійна боротьба за ці землі між польською шляхтою, запорозькою військовою старшиною, російськими поміщиками, турецькими землевласниками та духівництвом київських монастирів, чим активно користувалися гайдамаки. Подальшій еволюції гайдамацького руху також сприяла його недооцінка польською владою, яка сприймала «гайдамацьке гультьяйство» не як загальнодержавний повстанський рух, а лише як «розбій та вибрики свободи, а радше сваволі козацької».

3.2. Передумови і розгортання антипольського виступу 1734 р. під проводом Верлана та діяльність його колишніх сподвижників

Починаючи з 1730-х рр. гайдамацький рух стає більш масштабним явищем суспільно-політичного життя Речі Посполитої та Російської імперії. Цьому насамперед сприяло завершення термінів слобід на Поділлі наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XVIII ст. [189, с. 197]. Вже на початку 1730 р. велика кількість гайдамацьких загонів діяла у Подільському, Київському та Брацлавському воеводствах, зокрема у районах Кам'янця-Подільського, Рашкова і Торговиці [209, с. 47]. Помилковими є відомості про напад у 1730 р. повстанського загону, очоленого шаргородським сотником надвірних козаків Верланом, на м. Броди [179, с. 270]. Якби сотник дійсно брав участь у гайдамацькому русі в зазначений час, то не зміг би потім очолити антипольський виступ 1734 р. У травні 1730 р. напади повстанців на панські маєтки продовжувалися поблизу Корсуня, Лисянки та Чигирини [209, с. 47]. Гайдамацькі загони діяли настільки активно, що

магнати та шляхта були змушені тримати чималу кількість війська у своїх маєтках. Так, гарнізон у Смілі складався з бл. 3 тис. солдатів і мав на озброєнні артилерію. Місто було укріплене міцною стіною, ровами та валами [197, с. 47].

Гайдамаки масово нападали на купців, які обдурювали селян: за безцінь скуповували сировину, а потім перепродавали її, отримуючи великі прибутки. Так, 10 листопада 1731 р. між Білою Церквою та Богуславом гайдамаки напали на київських купців, забрали в них коней, кілька тисяч злотих та різних товарів на велику суму, а потім попрямували до Корсуня [197, с. 48].

У такій «раптовій» активізації гайдамацького руху на території Правобережної України польська влада звинувачувала запорозьких козаків, які все частіше брали участь в організації повстанських загонів. Реакція запорозької старшини на ці звинувачення не забарилася. 19 липня 1731 р. полковник Буряк погрожував польському уряду походом, якщо запорожців і надалі будуть підозрювати у зв'язках з гайдамаками [205, с. 64]. Реакцією польського короля Августа II на участь у повстанському русі на Поділлі запорозьких козаків було створення спільного з турецькою владою суду, який мав вирішувати справи в усіх прикордонних конфліктах [231, с. 85]. Своім універсалом від 18 жовтня 1732 р. король визначив термін його повноважень у два роки, наказавши польським судовим комісарам регулярно звітувати про хід засідань генеральному регіментарю [54, арк. 1].

На початку 1733 р., після смерті польського короля Августа II, у Речі Посполитій настав період так званого безкоролів'я. На польський престол Франція висунула кандидатуру тестя французького короля Станіслава Лещинського, але Російська імперія з цією кандидатурою не погоджувалась. На сеймі, який було скликано в серпні 1733 р., польським королем було обрано С. Лещинського. На противагу йому, друга партія оголосила королем Августа III, сина покійного короля. Для боротьби з прибічниками С. Лещинського вона попросила допомоги у Росії.

Більшість дрібних шляхтичів Правобережної України підтримувала С. Лещинського. Наприкінці 1733 р. задля підтримки останнього у Волинському

Подільському, Київському та Брацлавському воєводствах утворилися конфедерації. У цих воєводствах перебували великі маєтки магнатів, які здебільшого належали до меншості, яка обрала Августа III. Таким чином, внаслідок зазначеного протистояння на Правобережжі вибухнула справжня міжусобна війна між дрібною шляхтою та великими землевласниками. Оскільки обидві сторони не могли вести боротьбу власними силами, вони закликали до участі в ній селян. Так, шляхтич В. Шотарський підмовив селян Івниці повстати проти їхнього пана [63, с. 49]. А керуючий меджибізьким маєтком полковник Жан-Батіст Дессієр озброїв підвладних йому селян та напав з ними на Деражнянський маєток, що належав князям Любомирським, які підтримували Августа III [63, с. 97–98].

У свою чергу, великі землевласники направили проти шляхтичів своїх надвірних козаків. Губернатори, економи та інші урядники маєтків Любомирських, Потоцьких і Жевуських, сотники та ротмістри їхніх загонів надвірної міліції вривалися до шляхетських маєтків, грабували селянські господарства, нерідко вбивали або виганяли їх власників. Багато шляхтичів брали участь у цих набігах. Переслідуючи виключно корисливі цілі, вони утворювали невеликі загани з селян, козаків та збіднілої шляхти. Наприклад, загін такого типу зібрав у передмісті Кременця шляхтич А. Курдвановський та грабував з ним магнатські й шляхетські маєтки у Брацлавському воєводстві [63, с. 57–59]. Перебуваючи в околицях Умані, інший шляхтич Ю. Мошинський, дізнався про прихід до міста російських військ і вирушив туди для зустрічі з російським полковником Полянським. Видаючи себе за прибічника Августа III, шляхтич отримав запрошення діяти спільно з російськими військами. Ю. Мошинський набрав загін з гайдамаків та власних селян і вирушив грабувати без розбору всі шляхетські маєтки [63, с. 203–210].

Регулярні напади шляхтичів-«гайдамаків» на села та маєтки своїх опонентів були досить поширеним явищем на Поділлі. Так, у 1733 р. надійшла скарга шляхтича Г. Пташинського на пана Жураковського про те, що той, користуючись переходом російських та козацьких військ через Поділля, зібрав

великий загін, який складався з волохів і козаків Шаргородських, Яружських та Лучинецьких маєтків. Видаючи своє збіговисько за загін козацького війська, Жураковський став грабувати навколишні села, двори, маєтки та навіть костели, відганяв табуни коней, вбивав інших шляхтичів у разі опору [63, с. 43].

Наприкінці 1733 р. російське військо під командуванням генерала Д. Кейта та князя О. Шаховського увійшло на територію Правобережної України. У той час як значна частина цього війська вирушила углиб Речі Посполитої для сприяння генералам П. Лассі та Б. Мініху, деякі загони малоросійських козаків залишилися у Лівобережній Україні та сусідніх польських воєводствах для протидії прихильним до С. Лещинського шляхетським конфедераціям.

Українське населення Правобережжя було впевнене у тому, що російські війська виженуть шляхту та сприятимуть відновленню козацьких полків, які увійдуть до складу Гетьманщини. Серед селян ходили чутки про те, що російські офіцери видають грамоти з дозволом вбивати дрібну польську шляхту, більшість якої підтримувала С. Лещинського. Дії російських військ проти шляхтичів-конфедератів, прийняття російськими полковниками під своє командування запорожців та надвірних козаків з маєтків магнатів, які підтримували Августа III, остаточно переконали українських посполитих у правильності даного припущення [140, с. 103–104]. Вже 14 січня 1734 р. міщани Канева звернулися до київського генерал-губернатора Й. Вейсбаха з проханням прийняти їх «під протекцію» імператриці Анни Іоанівни [101, с. 10].

У цей же час повстанцями почала розповсюджуватись агітаційна відозва, яка була звернена до різних категорій залежних селян («що живуть як у шляхетських маєтках, так і в королівських та духовних») та обґрунтовувала ідею божого промислу відносно появи народних месників – гайдамаків («глянув Бог з високого неба на вашу долю... послав вам захисників, які помстяться за ваші кривди»). Насамперед, автор тексту акцентував свою увагу на захисті прав і свобод громадян Речі Посполитої («захистити, зробити вільними, врятувати ваші свободи та залишити ваші права»). У документі також перераховувались усі різновиди утисків, які терпіли від панів українські селяни («час визволення та

звільнення від ярма й тягача... маєте час вимагати від ваших начальників відповідальності за всі ваші кривди, биття, муки, нечуване здирство»). У відозві селян закликали піднятися на збройну боротьбу проти шляхти: «Посилаємо вам провідників, яким треба довіряти та, за якими треба йти зі зброєю, яку хто має... будете вільними панами, коли знищите це гадюче кодрло, тобто ваших панів, які досі п'ють вашу кров». Те, що заклик було звернено саме до православного населення Правобережної України також підтвержується текстом: «Бог послав нам перемогу про вас православних... ваші побратими почали щасливо визволятися з неволі та від цього ярма на Україні та Поділлі» [1, арк. 180– 181].

Рукописна копія даної відозви зберігається у фонді Осолінських відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника як універсал невідомої особи написаний не пізніше 29 листопада 1768 р. та знайдений під Смілою. Однак історики О. Лола та В. Омельчук датують її появу саме кінцем 1733 р. (перший повторно згадує документ при аналізі подій гайдамацького повстання 1750 р.) [197, с. 48– 49, 79; 220, с. 57– 58]. Дійсно, судячи з того, що заголовок універсалу було дописано пізніше, можна припустити, що зазначений документ є копією написаної раніше відозви.

Досить було найменшого приводу для того, щоб селянин, зайнятий у ці роки виключно господарськими справами, кинув останні та приєднався до гайдамацькому загону. Як приклад можна навести розповідь одного з підсудних гайдамаків, яка розкриває відношення селян до повстанців. У с. Бірках (Кіровоградщина) оселився біглий селянин Супрун Кияшко, який протягом 18 років займався виключно землеробством. У нього було двоє синів, старший залишив батьківський будинок та поступив на службу до січового полковника Галагана. Навесні 1734 р. на пасіці Кияшка з'явилися непрохані гості – 12 гайдамаків, які збиралися в похід і шукали провідника. Вони відразу ж звернулися до господаря з пропозицією: «Послухай, старий: або пусти з нами сина погуляти, або сам проведи нас». Господар спробував було відхилити пропозицію, але син перервав його словами: «Ти мене не утримаєш батьку, я з ними піду!». Батько подумав і, покладаючись на свою досвідченість та

кмітливість, сам вирушив у похід. До гайдамаків приєднались й інші селяни: «все село Бірки знало про наш похід», – свідчив один з учасників цього загону [63, с. 160–162].

Протягом усієї першої половини 1734 р. польська шляхта скаржилася на масові втечі селян і приєднання останніх до російського війська. Так, 20 травня шляхтич М. Водзіцький повідомляв про вступ кількох тисяч правобережних «хлопів» до російських військових формувань, яких не могли «утримати від сваволі» навіть жорстокі розправи [121, с. 172].

Керівник одного з гайдамацьких загонів, Микита Москаль, у зверненні до його учасників наголошував на причинах, які примусили селян підняти повстання («вони гублять вас своїми муками, вони давлять вас своїми податками та зборами... свою худобу вони годують краще, ніж вас»), а також апелював до порушення панамі прав власності («захопили у вас все те, що було у вас і, що повинно було належати вам по праву») і «божих законів» («де їх закон святий, де їх заповіді любові до людей без різного звання та стану»). Спільними для цього документу і проаналізованої вище відозви є наголос на схваленні Богом боротьби гайдамаків проти шляхти («якщо Бог благословить вас, викореніть геть чисто їх панські гнізда») та боротьбі за свободу, майбутнє своєї родини («Ви нічого не втратите, а досягнете тільки кращого для вас і жінок, і дітей ваших. Панщину відбувати ніколи більше не будете...») [169, с. 48].

Розрізнені групи повстанців об'єднувались у великі загони, на чолі яких стояли досвідчені отамани, здебільшого запорозькі козаки. Гайдамаки руйнували панські маєтки та знищували документи, в яких були записані повинності селян. Вони вважали, що таким чином можна звільнитись від гніту поміщиків. Гродські суди були переповнені скаргами польської шляхти про те, що гайдамаки нападають на їхні володіння. Наприклад, у скарзі шляхтича А. Багриновського до Київського гродського суду від 27 січня 1734 р. йдеться про те, що повстанці напали на містечко Кошевате, пограбували садибу, а самого шляхтича хотіли вбити [63, с. 50]. На початку лютого того ж року біля м. Рожова (Київщина) відбувалися «бунти» місцевих селян, які, озброївшись списами та самопалами,

кілька тижнів не виконували ніяких повинностей і розгромили панський маєток [63, с. 52–53]. Реакцією польської шляхти та орендарів на посилення гайдамацького руху в Правобережній Україні були масові втечі вглиб Речі Посполитої, під охорону коронного війська [148, с. 177].

Кількість повстанців значно збільшилась протягом весни–літа 1734 р. Так, управитель Шаравецького маєтку Ю. Курилович у своїй заяві до Кам'янецького каптурового суду від 20 березня 1734 р. пояснював, що він не міг внести гроші за викуп с. Левкова (Житомирщина) у визначений термін через те, що в його околицях діяли гайдамацькі загони [63, с. 55].

Шляхта жорстоко розправлялася з учасниками виступів. У березні 1734 р. загін жовнірів напав на с. Білянки (Житомирщина), пограбував населення та вбив кількох селян. Незважаючи на жорстокі запобіжні заходи уряду, виступи повстанців посилювались кожного дня. Так, загін з 20 гайдаків, очолений козаком із Запоріжжя, напав на маєток орендарів у с. Таганчі (Черкащина) та повністю його розгромив, а сам орендар та його родичі були вбиті [140, с. 105]. Подібні виступи відбувались у Погребищі, Павлочі, Котельні, Ходорові та інших місцях. Як і раніше, шляхта продовжувала подавати скарги до судів та королю на дії гайдамацьких загонів.

У червні 1734 р. гайдамацькі виступи поширились на Київське воєводство. Дії повсталих були настільки активними, що навіть судові чиновники змушені були відмовитись від виконання своїх обов'язків [63, с. 64]. Польська шляхта, налякана широким розмахом руху, тікала з воєводства. Ось як Київський каштелян Казимир Станіслав Стецький описував ці події: «Наші піддані у Київському воєводстві все більше та більше пристають до повстання... Вони підняли руку на Річ Посполиту, на панів... забули страх божий, святі заповіді, закони Речі Посполитої, християнську віру та любов до ближнього» [63, с. 83]. На прикладі цього універсалу можна зрозуміти, яким польська шляхта бачила своє місце у суспільстві Речі Посполитої, асоціюючи владу панів над селянами та їхній послух з «божими законами», а їхню боротьбу і збурену жорстокість як втрату любові до ближнього. Подібні вирази можна зустріти у польських

документах часів Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Сам автор цих рядків втік на Волинь, де обіцяв підняти «посполите рушення» та рекомендував шляхтичам звертатися по допомогу до коронного війська.

Поступово гайдамацькі виступи поширились й на інші воєводства Правобережжя. Так, 20 березня 1734 р. управитель шаргородським маєтком Ю. Курилович вказував на активні дії гайдамаків на Поділлі [189, с. 179]. В околицях Кам'янця-Подільського, Проскурова, Меджибожа, в Летичівському повіті також діяли повстанські загони [140, с. 106]. Кам'янецький суд був переповнений скаргами на розорення гайдамаками панських маєтків. Наприклад, князь Воронецький писав, що селяни з Плоскіровської волості напали на його маєток та підпалили всі будівлі [63, с. 66].

У 1734 р. на Поділлі та частково Волині й Брацлавщині відбувся антипольський виступ, очолений шаргородським сотником надвірних козаків Верланом. Батько Верлана, старий козак родом з с. Молокішу (Бессарабія), за службу на князя Любомирського отримав с. Качківку. Син Верлана займав посаду ротмістра у князівському війську. Ротмістрами були й інші організатори виступу – Степан Скорич, Михайло Флоринський та Іван Рингач. До надвірних козаків також приєдналась уманська козацька сотня на чолі з Писаренком, який залучив до лав повстанців додадкові 1207 чоловік, переважно селян. Ще один повстанець – Сава Чалий, пробираючись з Умані до Західного Поділля, напав на грецьких купців, за що представники польської влади його заарештували та посадили до в'язниці у Білій Церкві. Але під час слідства купці не підтвердили, що С. Чалий відібрав у них товари. Його звільнили з-під варти та впродовж цілого року про нього не було жодних відомостей [197, с. 51– 52].

Один з учасників повстання – Андрій Суляк, перебуваючи 18 червня 1734 р. на допиті у Кам'янецькому гродському суді, свідчив про діяльність повстанського загону Верлана. За його показами, з рук російського полковника Полянко Верлан отримав царський указ, яким російський уряд нібито надавав сотнику звання полковника та «владу над волохами, козаками та сербами, щоб

вони служили її імператорській величності до самої смерті». Верлан негайно почав організовувати гайдамацький загін. Повстанці розташувались у степу під с. Берсадою, а через два дні вирушили до Умані, де прийняли присягу про те, що всі «будуть воювати проти чужоземців». Метою виступу було звільнення українських земель від польської влади «аж по Случ і Збруч». Приймавши присягу загін вирушив до с. Маньківки, а потім – до Комаргороду. 11 червня 1734 р. повстанці захопили м. Чорнієвець.

Очолований Верланом загін з кожним днем зростав. Під с. Перекоринцями серед гайдамаків вже налічувалось тисяча волохів, сто городових козаків, сто уманських козаків, сім турецьких сербів [63, с. 68–75]. До гайдамаків приєднувалися селяни з Шаргородщини, Комаргородщини та Бершадщини, мешканці волоських військових слобід, запорозькі козаки, винники, пасічники, навіть дрібні шляхтичі та церковні прислужники [140, с. 108]. Повстанські загони здійснили кілька походів на Волинь, Брацлавщину, руйнуючи там панські маєтки, вбивали їхніх господарів. Шляхтич А. Блендовський у своїй заяві до Кременецького гродського суду писав, що, отримавши призначення на посаду київського гродського судді, він не може своєчасно прибути до Києва через діяльність гайдамаків [63, с. 78].

Повстання поступово охопило майже все Поділля та частину Волині, гайдамаки зайняли Кременець, Броди та Жванець. Польська шляхта змушена була мобілізувати значні військові сили. Волинський маршалок М. Потоцький у своєму універсалі від 20 червня 1734 р. закликав шляхту Волинського воєводства ловити «свавільних» людей та відправляти їх до суду, а також утримувати своїх підданих від виступів [63, с. 76]. Незважаючи на заходи, вжиті польською владою для припинення повстання, воно поширилось на територію всього Подільського воєводства. Про це свідчить лист Верлана від 13 липня 1734 р. до писаря Волковича, в якому повідомлялося про походи гайдамаків на Кам'янець-Подільський, Броди та Збараж [63, с. 84–85]. Про взяття полком Верлана двох останніх міст 25 червня також повідомляв шляхтич Ф. Зайчинський. Він наголошував, що це відбулося через «зраду» Росії, яка

«бунтує хлопів, бажаючи присвоїти собі цей край» [207, с. 68]. Гайдамацькі загони під керівництвом досвідчених отаманів М. Гриви, Г. Медведя, І. Жили, П. Рудя, Іваниці та Харка продовжували свою діяльність [63, с. 83].

Навіть коронне військо не наважувалося виступити проти організованої армії повстанців і маневрувало за р. Віслою. 15 червня 1734 р. гайдамаки зламали браму Вінниці та розгромили єзуїтську колегію [63, с. 215]. В нападі на Вінницю відзначився загін отамана М. Гриви, в якому налічувалося 60 чоловік запорозьких козаків та селян, майже всі вони мали коней. Гайдамаки розорили два монастирі – єзуїтський та домініканський, знищили документи вінницької гродської канцелярії [63, с. 216].

Орендарі також скаржилися, що повстанці нападають на орендовані ними маєтки. У протоколах Кам'янецького суду міститься заява шляхтича П. Свирського від 9 серпня 1734 р. про те, що, внаслідок нападу повстанців на його землі, він не має ніяких прибутків [63, с. 92]. 31 липня 1734 р. шляхтич Б. Метельський доносив до згаданого вище суду про те, що повстанці, очолювані Верланом, Скоричем й Михалком, яких було кілька сотень чоловік, напали на с. Біляни, захопили все майно у маєтку та вбили управителя. Після цих подій, шляхтич ще два рази скаржився на дії польського війська, яке пограбувало та вбило деяких його селян (можливо за допомогу гайдамакам) і звільнило з в'язниці дружину жовніра, який навів гайдамаків на маєток Б. Метельського [63, с. 92–95].

На 10 серпня 1734 р. у полку Верлана налічувалося вже більше тисячі бійців: 677 молдован, 333 запорожця та 21 серб [260, с. 96]. На звільненій від польської влади території Подільського воєводства сотник ліквідував панщину та інші повинності селян, за винятком тих, що йшли на утримання повстанського війська [242, с. 89]. Повстанці намагалися організувати місцеве самоврядування, чому сприяли відновлення козацького устрою та заборона грабунків селян [208, с. 111; 240, с. 248–249]. Одна з народних пісень присвячених повстанню під проводом Верлана – «Годі, годі, козаченьки, в обозі лежати», містила заклик до боротьби проти ворога та описувала чергову битву гайдамаків з поляками, в ході

якої останніх було розгромлено вщент: «...Не єдиного пана ляха заплакала мати. / Ой у полі при дорозі пов'янули квіти, – / Не по однім пану ляху заплакали діти. / Нещаслива тая битва лиха наробила: / В Солобківцях із ляшеньків висока могила!» [76, с. 463].

«Богатирську славу» показав у бою й «Медведейко», який «потопив панів ляхів у Городоцькім ставу». Очевидно, тут йдеться про гайдамацького отамана Г. Медведя. Після поразки повстання 1734 р. він відійшов до Чорного лісу (поблизу р. Цибульника), де організував новий гайдамацький загін. Навесні 1736 р. Г. Медвідь з численним загоном з'явився на Правобережжі, де захопив декілька міст (у тому числі Чигирин), поруйнував чимало польсько-шляхетських маєтків. «Медвідь, – читаємо в одному з документів, – тричі поранений полковником Савою (Чалим – *О.К.*)... все ж таки... утік [у числі] шістьох, а кільканадцять вбито» [70, с. 85]. 1 грудня 1736 р. польська газета «*Kurier Polski*» повідомила про те, що в одному з боїв «прострілено та проколото самого Медведя», а сам він «від тих ударів мав уже померти» [63, с. 231]. Можливо, про цей невдалий для гайдамаків бій співається у пісні «Ідуть ляхи на Україну, все собі думають»: «...Вийди в Вербки, Медведеньку, Луга ратовати, / А вже ж нам тут, пане-брате, прийде загинати!» / Прибіг в Вербки Медведенько Луга ратовати, / Не міг дати ляхам ради, мусів утікати» [76, с. 466]. Але насправді Г. Медвідь залишився живий і продовжив боротьбу. Вже 16 листопада 1739 р. польські прикордонні судді звернулися до Б. Мініха з проханням доставити до суду гайдамацьких ватажків, серед яких названо й Г. Медведя [63, с. 301–302].

Не маючи достатньої військової сили для придушення гайдамацьких виступів на Правобережжі, польський король звернувся по допомогу до російського уряду. Лише наприкінці серпня 1734 р. (після придушення Брацлавської конфедерації) російська влада почала реагувати на дії повстанців. 28 серпня запорозьким козакам заборонили переходити у звільнені від польської шляхти райони Чигиринщини, мабуть, аби вони не поповнювали ряди гайдамаків [101, с. 346]. А вже 14 вересня імператриця Анна Іоанівна наказала

київському генерал-губернатору Й. Вейсбаху «заспокоїти» повсталих, які продовжували порушувати суспільний спокій Речі Посполитої [101, с. 353].

До кінця 1734 р. російське військо придушило виступ Верлана. Після цього, керівники повстанських загонів повинні були подбати про свою безпеку, бо польська шляхта вимагала спіймати та стратити організаторів виступу. Тільки один з другорядних отаманів, селянин Моторний, потрапив до рук польської влади, був підданий тортурам і страчений. Головні організатори виступу – Верлан, Скорич і Писаренко, втекли зі своїми загонами, які склалися здебільшого з волохів, до Молдавії, прихопивши з собою награбовану здобич. Брацлавські та подільські шляхтичі марно вимагали їхньої видачі від молдавського господаря Константина Маврокордата, який повернув частину відібраних у козаків грошей, але самих повстанців не заарештував [188, с. 50]. Втрати польської шляхти у 1734 р. суттєво збільшилися порівняно з попередніми роками гайдамацького руху. Так, брацлавський хорунжий надіслав до гродських книг зібрані ним відомості про магнатів, які загинули у воеводстві від рук гайдамаків під час виступів 1734 р., представивши список з 90 імен [63, с. 183– 184].

Взимку 1735 р. переважна більшість повстанців отаборилася на лівому березі Дністра [232, с. 64– 65]. Вже навесні того ж року на Правобережжя почали повертатися окремі гайдамаки, а згодом – цілі загони [241, с. 78]. Серед повстанців, які втекли до Молдавії після придушення виступу 1734 р., був і С. Чалий. Історики висловлювали різні думки відносно цієї особи. А. Скальковський, наприклад, вважав, що С. Чалий був онуком запорозького кошового отамана Якова Чорного. Д. Мордовцев, у свою чергу, перебільшував історичну роль гайдамаки, коли писав, що той був «одним із перших ватажків гайдамацьких загонів на час їхньої появи в Україні» [216, с. 67, 69– 71]. Однак С. Чалий дійсно був доволі відомою фігурою серед гайдамаків, за що переслідувався навіть російською владою. «Ще у травні 1735 р., – зазначав А. Скальковський, – граф Вейсбах писав до запорожців, щоб вони надіслали у польську Україну свою команду для піймання «відомого злодія Савки Чалого»,

який, будучи запорожцем, гайдамачив по кордону та здобув собі у боях особливу славу» [234, с. 130–131]. На думку А. Скальковського, коронний гетьман Ю. Потоцький давно хотів схилити досвідченого Саву на свій бік. І наприкінці 1736 р. це йому вдалося. С. Чалий починає воювати проти колишніх товаришів, тактику та схованки яких він добре знав. Запорожці вирішили покарати зрадника. На Різдво 1741 р. гайдамацький загін, очолений Гнатом Голим, напав до маєток С. Чалого у с. Степашках. Гайдамаки підняли зрадника «на три списи вгору»: «Не досягнув та пан Сава до своєї булави, – / Положили пана Саву на дубовій лаві» [76, с. 468].

Навесні 1735 р. гайдамацький рух почав набирати нової сили. Це, зокрема, підтверджувала заява шляхтича С. Дідківського про те, що він не може прибути до Кременецького гродського суду у зв'язку з активними діями гайдамаків. Сеймик Брацлавського воєводства відреагував на ці події миттєво, видавши 22 березня 1735 р. постанову – про необхідність негайного створення спеціального військового суду з необмеженою владою для переслідування та притягнення до відповідальності селян, які є учасниками гайдамацьких загонів [63, с. 120]. 25 березня 1735 р. київський генерал-губернатор Й. Вейсбах видав спеціальний універсал, який був звернений до шляхти Брацлавського воєводства і закликав усіх його громадян сприяти затриманню гайдамаків військовими командами [63, с. 128].

Але всі ці заходи не налякали повстанців, і вже у квітні того ж року вони напали на м. Білилівку та с. Огієвку [63, с. 137]. У листі Гайсинського старости А. Чечеля до великого коронного канцлера від 24 травня 1735 р. сповіщалося про те, що майже на всій території Брацлавського воєводства гайдамацькі загони нападають на шляхетські садиби, зокрема біля Гранова, Жашкова, Вінниці, Брацлава, Літина і Бара [58, с. 195]. 1 вересня 1735 р. сеймик Брацлавського воєводства прийняв постанову послати на сейм до Варшави депутатів з вимогою формування військових загонів для захисту від гайдамаків. Прохання шляхти сейм задовольнив. У Брацлавському та Київському воєводствах були створені спеціальні військові команди. Також було направлено послів до київського

воєводи С. Потоцького, перед якими було поставлено завдання домогтися відправки військ для забезпечення безпеки у Брацлавському воєводстві, а також отримати дозвіл на організацію воєводської хоругви [63, с. 167].

Описуючи ситуацію, яка склалася навесні 1735 р. у Чайковській волості (Житомирський повіт), шляхтич М. Жураковський не скупився на яскраві образи: «Піддані в цьому краї, сусідньому з Україною... за природою схильні до всякого роду злочинів, грабунку, вбивств та бунтів, і постійно їх вичікують... цьому настрою потрібно постійно та серйозно протидіяти, бо з іскри може розгорітися полум'я бунту, як здавна й бувало, який можна буде загасити лише доклавши всіх зусиль. Під час нинішніх смут селяни, згадуючи гідні плачу вчинки своїх дідів, наважилися заподіяти загибель сусіднім областям та знову піти по згубному шляху своїх предків» [63, с. 115].

Російський уряд боявся, щоб гайдамацький рух з України не перекинувся на територію Російської імперії, для чого вживав різні запобіжні заходи. Так, 24 лютого 1735 р. смоленському коменданту Ф. Шепелеву було наказано міцно стерегти кордон і «ні під яким приводом, без особливих указів, до російського кордону гайдамаків не пускати» [197, с. 56]. Російські офіцери, які несли службу на кордоні, попереджались сенатом, що винних у невиконанні його рішень Військова колегія буде карати як державних злочинців.

Протягом 1735 р. для посилення пильності на кордонах з Річчю Посполитою, російський уряд видав ряд циркулярів і розпоряджень через Військову колегію. У розпорядженні від 6 березня 1735 р. по Смоленській губернії Військова колегія вимагала, щоб місцеві гарнізони не допускали гайдамаків до кордону, а тим більше на територію Російської імперії. Генерал-майору Репніну було наказано відібрати п'ятсот солдат і відправити їх для поповнення полкової команди генерал-лейтенанта Л. Ізмайлова, який вів боротьбу з повстанцями. Смоленський гарнізон мали негайно укомплектувати рекрутами, які на той час перебували у місті [197, с. 57].

Військова колегія зобов'язала генерала Л. Ізмайлова вислати до польського кордону, в місця, де можливе вторгнення повстанців, «зі смоленського

дворянства кінних та озброєних людей, скільки зібрати можливо». Від нього вимагали надіслати сенату свої пропозиції відносно запобіжних заходів, а також наказали для «відвернення небезпеки та... утримання російських втікачів за кордоном зібратися усім псковським і торопецьким міщанам, і колишніх служб чиновним людям, і дворянам на конях зі зброєю, хто яку має, та стати у добрих місцях по кордону» [197, с. 57].

У березні 1735 р. Військова колегія знову надіслала таємний циркуляр губернаторам Новгородської, Великолуцької та Смоленської губерній з наказом, щоб на форпостах «по польському кордону міцно оберігалися» від порушення кордону гайдаками. 11 березня було видано спеціальний царський указ, який зобов'язував Смоленського коменданта полковника Шамордіна уважно стежити за польсько-російським кордоном і негайно рапортувати про порушення до Військової колегії [197, с. 57]. 27 січня 1736 р. майору Лівену наказали посилити охорону кордону з Річчю Посполитою, що було викликано почастишенням тут нападів гайдамацьких загонів [102, с. 42].

Протягом усього 1735 р. російська влада масово арештовувала та висилала з Речі Посполитої до Гетьманщини гайдамаків: селян-втікачів з Лівобережжя та дезертирів з російського війська. Основними районами зосередження цих втікачів були Білоцерківський, Богуславський та Уманський повіти [215, с. 66]. 19 липня 1735 р. київський генерал-губернатор Й. Вейсбах наказав кошовому отаману І. Малашевичу вжити всіх заходів для затримання росіян-дезертирів, які приєдналися до гайдамаків, забороняючи надалі приймати втікачів на Запоріжжі [68, с. 216]. Самі ж запорожці все частіше брали безпосередню участь у нападах на польські міста. Так, 19 квітня 1736 р. шляхтич Павенський повідомляв про здобуття Летичівської фортеці та облогу Білої Церкви повстанським загonom, що складався з 50 запорожців, які були обурені розправою польської влади над арештованими козаками в Умані [207, с. 69].

Цікавим є той факт, що у напливі гайдамаків на своє прикордоння польські чиновники звинувачували саме російську владу (скарга Кам'янецького каштеляна до польського короля від 5 серпня 1736 р.) [197, с. 57]. Поки польська

влада шукала винних, влітку 1736 р. кількість гайдамацьких загонів на Поділлі значно зростає. Для боротьби з ними коронний гетьман Ю. Потоцький відправив нові частини коронного війська [121, с. 586]. А вже у жовтні 1736 р. повстанці, очолені отаманами Г. Медведем, М. Гривою, Галаном та Харком, напали на містечка Паволоч, Погребище та Смілу, захопили у полон та вбили губернатора Зозулинського, а також забрали стадо рогатої худоби, яке належало Любомирським [63, с. 288, 302; 138, с. 481]. Ю. Потоцький відреагував миттєво, постановивши спеціальним універсалом від 15 жовтня 1736 р., щоб усі офіцери та жовніри, призначені у похід на Правобережну Україну для боротьби з гайдамаками, негайно прибули до м. Станіслава для придушення бунтів [63, с. 226].

В «українських» воєводствах було вжито ряд нових заходів для придушення повстанського руху. Сеймик Брацлавського воєводства своїм рішенням від 24 вересня 1736 р. постановив, що необхідно встановити новий податок на утримання новоорганізованих військових команд, призначити комісію для визначення кордонів воєводства, ліквідувати окремі хутори та гарди, в яких організовувалися гайдамацькі загопи, а також просити коронного гетьмана прислати військо для охорони воєводства від повстанців [63, с. 220].

Нарешті зазначені дії польської влади дали результат. У польській газеті «Kurier Polski» за грудень 1736 р. було надруковано повідомлення про те, що генерал Мірен разом із значною кількістю війська стоїть вздовж кордону по лінії Богданів – Лисянка – Умань – Гранів, а партія новогрудського старости розташована біля Чигирини вздовж Дніпра – для того, щоб не пропускати «куп гайдамацьких» углиб країни. Новогрудський староста з військовою командою вирушив до Крилова, де напав на 500 гайдамаків, очолених Г. Медведем. Узявши повстанців у полон, він жорстоко з ними розправився [63, с. 231].

У цей же час, коронний гетьман Ю. Потоцький дав вказівку військам посилити охорону кордону в районі Крилова. Він звернув увагу на те, що з Січі прибуває багато «гультайства», тому коронний гетьман й наказав не пускати гайдамаків в Україну, зокрема у район Лисянки та Крилова. 24 грудня 1736 р.

з Немирова повідомили, що тут з'явився «новий бунтівник Тарас з козаками січовими». А вже 26 грудня уманські газети сповістили, що гайдамацькі загони разом із запорозькими козаками збираються у степах [63, с. 232]. Ці повідомлення з різних районів Брацлащини свідчать про активну участь запорозьких козаків у гайдамацькому русі.

Польська влада, налякана ймовірним повторенням подій 1734 р., почала вживати запобіжних заходів, щоб не отримати удару в спину. 28 грудня 1736 р. Ю. Потоцький видав спеціальний указ, в якому зобов'язав шляхтича Грохольського прийняти командування над городовими козаками в усіх старостах у Правобережній Україні та зайнятися переслідуванням гайдамаків [63, с. 233]. Також поновилися польсько-російські переговори про спільні дії військ обох держав задля придушення повстанського руху. Так, 26 лютого 1737 р. відбулася зустріч польського генерал-ад'ютанта Русоцького з російським фельдмаршалом Б. Мініхом. Шляхтич скаржився своєму російському колезі на те, що гайдамаки використовують Лівобережну Ураїну як базу для організації своїх загонів, а також наполягав на арешті Г. Медведя разом з його спільниками та дозволі для польських військ перетнути російський кордон для затримання повстанців [257, с. 22]. Запобіжні заходи, вжиті російською владою для запобігання проникненню гайдамацьких «ватаг» на територію Гетьманщини, також відзначив у своєму щоденнику англійський дипломат Д. Белл, який прибув на Правобережжя 1 січня 1738 р. [69, с. 201].

Однак, як засвідчили наступні події, ці заходи лише тимчасово затримали просування новоутворених гайдамацьких загонів углиб Правобережної України. Зокрема, у випуску польської газети «Kurier Polski» від 15 березня 1737 р. повідомлялося, що над р. Тясмином, а також в околиць лісах та ярах зібралось бл. тисячі повстанців [63, с. 241]. Навесні того ж року регіментар С. Малінський писав комісарам прикордонних судів Київського воєводства, що у Білоцерківському старостві активно діє гайдамацький загін, очолений Біндасом [189, с. 195]. У донесенні від 4 травня 1737 р. на ім'я коронного гетьмана Ю. Потоцького той же С. Малінський повідомив, що, за свідченням одного з

козаків-перебіжчиків, гайдамацькі загони організовуються біля Черкас і над р. Цибульником [63, с. 242, 244]. Ці загони, які формувалися переважно із запорозьких козаків та селян-утікачів, очолювали вже згадані отамани: М. Грива, Г. Медвідь, І. Жила, П. Рудь, Галан, Іваниця та Харко. 14 серпня 1737 р. загін Галана захопив у степу табун коней, які належали князям Любомирським. Друга частина цього загону напала на маєток князів у Паволочі, доценту зруйнувала його, вбила місцевого управителя Зозулинського, орендарів та кілька панських слуг [63, с. 256– 257].

Протягом літа– осені 1737 р. майже вся Київщина та Брацлавщина були охоплені гайдамацькими виступами, які зачепили Білу Церкву та Немирів. Загін повстанців, очолений запорозьким козаком Пластунівського куреня Харком, захопив Тарашу та місцевий замок [63, с. 257– 260]. 27 січня 1738 р. гайдамаки оточили замок у Погребищі, який вже надвечір того ж дня було взято [63, с. 279]. На початку травня того самого року бл. 500 повстанців зібралося на р. Синюсі для того, щоб йти на штурм Торговиці та Умані, а інший загін, в якому було 200 кінних та 150 піших гайдамаків, діяв у районі Сміли [63, с. 286– 287]. У жовтні 1738 р. гайдамаки захопили села Бабин і Трощин, а в листопаді – м. Гранів, де вбили місцевого губернатора [205, с. 64].

Діяльність гайдамаків не припинялась і в наступному році. 13 червня 1739 р. шляхта Подільського воєводства писала коронному гетьману Ю. Потоцькому, що майже по всій території воєводства активно діють гайдамацькі загони. Питання про методи боротьби з повстанцями розбиралося на засіданні сеймика, на якому було вирішено організувати для цього спеціальні військові команди за рахунок одноразового збору (податку). Шляхта також просила гетьмана звернутися до російського уряду з проханням ні в якому разі не пропускати гайдамаків на територію Польщі [63, с. 297– 300]. Ці запобіжні заходи польської влади призвели до поступового зменшення інтенсивності гайдамацького руху в Правобережній Україні протягом кількох наступних років.

Загалом, антипольський виступ під проводом Верлана, який у 1734 р. відбувся на Поділлі, був першим масовим рухом опору надвірних козаків та

селян, спрямованим на захист прав і свобод українських станів. Окрім жителів Правобережжя у ньому брали активну участь запорозькі козаки, селяни Гетьманщини, Росії та Молдавії. Якщо раніше гайдамаки переважно руйнували садибу свого пана та розправлялися з орендарями, то у 1734 р. вони об'єднувались у великі загони, нищили поміщицькі маєтки не лише у своєму селі, а й на території свого та навіть сусідніх повітів. Зазвичай повстанські загони очолювали досвідчені козаки із Запорозької Січі, тому напади на панські маєтки планувалися завчасно.

Польська влада, не помічаючи об'єктивних причин наростання протестів і відкритої збройної боротьби, вважала причиною повстання зовнішню політику Російської імперії, спрямовану на дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації у Речі Посполитій. Остання ж у цей час потерпала від «міжусобних війн» між прихильниками польського короля Августа III та претендента на престол С. Лещинського. Однак це частково не відповідало дійсності, адже саме російські війська й придушили виступ Верлана. Зазначена ситуація сприяла появі так званих «шляхтичів-гайдамаків», які грабували маєтки та цілі села протиборчих сторін. Ці розбійницькі загони не можна вважати проявом гайдамацького руху через суттєві відмінності у причинах виникнення та цілях даних військових груп порівняно з гайдамаками, а також через негативне ставлення до них українського населення.

Після придушення виступу полку надвірних козаків Верлана гайдамацький рух на Правобережжі не припинився, проте змінилася його локація. Протягом 1735 – 1739 рр. новоутворені гайдамацькі загони, очолені М. Гривою, Г. Медведем, І. Жилою, П. Рудем, Галаном, Іваницею та Харком, продовжували повстанську боротьбу у Київському та Брацлавському воєводствах. Польська влада, співпрацюючи з російською, намагалася не пропускати на територію Правобережної України запорозьке «гультьяйство» та «купи гайдамацькі», які на її думку бунтували місцевих селян. Зрештою, спільні запобіжні заходи урядів обох держав призвели до зменшення кількості гайдамацьких загонів на Правобережжі та зниження активності їхніх дій.

Антипольський виступ 1734 р., очолений сотником шаргородських надвірних козаків Верланом, та діяльність його колишніх сподвижників призвели до суттєвих змін у рецепції явища гайдамацтва властями Речі Посполитої та Російської імперії. Гайдамаки вперше, протягом шести років поспіль, розгорнули широку діяльність повстанських загонів на території Подільського, Київського та Брацлавського воєводств, що змусило польський уряд звернутися по допомогу до Росії у справі придушення гайдамацького руху.

3.3. Дії гайдамаків у 1740 – 1750-х рр. Гайдамацьке повстання 1750 р.

Після остаточного придушення гайдамацьких виступів 1734 – 1739 рр. та захоплення у полон або страти частини його керівників, гайдамацький рух продовжував існувати у латентних формах. Гайдамаки організували систему таборів у лісах та мали постійний зв'язок із запорожцями. У межах цієї співпраці гайдамацтво набуває вигляду постійної, організованої війни проти польської шляхти та російських поміщиків, та, незважаючи на всі прийняті для його придушення заходи, постійно еволюціонує та поширюється на більшу територію. Селяни-втікачі вже не утворювали самостійних загонів, а, здебільшого, спочатку тікали на Запоріжжя, записувалися до куренів та з'являлись у повстанських загонах уже в ролі запорожців [63, с. 264, 370, 393, 539, 608–609, 625].

Бажаючи завадити втручання запорожців у внутрішні справи Речі Посполитої та, водночас, зміцнити кордони за допомогою військових поселень, російський уряд протягом 1743 – 1752 рр. відокремив запорозькі степи від Речі Посполитої ланцюгом фортець, які тягнулися від Дніпра до Південного Бугу. У прикордонній зоні планувалося поселити сербів-втікачів з володінь Австрійської імперії, які мали сформувати загони прикордонної міліції. Дійсно, ці поселення було засновано під назвою Нової Сербії, до якої згодом приєднався Новослобідський козацький полк, сформований виселеними зі своїх земель

українцями. Проте на перебіг гайдамацького руху це не здійснило очікуваного впливу. Підтвердженням цього був той факт, що, починаючи з 1751 р., серед учасників гайдамацьких загонів зустрічаємо жителів Новослобідських сотенних містечок і сіл: Цибулеве, Крилов, Ухівка та ін. [63, с. 578, 620].

До початку 1740-х рр. відносяться перші випадки подання польськими землевласниками скарг на дії гайдамацьких загонів, утворених на території Гетьманщини та Запорозької Січі, до російського уряду. Так, влітку 1742 р. шляхтич Виговський скаржився, що в ніч з 28 на 29 травня 1742 р. «зłodійські люди», зі зброєю в руках, напали на будинок його матері Ганни. У книзі прикордонних судів Київського повіту від 13 серпня 1743 р. були записані пункти претензій польських прикордонних суддів до російських судів на дії гайдамацького загону, очоленого Вечеркою, Ігнатком, Сухим та Гаркушею [63, с. 349–353]. Уряд Речі Посполитої був занепокоєний масовою участю запорожців у гайдамацькому русі, який протягом попередніх років мав суто селянське забарвлення.

Варто зазначити, що, починаючи ще з 1730-х рр., основною причиною швидкого поширення гайдамацтва на Правобережній Україні польська влада вважала таємну політику Російської імперії, яка була зацікавлена у посиленні нестабільності всередині Речі Посполитої. Однак дана обставина не заважала польським і російським властям співпрацювати та проводити спільні суди над пійманими гайдамаками. На засіданні одного з таких судів 13 листопада 1747 р. зі слів повстанців стало відомо, що їхній загін, очолений Гапоном, нападав на панські маєтки на Правобережжі, та навіть у самій Польщі. Трьох підсудних, які були підданими Речі Посполитої засудили до важких робіт з будівництва Бердичівського кармелітського монастиря, а інших чотирьох – російських підданих, виправдали та передали російській владі [63, с. 383–385]. Подібні суди та розподіл підсудних за державною приналежністю доволі часто відбуватимуться у майбутньому, що свідчило про зміни у складі гайдамацьких загонів, до яких вступало дедалі більше підданих Російської імперії.

Дійсно, протягом 1740-х рр. найбільша концентрація гайдамацьких загонів була саме на прикордонні Речі Посполитої та Російської імперії. Вже наприкінці листопада 1743 р. шляхта повідомляла до Вінницького гродського суду, що гайдамацький рух знову набирає обертів. Повстанці напали на Корсунь, де в той час засідав сеймик з питань боротьби з гайдамаками, та розігнали його. З Корсуня повстанці вирушили до Медведівки, де спалили панський будинок [197, с. 65]. У 1747 р. комісар Корсунського староства Й. Млатовський також скаржився київському генерал-губернатору М. Леонтєву на те, що гайдамаки загону Федора Тарана розгромили поміщицькі маєтки у Сальнику та Колознах, недалеко від Погребища, а потім втекли на Запоріжжя [235, с. 54].

Ситуація тривалого протистояння з польською владою проєктувалася на стосунки між поляками та українцями у різних особистісних контактах. Так, у 1742 р. житомирський гродський суддя М. Щеневський, проїжджаючи через с. Новаки (Овруцький повіт), вимагав для себе квартири у селянській хаті та надання йому воза за низькою ціною, але місцеві селяни «звикли, – за висловом М. Щеневського, – до насильства та безладів... не раз вже нападали на шляхетські двори та на проїжджих шляхтичів». Селяни почали сварку зі слугами М. Щеневського, оточили їх з дрючками і рушницями, побили сина судді, та припинили напад лише за посередництва місцевого священника. Але, тим не менш, вони оточили будинок, до якого втік М. Щеневський, та погрозами, піснями й танцями бентежили його до ночі, промовляючи: «ще нам ляхи не пани» [63, с. 330– 333].

Українське міщанство також не могло лише спостерігати за перебігом гайдамацького руху, воно відіграло організуючу роль та матеріально підтримувало рух. Окрім причин соціально-економічного характеру, масовій допомозі гайдамакам з боку міщан могло сприяти ставлення до них поляків. Наприклад, шляхтич О. Гулевич в одній зі своїх скарг зазначав: «Піддані містечка Норинськ... сповнені гайдамацькою зухвалістю... природною ненавистю та зловтіхою до католицької віри» [63, с. 460].

Серед великих міст певну роль в історії гайдамацького руху відіграв Київ. Дані багатьох документів свідчать про те, що Київ та прилегла до міста на правому березі Дніпра округа, були місцем організації гайдамацьких загонів, а також притулком для останніх після вдало здійсненого походу. У самому місті населення «співчувало» гайдамакам, надавало їм притулок у своїх будинках, постачало хлібом, зброєю, грошима та іноді брало участь у походах. Після завершення походу міщани переховували здобич, допомагали її продати, забирали частину як подарунок тощо. Так, у 1747 р. один з гайдамаків, якого затримали після пограбування його загоном м. Чернобиля, свідчив, що цей загін було організовано у Києві на Подолі, де місцем збору був будинок місцевого цирульника Афанасія [63, с. 381].

Досить часто незадоволення міщан ставало причиною відкритих повстань. У 1748 р. на околицях Подолу з'явилися повстанські загони бідноти. Дві команди військових, направлені проти них, були розбиті. Міська влада ледве спромоглася придушити повстання [178, с. 224]. Вже у 1750 р. шляхтичі Київського воєводства відправили до польського короля депутатів зі скаргою на регулярні напади гайдамаків. В інструкції депутатів йшлося про те, що «свавільні люди з Січі, з Гарду, з Києва та монастирів, які знаходяться коло нього», спустошують «святині божі» та проливають кров священників [63, с. 444]. У 1754 р. коронний гетьман А. Сенявський розпорядився організувати прикордонну варту в околицях Києва [63, с. 661– 662].

Разом з незаможним населенням Києва гайдамакам допомагали й інші міські обивателі: церковні паламарі, дрібні чиновники різних управлінь і навіть солдати російського гарнізону. Хоча російська влада й намагалася припинити всі подібні зв'язки, але, при високому рівні загального співчуття міського населення до гайдамаків, розірвати ці контакти було неможливо. Заарештовані військовою владою підозрювані доправлялися до суду магістрату, а потім до міської в'язниці. Однак магістрат майже завжди вважав обвинувачення підсудних недоведеним та звільняв їх з-під арешту або видавав на поруки міщанам. Іноді

розгляд справ у магістраті затягувався на тривалий час, чим користались арештанти тікаючи з погано охороняємої в'язниці.

Гайдамаків також підтримувала братія численних київських монастирів. Ченці бачили у гайдамацькому русі один із способів захисту православної церкви. До Києва, як до центру релігійного життя краю, повсякденно надходили скарги православних жителів Правобережної України, насильно обертених в унію. Сюди ж, шукаючи захисту митрополита, приїжджали сільські священники, яких виганяли з їхніх парафій уніати. Загалом, зустрічаємо численні факти сприяння організації гайдамацьких загонів з боку братії майже всіх київських монастирів. Православні обителі володіли великими маєтностями на Київщині, які складали більше двох третин цієї території. Нагляд за кожним селом або окремим угіддям монастир довіряв одному ченцю-управителю («городничому»). У цих землях, віддалених від міста, а отже, й від найближчого осередку влади, як світської, так і духовної, гайдамаки знаходили тимчасовий безпечний притулок.

Згідно з даними актових джерел гайдамацькі загани формувались на землях усіх київських монастирів: у володіннях Києво-Печерської лаври у Василькові й прилеглих до нього селах, у хуторах та пасіках монастирів: Києво-Софійського, Михайлівського Золотоверхого, Троїцького Кирилівського, Спасо-Преображенського Межигірського, Свято-Миколаївського Медведівського, Києво-Братського, Видубицького та Йорданського Миколаївського [63, с. 592, 644, 692, 718, 739, 741, 751].

Так, у 1747 р. група гайдамаків втекла до с. Білогородки, де її переслідувала російська прикордонна варта, яка й заарештувала кількох повстанців. Далі загін прибув до с. Плесецького, що належало Києво-Братському монастирю, де місцевий городничий видав гайдамакам паспорти, завдяки яким вони уникли арешту. Інші гайдамаки з того ж загону сховались у монастирських хуторах біля берегів р. Либідь [63, с. 375].

Прикладом цілеспрямованого формування гайдамацького загону для нападів на неправославних і покарання унійних священослужителів є наступні

факти. У 1750 р. городничий Мотовилівського ключа⁵ отець Арсеній переховував гайдамацький загін Лазаря Таранця, який проводив напади на с. Черногородку [63, с. 371]. У докладному описі діяльності гайдамацького отамана Івана Подоляки за той же рік, ми зустрічаємо відомості про те, що ченці Києво-Софійського та Михайлівського монастирів постійно допомагали йому. Один з них, отець Дем'ян, який керував пасікою Михайлівського монастиря, не тільки дав притулок І. Подоляці, але й дозволив йому набрати цілий загін, за свій рахунок забезпечив на дорогу хлібом, зброєю, порохом та свинцем. Під час своїх походів, цей загін дійсно проявляв особливе релігійне спрямування: частину здобичі гайдамаки передавали на користь сільських церков, карали старообрядців, нападали на унійних священиків. Серед іншого, пограбували офіціала унійної Радомисльської митрополії М. Примовича [63, с. 524– 529]. У 1762 р. управитель лісів та хутора Києво-Братського монастиря, чернець Гедеон, усю зиму надавав притулок гайдамакам. Навесні священик дозволив повстанцям організувати загін із 40 чоловік, постачав їх хлібом та зброєю, кілька разів відправляв у похід [63, с. 724– 727].

У листопаді 1752 р. гайдамаки з'явилися навіть поблизу Києво-Печерської лаври [36, арк. 19]. Київський обер-комендант І. Костюрін у листі, розісланому економам лаврських маєтків, повідомляв, що «за наявними у Київській губернській канцелярії справами видно, як ці злодії гайдамаки тиняються коло Києва, а в прикордонних польських місцях розбій чинять... притулок мають у монастирських шинках, селах і лісах». Економам пропонувалося стежити за появою повстанців, заарештовувати їх та відправляти під вартою до Київської губернської канцелярії [197, с. 90]. У жовтні 1754 р. І. Костюрін змушений був наказати управлінню Києво-Печерської лаври, щоби та дала вказівку жителям по васильківському й трипільському шляхах «у лісових місцях розчистити на п'ять сажнів, аби тим людям, які їдуть по тих трактах від цих злодіїв гайдамаків

---

⁵ Ключ – кілька (інколи до 20– 30) населених пунктів, якими керував один управитель.

нападу не було» [36, арк. 39]. У 1759 р. селяни Софійського, Михайлівського та Видубецького монастирів у Києві допомагали повстанцям ховатися на монастирських землях [63, с. 692].

Загалом, проблема ставлення київського духівництва до гайдамацького руху до сих пір залишається малодослідженою. Так, історики В. Антонович та О. Єфименко вважали, що православне духівництво вороже ставилося до явища гайдамацтва й тим більше не сприяло йому. Дійсно, на підтвердження цих слів можна навести чіткі розпорядження духовної влади Києво-Печерської лаври своєму економому та управителям чинити з гайдамаками «по силі виданих про ці злодіяння неодноразових її імператорської величності указів» та відоме звернення ігумена Мотронинського монастиря Мельхіседека Значко-Яворського до православного населення: «Довго терпіли, ще потерпете. Ховайтеся, утікайте,... а до гайдамаків... не приставайте: бо й Бога прогнівите, й ніхто вас не буде захищати. Наша справа судом доходити і терпінням» [61, с. 711].

Подеколи навіть піддані російського царя організовували гайдамацькі загони. Так, у 1742 р. Харитон Коняхін сформував на Подолі невеликий загін та повів його у Правобережну Україну. Оминувши російські караули, гайдамаки переправилися через р. Ірпінь та напали у с. Новосілках на маєток Виговських [63, с. 382]. У справі про напад гайдамаків на маєток шляхтича Журавлевича у с. Демидові знаходимо відомості про кількісний склад цих загонів, сформованих у Києві, а також про їхнє озброєння [57, с. 46].

З середини 50-х рр. XVIII ст. випадки нападів на проїжджих з боку гайдамаків-«росіян» почастишали. Так, 13 лютого 1755 р. біля с. Пирогова, що під Києвом, на дружину колишнього протопопа М. Величковського напали три гайдамаки [36, арк. 42]. У серпні того ж року васильківських жителів, які їхали з Києва додому, в урочищі Оріховатці перестріли «великоросійського народа семь человек» [36, арк. 45]. У серпні 1756 р. підполковник Лохвянцев з Васильківського форпосту повідомляв, що «неподалік від Плесецького та поблизу Черногородки з польської сторони від погоні кілька гайдамаків у російську сторону бігли» [36, арк. 48, 51].

Підсумовуючи вищесказане про гайдамацькі загони, сформовані на території міста Києва та його околиць, можна зробити висновок, що їм були притаманні ті ж самі особливості, що й загальноукраїнському гайдамацькому руху, а саме, практика організації загонів на монастирських землях і спрямованість походів. У документах про київських гайдамаків згадуються десятки випадків, коли гайдамаки нападали на подорожуючих, переважно шляхтичів та купців, а також на володіння унійних священників. Гайдамацькі загони, які формувались у Києві, діяли у передмістях та користувалися постійною підтримкою міщан, що пояснювалося важким соціальним становищем незаможних верств населення міста. Активно сприяли повстанському руху подільська біднота, ремісники та представники нижчого духовництва. Останні надавали гайдамацькій боротьбі антиунійного спрямування та, подеколи, особисто організовували походи повстанців. Також важливо зазначити, що мали місце випадки участі російських підданих у гайдамацькому русі, які підтверджуються документально.

Про новий спалах гайдамацького руху влітку 1749 р. на Поділлі свідчить універсал, виданий 21 червня генеральним подільським старостою Яном Тарло. У документі староста звертався до шляхти Подільського воєводства з настановою стежити за своїми селянами, щоб ті завжди були під наглядом управителів маєтків, а в тих місцях, де немає маєтків – духовної особи. Той, хто помітить підозрюваних у гайдамацтві, негайно повинен був заарештувати їх або «повідомити найближчу військову команду» [63, с. 413–415].

В листі до великого коронного гетьмана Ю. Потоцького від 10 лютого 1749 р. летичівська шляхта, налякана широким розмахом гайдамацького руху, виклала свій план боротьби з повстанцями. Зокрема, вона запропонувала пильно стежити за жителями с. Васьківців, майже всі мешканці якого подалися в гайдамаки. Для цього потрібно було виділити 300 жовнірів. Серед іншого, шляхта просила гетьмана розмістити 300–400 піхотинців у маєтках Колобанях і Богдановичах, а також під Летичевом та Хмільником [45, арк. 15].

Така паніка серед польської шляхти розв'язала руки жовнірам, які чинили над селянами самосуд лише за те, що ті підозрювались у зв'язках з гайдамаками [63, с. 422, 424]. А нерідко просто грабували панські маєтки, та вбивали їхніх господарів за «надання притулку» повстанцям [63, с. 417– 418]. Деякі шляхтичі, у свою чергу, захищали своїх селян від несправедливих (як вони вважали) звинувачень про участь у гайдамацькому русі [63, с. 415– 416].

30 червня 1749 р. гайдамаки підпалили маєток шляхтича Коримського біля Бердичева. Польські роз'їзди не наважилися чинити їм опір, про що капітан «української партії» Барташевський повідомляв польському королю. На лист капітана Август III відповів, що необхідно поповнити каральний загін солдатами та зброєю, а також підтримувати тісні зв'язки з місцевою шляхтою «для приборкання цієї бродячої отрути». Через кілька днів король радив Барташевському взяти у шляхтича Д. Мацевича в Бердичеві частину піхоти, дві легкі гармати та завербувати у Погребищі ще 30 піхотинців, «щоб сформувати добрий та сильний відділ і громити їх (гайдамаків. – *О.К.*) як тільки вони з'являться» [197, с. 68– 69]. Факт особистого віддавання наказів польським королем Августом III окремим капітанам свідчив про те, наскільки серйозно польська влада ставилася до гайдамацтва у зазначені роки. Однак усі зусилля уряду Речі Посполитої, яких він докладав для придушення гайдамацького руху були марними, бо повстанці мали нескінченне джерело поповнення своїх рядів – невдоволених селян-утікачів і досвідчених запорожців. Останні завжди були готові організувати та очолити гайдамацький загін.

Велике гайдамацьке повстання відбулося на теренах України у 1750 р. Однією з його головних причин був неврожай 1749 р., який охопив майже всю Правобережну Україну та різко збільшив кількість селян-утікачів. В організації гайдамацького руху нічого не змінилося, селяни об'єднувались у великі повстанські загони, якими зазвичай керували запорозькі козаки, та розправлялися з магнатами та шляхтою.

Вже навесні 1750 р. регіментар «української партії» А. Ожга писав до Варшави, що «розлючене гультяйство поширює грабіж» у Київському

воєводстві. Переховуючись на болотах та в лісах, повстанці отримують від «хлопів» провізію. Стурбований широким розмахом повстання, А. Ожга наказував шляхті ретельно охороняти свої маєтки від «грабіжників», а тих, хто давав повстанцям «живність, карати смертю» [63, с. 432]. У своєму універсалі від 18 травня 1750 р. регіментар підтверджував факт формування гайдамацьких загонів й на Лівобережжі, спираючись на свідчення пійманих на польсько-російському прикордонні гайдамаків про те, що бл. тисячі повстанців перейшло кордон з боку Росії [63, с. 427]. Активізацію діяльності гайдамаків у Гетьманщині також підтверджував обозний Миргородського полку Москов. 18 червня 1750 р. він повідомляв до Генеральної військової канцелярії, що в околицях Крилова повстанці «дуже бешкетують», а з Криловської в'язниці втекло кілька гайдамаків [225, с. 363].

Російський уряд був занепокоєний активним розгортанням гайдамацького руху в Правобережній Україні, побоюючись, щоб він не перекинувся на територію Росії. Так, 20 червня 1750 р. коронний гетьман Ю. Потоцький повідомив російського уповноваженого міністра Германа Карла фон Кейзерлінга, що запорозькі козаки на Поділлі «злодійськими нападами розбої, грабежі та вбивства чинять». На початку липня того ж року російська влада відреагувала на це, видавши спеціальне розпорядження, яким зобов'язала кошового отамана і старост пильно слідкувати за найменшими проявами гайдамацького руху, а його ймовірних учасників негайно брати «під караул» [58, с. 201–202].

Поступово повстання поширилося на Полісся. Про це свідчить рапорт начальника Любецького форпосту секунд-майора Гальцова від 23 липня 1750 р. до Київської губернської канцелярії про те, що учасник гайдамацького руху Семен Пищик, перебуваючи на допиті у Любецькому суді, розповів як він приєднався до гайдамаків. У лісі, який називається Копіївщина, С. Пищика зустріли два повстанці, забрали та привели у гущавину, де перебували ще 13 гайдамаків. Усі вони називали себе запорозькими козаками. Вночі гайдамаки

вирушили до урочища Нерядного, а звідти пішли до м. Брагина, де 22 липня розгромили лавки купців [57, с. 24– 26].

8 серпня 1750 р. Військова колегія зобов'язала київського генерал-губернатора М. Леонтєва якнайшвидше викоринити «злодійські гайдамацькі партії» [197, с. 77]. Для придушення повстанського руху останній відправив регулярні військові команди, але вони не змогли нічого вдіяти з гайдамаками. Так, гайдамацький загін, який стояв табором під с. Ухівкою (Цибулівська сотня), регулярно поповнювався запорозькими козаками. Начальник Кременчуцького форпосту доносив М. Леонтєву, що майже всі цибулівські жителі пішли у гайдамаки [175, с. 83].

У серпні– вересні 1750 р. повстанські загони починають активно переходити з Правобережної України на територію Гетьманщини. Так, у середині серпня гайдамацький загін, очолений козаками Павленком та Дубиною, переправився через Дніпро біля м. Любеча та попрямував до с. Добрянки. 9 вересня 1750 р. начальник Добрянського форпосту Сवेशніков доносив у Генеральну губернську канцелярію, що гайдамаки озброєні рушницями та пістолями. Подібні загони, писав він, з'явилися також на території Чернігівського та Ніжинського полків [175, с. 35– 36].

У цей же час для боротьби з гайдамацьким рухом російським урядом було створено таємну комісію. Остання видала розпорядження прикордонним форпостам, пильно наглядати за діями гайдамаків. Для протидії гайдамацьким загонам київський генерал-губернатор М. Леонтєв змушений був виставити на Кременчуцькому форпості до 1 тис. драгунів, а також 400 козаків Миргородського полку під командою сотників Кодинця та Рудя. Останнім доручалося «йти у степові місця і тих гайдамаків, які вештаються по степу, намагатися всіма можливими засобами ловити» [225, с. 355– 356].

30 серпня 1750 р. гетьман К. Розумовський повідомляв козацькій старшині про те, що він отримав від колегії закордонних справ таємну грамоту, в якій сповіщалося про появу на Лівобережжі гайдамацьких загонів. Гетьман зазначав, що для розшуків повстанців від Генеральної канцелярії направлені

миргородський полковник В. Капніст і переяславський – С. Сулима, разом з великими військовими силами [197, с. 78]. Однак навіть ці сили не могли припинити діяльність гайдамацьких загонів у Гетьманщині. У спеціальному універсалі до Генеральної старшини гетьман К. Розумовський наголошував на тому, що раніше виділені військові команди не можуть впоратися з гайдамаками. У зв'язку з цим він наказував «у найкоротший термін відправити до ближчих тих задніпровських місць, як то: Полтавського, Лубенського, Гадяцького та інших полків... по півтори тисячі чоловік козаків доброкінних і доброоружних, та в службі бувалих» [197, с. 78].

У грамоті від 20 вересня 1750 р., відправленій з Колегії закордонних справ на ім'я гетьмана К. Розумовського, схвалювалися заходи київського генерал-губернатора М. Леонтєва, вжиті для боротьби з гайдамаками. Останній вислав проти повстанців спеціальну команду з двома гарматами та однією мортирою [58, с. 194].

У Правобережній Україні повстання поступово охоплювало все нові й нові райони, про що свідчать численні скарги польської шляхти подані до повітових судів, воєводам і навіть самому королю. 6 травня 1750 р. шляхтичі Скрижинські повідомляли київському воєводі, що не мають можливості приїхати до с. Вільшки (Житомирщина) для розмежування земель між ними та шляхтичем Харленським, бо в цій місцевості діяли гайдамацькі загоны [63, с. 421].

У цей же час повстанські загоны також діяли у районах Корсуня та Ржищева. Корсунський загін, очолений Олексієм Ляхом, складався виключно з козаків Бугогардівської паланки, які перебували на рибних промислах у запорозьких степах. 9 травня 1750 р. повстанці напали на Корсунь, де у цей час відбувався традиційний травневий ярмарок. Звідти гайдамаки вирушили до с. Таганчі. Розправившись з місцевими крамарями, повстанці підійшли до Ржищева, де захопили замок трахтемирівського старости Щенявського. У замку гайдамаки забрали дві гармати, мортиру, гаківницю⁶ та шаблі, а потім підпалили

---

⁶ Гаківниця – довга та важка рушниця великого калібру, з гаком на прикладі.

панський двір. З Ржищева вони вирушили вниз по Дніпру та, зайшовши до с. Ходорова, спалили «єврейську винокурню» [175, с. 84–85]. Зазначене повідомлення дає нам змогу констатувати факт підвищення військової вправності учасників гайдамацьких загонів порівняно з попередніми періодами руху. За короткий проміжок часу повстанці пограбували й розорили чотири населених пункти та взяли штурмом замок, де захопили трофейну артилерію, якою, будучи запорожцями, вміли користуватись.

24 травня 1750 р. брацлавський староста А. Чечель повідомляв коронного канцлера про те, що Брацлавське воєводство перебуває в «неблагонадійному теперішньому стані», а також, що прикордонні суди для розгляду гайдамацьких справ вже організовані у м. Торговиці. Староста також зазначав, що гайдамаки «як шляхтичів, так і різного чину людей грабують та до смерті вбивають», нападають на панські маєтки в містах і селах, ховаються у густих лісах, і жоден пан не може почувати себе в безпеці [58, с. 105].

З особливою силою розгорнувся гайдамацький рух у Правобережній Україні влітку 1750 р. 23 червня шляхта Київського воєводства просила коронного гетьмана Ю. Потоцького надати допомогу в боротьбі з повстанцями. У листі йшлося про те, що у воєводстві з кожним днем посилюється гайдамацький рух, який «виливається з-під кордону, а також з-за російського кордону у наше воєводство, спустошуючи країну, не минаючи навіть божих святинь» [197, с. 74]. На початку липня гайдамацький загін з 320 чоловік, очолений козаком Михайлом Сухим, діяв на Смілянщині. Польська шляхта вислала проти повстанців значний військовий загін. Біля с. Єрків відбувся бій, під час якого було вбито понад 50 та поранено бл. 100 жовнірів. Гайдамаки ж майже не зазнали втрат [63, с. 431–432].

Іншим підтвердженням широкого розмаху гайдамацького руху в цей час була відмова вінницького старости Л. Калиновського на прохання польського уряду негайно надіслати частину надвірних козаків, щоб допомогти коронному війську в боротьбі з повстанцями. Староста відповідав, що не може цього зробити через нестачу власних сил для захисту Вінниці від нападів гайдамаків

[63, с. 459]. Згідно із записом в Овруцькій гродській книзі від 31 липня 1750 р. у старостві майже кожен ніч горіли панські маєтки, а шляхта не могла виїхати зі своїх замків через гайдамацькі засідки на дорогах [63, с. 465].

Повстанські загони були дуже рухливими, що давало їм змогу зненацька нападати на шляхетські володіння. Наприклад, вже згаданий гайдамацький загін І. Подоляки, сформований восени 1750 р. у Києві, поплив вгору по Дніпру, потім по Прип'яті та висадився за 250 км від міста, в околицях Мозиря [63, с. 528]. У вересні того ж року інший повстанський загін з 50 чоловік зненацька напав на м. Володарку, в 120 км від польсько-російського кордону. Блискавичність дій гайдамаків ставила польську владу скрутне становище. Каральні загони майже ніколи не наздоганяли повстанців, їм залишалося лише констатувати факт нападу на те чи інше поселення [63, с. 594]. Гайдамаки, як правило, були кінними, а в місцевостях, де важко було дістати коней, вони захоплювали човни та, перебувши день в очеретах, вночі відправлялись у похід.

Інший учасник повстання Марко Мамай, перебуваючи 18 серпня 1750 р. на допиті у Київській губернській канцелярії, свідчив, що у серпні цього ж року він та інші козаки (Федір Таран, Степан Фігілям, Іван Міщенко) вийшли з Чорного лісу та напали на шинкаря-єврея в с. Андрусівці. Звідти вони повернулися до лісу, де об'єдналися з 50 іншими гайдамаками. Потім загін вирушив до Медведівки. Дізнавшись про це, місцева шляхта та купці залишили місто. Забравши панське майно, гайдамаки знову пішли до лісу, де перебували бл. двох тижнів. До них приєдналося ще 20 запорозьких козаків, а керівником загону було обрано жителя с. Цибулевого Василя Мелешкова [46, арк. 4–5]. 13 вересня 1750 р. Київська губернська канцелярія надіслала ордер кошовому отаману Запорозької Січі та старшині з наказом заарештувати мамаєвих товаришів і відправити їх до судів [46, арк. 2].

Восени 1750 р. гайдамацький рух у Правобережній Україні значно посилювався. Лише за серпень–вересень до Київської губернської канцелярії надійшло 77 шляхетських скарг на дії повстанців [24, арк. 7–11]. На сеймах і сеймиках були поставлені питання про організацію за рахунок воєводств

спеціальної міліції для боротьби з гайдаками. Шляхта Київського воєводства 16 вересня 1750 р. вирішила озброїти таку міліцію за рахунок самих селян. З цією метою запроваджувався подимний податок [63, с. 479]. Того ж дня Брацлавський сеймик ухвалив рішення скликати ополчення з надвірних жовнірів і протягом місяця очистити від гайдаків воєводство. Новостворений каральний загін шляхетського війська, очолений паном Д. Мацевичем, пройшов майже по всій Брацлавщині. У районі Бердичева, у Київському Поліссі, над річками Тетеревом і Прип'яттю він жорстоко розправився з гайдаками, а також з тими, хто їм допомагав [63, с. 490–493].

Проте брацлавську шляхту не задовольнили подібні заходи. Вже 17 вересня 1750 р. вона зібралась у Вінниці на малий сейм та ухвалила рішення створити особливу міліцію або земське ополчення. У листі до короля, якого подали депутати малого сейму, зазначалося, що Брацлавське воєводство перебуває у складному становищі, бо гайдамацькі загони поширилися на території майже всього воєводства. «Не тільки у домах наших небезпечно перебувати, – писали депутати, – але навіть державну службу виконувати не можемо, не говорячи вже про безперервну, загрожуючу нам втрату маєтків, здоров'я та життя» [216, с. 107–108]. Король дав згоду на організацію міліції. Разом з тим, польські магнати: Любомирські, Чорторійські, Яблунівські, Радзивілли, Браницькі та ін., організували у своїх маєтках особливі козацькі команди.

Восени 1750 р. на Правобережжі навіть діяли гайдамацькі загони, які склалися суто із запорозьких козаків. Так, 7 листопада 1750 р. один з учасників такого загону – Грицько Степанов, показав на допиті, що з 1748 р. він перебував на Запоріжжі. Навесні 1750 р. отаман О. Письменний, разом зі Г. Степановим та іншими козаками (І. Тараном, С. Жковороським, Д. Волошиком, С. Малим, Г. Підпушкарним, Наливайком, Нечилком), організував гайдамацький загін. Переправившись вночі через р. Вись між російськими форпостами, вони днювали в Лебединському лісі. Наступної ночі козаки підійшли до Фастова і забрали у місцевих панів 25 коней. З Фастова загін виїхав у напрямку сіл Кейданів та Сидорівки, де на козаків напав

польський каральний загін. Частина повстанців була захоплена у полон, а решта втекла до м. Ольшанів [63, с. 539– 541].

22 листопада учасник повстання Денис Нещасний на допиті у прикордонному суді Київського воєводства розповів, що він чотири роки перебував у Запорозькій Січі, а в середині листопада 1750 р. вступив до загону, очоленого Мартином Теслею й утвореного козаками Батуринського, Брюховецького, Іркліївського, Канівського, Коренівського, Кисляківського, Медведівського та Незамайківського куренів, у якому налічувалося 505 чоловік. Перейшовши р. Рось, повстанці оточили Володарку та напали на маєток вже згаданого шляхтича Д. Мацевича [63, с. 546– 547].

Загалом, гайдамацьке повстання 1750 р. охопило значну територію «від південних кордонів польської держави до Мозиря та Летичева [221, с. 598]. Згідно з повідомленнями від 4 жовтня 1750 р. шляхтичів Брацлавського воєводства: І. Хаєцького, С. Свідзінського, А. Чечеля та інших, до російських прикордонних судів, гайдамацькі загони лише влітку 1750 р. зруйнували на території Брацлавщини 27 міст і 111 сіл, які належали шляхті, а також дві унійні церкви у Калинівці [23, арк. 3]. Про розмах гайдамацького руху в 1750 р. також свідчить повідомлення Чигиринського старости Я. Яблуновського про те, що його староство майже повністю розорене гайдамаками, знищені міста, села та шляхетські маєтки [63, с. 551]. Почавшись на Правобережжі повстання значною мірою вплинуло на перебіг гайдамацького руху у Лівобережній Україні. Воно примусило російський уряд протягом усього 1750 р. тримати свої війська на кордоні з Річчю Посполитою, аби не пропустити гайдамаків на територію Російської імперії. Велике гайдамацьке повстання 1750 р. поступово було придушене. На допомогу польській шляхті прийшли російський уряд і козацька старшина Гетьманщини.

Після придушення повстання 1750 р. активність дій гайдамаків знизилась. Однак окремі гайдамацькі загони продовжували вести боротьбу проти польської шляхти, російських поміщиків та козацької старшини. Як і в попередні роки, польський уряд звернувся до російського по допомогу у боротьбі з повстанцями.

У відповідь на це 4 січня 1751 р. з Генеральної військової канцелярії було розіслано термінове розпорядження гетьману, полковникам, а також кошовому отаману Запорозької Січі, в якому зазначалося: «Всюди шукати (гайдамаків. – *О.К.*) та направляти у Генеральний військовий суд» [197, с. 84]. Оскільки глухівська в'язниця була переповнена повстанцями, Генеральна військова канцелярія зобов'язала полкові канцелярії розглядати справи гайдамаків на місцях.

У лютому 1751 р. шляхта Київщини за свій рахунок організувала три полки для «захисту воєводства від гайдамаків». У тому ж місяці сеймик Київського воєводства прийняв рішення виділити 20 тис. злотих на створення нового війська для боротьби з повстанцями. Крім того, були виділені великі суми на будівництво нових і ремонтування старих укріплень [63, с. 559–565]. 22 березня 1751 р. коронний гетьман Ю. Потоцький видав спеціальний універсал, в якому зобов'язав голову міліції Київського воєводства об'єднатись із загонами коронного війська для придушення гайдамацького руху [63, с. 567]. Коронний гетьман також сповістив шляхту Київського та Брацлавського воєводств про те, що він дав розпорядження «не пропускати за кордон селян без паспортів, ревізувати вози, які відправляються за кордон, й обстежувати броварні та хутори з метою перевірки підозрілих осіб, які в них ховаються» [63, с. 572]. Подібні розпорядження було надіслано й в інші воєводства.

З різних воєводств шляхта писала королю, що гайдамацькі загони завдають великих спустошень і збитків, які оцінюються від 10 до 130 тис. злотих на рік. За період з 4 жовтня 1750 р. по 19 жовтня 1757 р. внаслідок нападів гайдамаків лише на Умань було вбито трьох ксьондзів, 316 шляхтичів, 14 греків-купців і 355 євреїв-орендарів. У Летичеві та Умані були зруйновані майже всі костьоли [197, с. 92].

Подільський воєвода В. Жевуський у червні 1759 р. писав до польського уряду, що «гайдамацьке свавілля заслуговує на увагу... наша [справа] просити бога, щоб пощастило російським військам (придушити рух – *О.К.*), бо інакше Україну охопили б бунти... навряд чи наше кількісно менше військо змогло б

подолати гайдамаків» [70, с. 276]. Це побоювання воєводи було небезпідставним. Донесення шляхти підтверджували той факт, що впродовж 1759 р. гайдамаки здійснили напади на Богуслав, Умань, Смілу та інші міста [70, с. 297– 298].

Продовжуючи напади на шляхетські маєтки Правобережжя, повстанці знову активізувалися в Лівобережній Україні, що підтверджували рапорти місцевої старшини до судів та гетьмана К. Розумовського. Так, 2 червня 1751 р., перебуваючи на допиті у Миргородському суді, мешканець с. Ухівки Микола Паливоденко розповів про те, як він був учасником гайдамацького походу «за кордон у польську область, у місто Чигирин та в інші польські міста», а також, що повстанці відбирали у поміщиків «коней, корів та іншу худобу і плаття». Керівником загону був запорожець з Іркліївського куреня Гаврило. Насамкінець М. Паливоденко додав, що майже всі селяни його рідного села постачали повстанців провізією [63, с. 578– 579].

Російський уряд боявся початку нового гайдамацького повстання, тому наказав М. Леонтєву вжити рішучих заходів для знищення гайдамаків на території Гетьманщини. Київському генерал-губернатору пропонувалось організувати з «добрих» і надійних людей додаткові військові команди [63, с. 588– 589]. 26 червня 1751 р. російський сенат надіслав чітке розпорядження кошовому отаману Запорозького Низового війська та козацькій старшині «не відпускати жодного чоловіка з Січі, а якщо комусь з козаків куди їхати трапиться, потрібно давати посвідчення або паспорти з коша за підписом кошового отамана та з військовою печаткою». На Січі за козаками встановлювався суворий нагляд. Людей, які прибували до Запорозького Низового війська, було наказано «без виданого їм свідоцтва і паспорта ніде по куренях і по зимівниках не приймати, а негайно таких під караулом, куди належить відправляти» [47, арк. 12].

21 вересня 1751 р. російський уряд видав спеціальну грамоту, в якій запропонував створити на Запоріжжі та в інших місцях України особливі команди з надійними командирами для боротьби з гайдамаками. Крім цього,

кожний курінний отаман повинен був скласти списки козаків свого куреня, щоб за ними можна було легко відшукати потрібних людей [47, арк. 15].

У 1752 р. за особистим розпорядженням гетьмана К. Розумовського було видано ряд ордерів для організації спеціальних каральних загонів. Полковники повинні були терміново створити військові команди, очолені надійними командирами та полковою старшиною. Також їм наказувалося тримати кінні роз'їзди на територіях своїх полків та у «прикордонних з польською стороною місцях... і якщо розбійники з'являться [тут], то по силі, даній в тих ордерах, нашим отаманам [діяти] та... давати знати [про це] полковим сотникам». Полковникам радилося поставити на шляхах добре озброєні військові команди, зобов'язавши останні: «проїжджаючих обшукувати, та після допиту тих, хто є прямими розбійниками, відправляти під надійним караулом у Глухів до генерального суду» [48, арк. 3].

Вже 6 квітня 1752 р. полковий писар Першого компанійського полку П. Леонтович і хорунжий цього ж полку В. Жеробникін писали гетьману К. Розумовському про те, що вони зібрали полкову старшину і рядових козаків «для слідування в задніпровські місця, в урочище Вербова і розташувалися там з усім полком». Ще 200 козаків несли охорону польського кордону в тих районах, де, як зазначалося в рапорті, було «якесь пристанище гайдамаків» [49, арк. 15]. У відповідь на численні вимоги К. Розумовського з приводу розшуку повстанців, кошовий отаман Я. Ігнатович у рапорті від 17 березня 1752 р. повідомив, що на території Запорозької Січі він затримав гайдамаків Матвія Чорного, Трохима Крутя і Нестора Білого [50, арк. 2–3].

Козацька старшина, боячись нової хвилі гайдамацького руху, вимагала допомоги від гетьмана. 3 серпня 1752 р. полтавський полковник Зарудний писав К. Розумовському, що на території його полку з'явилися повстанські загони на чолі із запорозькими козаками, які нападають на поміщицькі володіння. Стародубський полковник Максимович того ж дня надіслав гетьману рапорт про появу на території полку значної кількості повстанців, з якими нічого не могли вдіяти відправлені на перехоплення команди [51, арк. 2–3]. В цей час

гайдамацький рух у Лівобережній Україні настільки активізувався, що 23 листопада 1752 р. російський уряд змушений був наказати генеральній старшині, щоб «у селах прикажчики, старости та виборні, а також сотники та десятники, окрім слідчих, які є в кожному відомстві своєму, найуважніше й завжди слідкували за появою гайдамаків» [197, с. 91].

Протягом 1750-х рр. головнокомандуючий Новосербським корпусом генерал І. Хорват і коменданти фортеці св. Єлизавети (прикордонного форпосту) Ф. Юст, І. Глебов та М. Муравйов все частіше зверталися до кошових отаманів Запорозької Січі Я. Ігнатовича та Г. Федорова з проханнями про допомогу у справі захисту кордонів Нової Сербії та у розшуках учасників гайдамацьких загонів і дезертирів-гайдамаків з Новосербського корпусу [41, арк. 103, 104, 113; 42, арк. 27]. Розглядаючи скарги, які надходили в обидві канцелярії, можна знайти багато схожого у діяльності гайдамацьких загонів на території Нової Сербії. Як правило, повстанці нападали вночі, зникаючи на світанку; у рядових поселенців забирали зброю та коней, у заможних – гроші. Майже у всіх скаргах вказується, що серед гайдамаків були запорожці або хтось з місцевих жителів. Намагаючись спіймати хоча б когось з учасників нападу, командування Новосербського корпусу іноді наказувало взяти під арешт сім'ї гайдамаків [11, арк. 2]. Такі дії з боку місцевої адміністрації викликали ще більше незадоволення населення, яке переховувало гайдамаків, допомагало їм провіантом і фуражем. Генерал І. Хорват постійно звинувачував січову старшину у тому, що вона виявляє схильність до гайдамаків і ділить з ними награбоване добро. Але всі звинувачення генерала можна було віднести на рахунок його офіцерів. У справах канцелярії Новосербського корпусу збереглися відомості про те, що сербські офіцери іноді переховували на своїх хуторах гайдамаків, давали їм зброю та коней, а взамін забирали частину здобичі [228, с. 111].

Отже, 1715 – 1720-ті рр. були періодом зародження гайдамацтва у Правобережній Україні та його становлення як повстанського руху. Цьому сприяв ряд факторів. По-перше, ослаблення польської армії після придушення повстання С. Палія 1702 – 1704 рр. та участі у Північній війні. По-друге,

у зазначений період на польсько-російському прикордонні відбувалася постійна боротьба за Правобережжя між польською шляхтою, запорозькою військовою старшиною, російськими поміщиками, турецькими землевласниками та духівництвом київських монастирів, чим активно користувалися гайдамаки. По-третє, масові втечі селян з панських маєтків, як одна з форм опору перших соціально-економічним утискам з боку шляхти, стали однією з головних передумов появи перших гайдамацьких загонів. По-четверте, завдяки ліквідації польською владою козацького полкового устрою, запорозькі козаки та міщани посіли керівне місце у повстанських загонах правобережного селянства, що позитивно позначилося на їхній організації та діяльності.

Перші гайдамацькі загани формувалися та діяли переважно на землях Подільського, Київського та Брацлавського воєводств. На території Лівобережної України також виникали повстанські загани, які склалися переважно з селян, але російська влада не сприймала їх як серйозну загрозу внутрішньому спокою своєї держави. Польський уряд спочатку також бачив у гайдамацтві лише «свавільне гультьайство», «розбійників» і «грабіжників», але аж ніяк не загальнодержавний повстанський рух. Польська влада змінила своє ставлення до гайдамаків після антипольського виступу під проводом Верлана, який відбувся у 1734 р. на Поділлі, та перших організованих дій гайдамацьких загонів на території всієї Правобережної України. Головними змінами в організації повстанського руху в цей період були: збільшення чисельності та етнічне різноманіття учасників руху (окрім правобережних селян і запорозьких козаків, у ньому прийняло участь населення Гетьманщини, Росії та Молдавії); зростання керуючої роль запорозьких і надвірних козаків (до останніх належав Верлан); поява відозв до населення Правобережної України із закликом до боротьби за свої права та вольності, як підтвердження ідеологічної підготовки гайдамацьких повстань і виступів. Гайдамаки вперше вдало скористалися міжусобицями всередині Речі Посполитої та втручанням у них Російської імперії, що дало їм досвід боротьби одночасно з двома військовими силами. Найважливішим наслідком виступу Верлана була еволюція у сприйнятті

гайдамацтва, на цьому етапі, як масового повстанського руху в Правобережній Україні, що проявилось у спільних запобіжних і військових заходах урядів Росії та Польщі проти гайдамаків.

Протягом 1740 – 1750-х рр. гайдамацький рух у Правобережній Україні та Гетьманщині був дискретним, періоди активності гайдамацьких загонів (1742 – 1743, 1747, 1749 – 1755, 1759 рр.) чергувалися з періодами затишшя (1740 – 1741, 1744 – 1746, 1748, 1756 – 1758 рр.). Після придушення великого гайдамацького повстання, яке відбулося у 1750 р. на обох берегах Дніпра, діяльність гайдамацьких загонів не вщухала, ареал визвольного руху на деякий час змістився на територію Лівобережної України та Вольностей Війська Запорозького Низового. До арсеналу способів боротьби властей Речі Посполитої та Російської імперії з гайдамаками у зазначений відтинок часу можна віднести: посилення військової кооперації обох держав у межах польсько-російського прикордоння; створення російським урядом Нової Сербії – системи фортець, побудованої для перешкоджання втручання запорожців у внутрішні справи Речі Посполитої; збільшення чисельності російських військ на теренах Гетьманщини та створення спеціальних каральних загонів для розшуку гайдамаків; посилення контролю Росії за політикою Запорозької Січі, яка забезпечувала гайдамацькі загони найбільш підготовленим в організаційному та військовому відношенні повстанським елементом. Дані факти свідчили про суттєві зміни у сприйнятті гайдамацького руху його опонентами, які змушені були докладати більших зусиль для його нейтралізації. Також варто зазначити, що ставлення до гайдамацького руху гетьмана К. Розумовського, кошових отаманів Запорозької Січі та, відповідно, представників козацької старшини Гетьманщини і Запорозького Низового війська офіційно не відрізнялося від декларованої позиції імператриці та російського уряду.

Етнографічні матеріали підтверджують факт масової підтримки українським населенням гайдамацького руху. Місцеві жителі допомагали гайдамакам провізією та зброєю, переховували їх від переслідування польськими та російськими військами. Доволі часто повстанці називалися козаками

(можливо навіть надвірними). Останніх шляхта відправляла для придушення гайдамацьких виступів. Проте козаки рідко переслідували повстанців, а інколи й самі приєднувалися до них, що підтверджують свідчення польських сучасників руху. Народна поезія називає кілька основних місць формування гайдамацьких загонів: ліси Лебединський, Чорний, Чута, острів Мігія, Калниболото. Боротьбу проти утисків землевласників гайдамаки вважали своїм моральним обов'язком, а все відібране у панів майно віддавали бідним.

РОЗДІЛ 4

КОЛІВЩИНА: РОЗГОРТАННЯ ПОВСТАННЯ ТА ЙОГО РЕЦЕПЦІЯ СУЧАСНИКАМИ

4.1. Передумови гайдамацького повстання 1768 р. та загострення військово-політичної ситуації в Правобережній Україні

Однією з ключових передумов Коліївщини, як кульмінаційного етапу гайдамацького руху, були військово-організаційні можливості гайдамаків і, відповідно, їхня спроможність вести війну, а не лише вдаватися до спорадичних військових або радше воєнізованих акцій. Важливу роль також відіграла активність гайдамаків, яка дозволяла повстанським загонам набувати досвіду та збільшувати територію для рекрутування учасників гайдамацького руху.

Після завершення великого гайдамацького повстання 1750 р., яке охопило як Правобережну, так і Лівобережну Україну, протягом наступних років активність дій гайдамацьких загонів поступово спадала. Однак на початку 60-х років XVIII ст. знову зростає кількість нападів гайдамаків на шляхетські маєтки. Вже у квітні 1760 р. у районі польського кордону з Новою Сербією активно діяли гайдамацькі загони. Прикордонні суди були переповнені скаргами з боку польської шляхти та магнатів, а також українських поміщиків Гетьманщини на розорення їхніх маєтків повстанцями.

25 червня 1760 р. подільський воєвода В. Жевуський повідомив польського надвірного маршала, а також білоцерківського старосту Я. Мнішка про те, що кількість гайдамаків збільшується з кожним днем, «вони мають по 600 коней у загоні, хоругви, литаври, прапори, шляхта вимушена ховатись від них» [197, с. 93]. Воєвода звертався до Я. Мнішка із запитанням, чи у добрих відносинах королівський двір із Москвою та, чи не було б краще якнайшвидше заручитися допомогою Росії. 16 липня того ж року російські прикордонні комісари звинуватили у «гайдамацтві» Васильківського жителя Омеляна Яковенка [63, с. 708]. 29 липня 1760 р. той же В. Жевуський повідомив Я. Мнішка, що каштелян Каменецький та шляхта подільської управи просять частіше надокучати королівському двору з проханням захищати їх від повстанців і збільшити кількість військ на Поділлі тому, що «по триста гайдамаків в одній свавільній купі ходять» [197, с. 94]. Дані повідомлення свідчили про поширення гайдамацького руху з Нової Сербії на північ у напрямку Білої Церкви та Києва, а також підтвержували суттєву еволюцію гайдамацьких загонів в озброєнні (зросла кількість кінноти) та військовій організації (поява військової символіки) порівняно з попередніми роками, що звичайно дуже лякало польську шляхту.

Восени 1760 р. повстанські загони вже на повну силу діяли на Південній Київщині та Брацлавщині. У рапорті до польського короля від 30 жовтня 1760 р. з Тетієва шляхтич Горський повідомляв, що із загоном жовнірів ретельно охороняє свою територію від нападу гайдамацького загону, який з'явився під Смілою у кількості 150 чоловік і зруйнував панський маєток. 11 листопада 1760 р. комендант Білої Церкви М. Карбовський повідомив місцевому старості Я. Мнішку, що навколо міста помічено чимало гайдамаків (200 піших і 160 кінних), та просив його відправити туди підкріплення, «бо видно, що придворна міліція звідти втекла». Просуваючись на Поділля, гайдамацький загін пограбував Богуслав, Таращу та Сквиру. М. Карбовський писав, що з кінними повстанцями нічого не можна вдіяти, вони надто мобільні та рішучі. 10 грудня 1760 р. 360 гайдамаків (можливо той самий загін) напало на смілянський замок, який належав князям Любомирським [197, с. 94].

Гайдамацькі загони також діяли в околицях Крилова, Немирова, Жаботина, Умані, Корсуня, Звенигородки та Вінниці. Один з таких загонів, очолений Іваном Чуприною, діяв на Поділлі. Загін пограбував маєтки пана Нурського у Шаргороді та Сальниці, вбив їх власника та забрав майна на 40 тис. злотих. Шляхетське військо наздогнало І. Чуприну недалеко від м. Ялтушкова. На польському боці було бл. 2 тис. чол. війська, а також усі городові козаки, яких можна було зібрати, на чолі з Антонієм і Мартином Любомирськими. Шляхетське військо оточило ліс, в якому розташувався гайдамацький загін. Вранці 40 повстанців прорвали блокаду та втекли. Багато їх було вбито. І. Чуприна загинув від рук М. Любомирського, коли, стоячи на колінах, цілився з мушкета в князя. Частина повстанців була захоплена польським військом у полон. Через кілька днів з Кам'янця-Подільського прибув військовий суд. На допитах з'ясувалося, що загін, очолений І. Чуприною, складався зі 160 чоловік. Частина гайдамаків була засуджена до страти через повішення. Мертвих четвертували на місці, а їхні голови «для остраху» возили по містах і селах України [216, с. 92–98].

Незважаючи на жорстоку розправу над загonom І. Чуприни, гайдамацький рух на Правобережжі посилювався. Так гайдамаки, очолені запорозьким козаком Черноусом, «перетворили на попіл ціле містечко» в Овруцькому повіті, а в Мозирському – пограбували костюл і кілька унійних церков [216, с. 107]. У листах до короля та сейму шляхта скаржилася на те, що в них не вистачає сил для відсічі «свавільному та нестримному гультайству, яке стає дедалі чисельнішим та непокірливим. І вся Русь піддалася небезпеці» [197, с. 95]. Навіть у своїх скаргах, у яких, по суті, не мало бути панічних настроїв, польська шляхта підтверджувала наскільки велику небезпеку ніс у собі новий етап гайдамацького руху.

Іншим відомим отаманом гайдамацького загону, який протягом 1765 – 1766 рр. діяв на території Південної Київщини, був жаботинський сотник Захар Харко. Відомий український письменник та фольклорист П. Куліш зробив

припущення, що З. Харко був попередником Мартина Білуги на посту жаботинського сотника та загинув незадовго до початку Коліївщини [192, с. 96].

Найбільше інформації про життя та діяльність сотника ми можемо почерпнути з українського фольклору, зокрема народної поезії. У пісні «Їде Харко з Туреччини», підкреслено талант З. Харка як лідера гайдамацького загону. Після організованого ним бою «стали ляхи, превражії сини, звіром утікати» [84, с. 10]. У творі «Ой хмариться та ще туманиться» в уста гайдамацького отамана вкладаються слова про розправу голоти над дукачем: «Ой як крикнув Харко, та як крикнув батько на свою челядь: / – Озьміть дуку за чуб, за руку, та виведіть вон! / Та один бере за рученьку, другий дука б'є: / – Не йди сюди, превража дука, де голота п'є» [87, с. 222– 223].

В іншій народній пісні, яку М. Максимович відніс до 1775 р. (рік зруйнування Запорозької Січі), звучить заклик козаків до давно покійного сотника, аби той допоміг їм у боротьбі за повернення колишніх козацьких вольностей та запорозької землі: «Да встань, Харку, да встань, батьку, годі вже спати, / Ой ходімо до цариці милості прохати. / Ой царице, наша мати, змилуйся над нами: / Ой дай нам прежні степи з темними лугами!» [106, с. 127].

Народні пісні називають кілька місць загибелі З. Харка: Шамраївка, Паволоч, Морозівка. Так, в одній з таких пісень, записаній «чорноморцем Вареником», оповідається про те, що вороги вбили сотника не у Паволочі, а відвезли його до Шамраївки і там стратили: «Ой як приїхали та два ляхи до Харка та з порадою, / Ой взяли, взяли сотника Харка у Шамраївку з собою. / Ой як заіржав же кінь буланенький, стоячи біля пекарні, / Ой забили сотника Харка в Шамраївці у кайдани» [86, с. 426].

В актових джерелах ім'я З. Харка зустрічається дуже рідко. Один з таких документів – повідомлення ігумена Крестинопільського монастиря Корнелія Срочинського «про політично-релігійне становище на Україні напередодні 1768 р. та про селянський виступ на чолі з Харком під містечком Ольшани», написаний не раніше грудня 1766 р. Головною причиною бунтівних настроїв серед селянства Черкаського та Канівського староств автор повідомлення вважав

діяльність архімандрита Мельхіседека Значко-Яворського, метою якої було повернення місцевих парафіян до православної церкви. К. Срочинський писав, що повсталі селяни «обрали собі ватажками кількох козаків й особливо одного по імені Захарій, в народі Харко, який сказав, що краще організувати повстання, як це колись вчинив Хмельницький, і зразу ж усі селяни озброїлись» [70, с. 344]. Цей уривок доводить, що сотник користувався популярністю серед місцевих обивателів та апелював до історичної пам'яті українців про Національно-визвольну війну 1648 – 1657 рр.

Документи Чигиринського духовного намісництва називають дату загибелі З. Харка, а також змальовують події, які їй передували. У травні 1766 р. жаботинський сотник допоміг Мельхіседеку Значко-Яворському таємно переправитись через польсько-російський кордон. За таку зухвалість унійний офіціал Г. Мокрицький наказав відрядити сотника, нібито у справах, до регіментаря Воронича. Наприкінці травня того ж року З. Харка звинуватили у підбурюванні селян до повстання та стратили у Паволочі [61, с. 11–12], а за іншими даними – у Шамраївці [60, с. 383].

На основі аналізу актових джерел та етнографічних матеріалів можна зробити висновок, що саме гайдамацька діяльність жаботинського сотника З. Харка стала першим сірником у діжці з порохом під назвою Коліївщина. Українське селянство та гайдамацтво сприймало сотника героєм-оборонцем від утисків польської шляхти та унійного духівництва. Його ім'я стало одним із символів мужності, військової звитяги та боротьби за волю у широкому значенні цього слова.

Другою суттєвою передумовою Коліївщини було загострення військово-політичної ситуації в Речі Посполитій і, як відображення цього, в Правобережній Україні, внаслідок заснування Радомської конфедерації, введення російських військ до Польщі та подальших контрзаходів патріотично налаштованої частини польського суспільства.

У 1764 р. польський король Станіслав II Август посів трон і, разом зі своїми однодумцями, розпочав реформування країни. Проти цього виступили як

консервативні польські магнати, так і уряди Австрії, Пруссії та Росії. Опоненти короля домовилися з російським послом у Варшаві М. Рєпніним щодо введення російських військ до Польщі. Створена ними 23 червня 1767 р. генеральна шляхетська конфедерація у Радомі звернулася до Катерини II по допомогу у справі відновлення в Речі Посполитій «давнього державного ладу», гарантом існування якого була б Росія [269, s. 61].

Скориставшись пропозицією незадоволених політикою короля польських магнатів, на початку березня 1767 р. російський уряд розпочав інтервенцію. До Речі Посполитої увійшли війська під командуванням генералів И. Нумерса, М. Салтикова та М. Кречетникова. Корпус останнього перейшов через Дніпро на Правобережну Україну в районі Любеча та, залишивши тут невеликі гарнізони, вирушив через Житомир і Броди на Варшаву [73, с. 9– 16, 34, 41]. 14 березня 1767 р. полк російських солдатів розташувався в Радомислі. Через чотири дні унійний київський митрополит Ф. Володкович утік зі своєї резиденції, а ув'язнені православні «дисиденти» були звільнені [61, с. 81, 128, 131, 189– 190].

Введення російських військ спричинило подальше загострення міжконфесійних відносин у Правобережній Україні. У середині березня 1767 р. до Мотронинського монастиря з Січі прибув запорожець Іван Бурда. За його проханням один зі священників від імені «козака Івана» написав відозву із закликом до всіх бажаючих розпочати боротьбу «по милості Божій... за православ'я» проти польської шляхти, євреїв та уніатів, «за прикладом Стефана Хмельницького» [94, с. 57]. 15 квітня, коли в монастирі перебувало багато прочан, І. Бурда попросив ігумена Гавриїла дозволити йому звернутися до присутніх із закликом виступити зі зброєю проти уніатів. Побоюючись репресій, ігумен вигнав І. Бурду. Тоді той зібрав загін з 12 чоловік (хоча у відозві зазначив 600 козаків-однодумців) і здійснив кілька нападів на садиби унійних священників. У другій половині квітня уніати разом зі своїми сім'ями повтікали з Жаботинського ключа. Незабаром жаботинський губернатор Стенповський на чолі кількох десятків смілянських уланів розбив загін І. Бурди під с. Бовтишкою [9, арк. 2 зв.; 10, арк. 1– 2].

3 червня 1767 р., під впливом гайдамацького руху, невідомий католик поширив, нібито від імені певної групи осіб, прокламацію із закликом створити селянську конфедерацію, з вимогою поліпшення умов життя селян та надання останнім права мати принаймні чотирьох своїх представників («оборонців») у сеймі. Ця прокламація з'явилася на ярмарку в м. Торчині (Волинь), тому в історіографії вона відома під назвою «Торчинського маніфесту» [74, с. 82]. Попри заклики автора «маніфесту» ніякої селянської конфедерації утворено не було.

Щоб заспокоїти селян і запобігти їхнім масовим втечам у Лівобережну Україну, князь С. Любомирський звернувся до регіментаря з вимогою «припинити великі кривди і грабежі у Смілянській волості та Жаботинському ключі», а княгиня Сангушко, у свою чергу, закликала підданих Черкаського староства, аби вони «не впадали у відчай, а орали та сіяли, як і раніше, вели своє господарство...». Щодо віри, то, мовляв, «яку захочете, така віра й буде у вас» [176, с. 320–321]. Але селяни цим запевненням не вірили та продовжували тікати навіть тоді, коли у Речі Посполитій вже розташувалися російські війська. За вказівками князя Яблоновського полковник надвірних козаків Чигиринського староства Ю. Квасневський повернув місцевим селянам усе майно та худобу, забрані уніатами, а останніх примусив покинути Чигиринщину [130, с. 5]. Все це сприяло зміцненню позицій православної церкви у Правобережній Наддніпрянщині. Митрополит Ф. Володкович відреагував на заходи польської світської влади жорстко. За його вказівкою унійні священники під час кожної літургії оголошували анафему (відлучення від церкви) Ю. Квасневському. Анафемою також погрожували усім адміністраторам маєтків, які сприятимуть поширенню православ'я [61, с. 450–458].

14 серпня 1767 р. граф М. Панін написав листа російському послу у Варшаві М. Репніну, в якому наголошував, що багато селян тікають з Росії до Речі Посполитої попри всі утиски, які польська шляхта чинить православної церкві. Ці втечі активізуються в умовах «свободи віри, поєднаної з вигодами вільного в усьому народі». Водночас своїм заступництвом за пригноблених

православних Правобережної України, а також лютеран, російський уряд «привласнює собі на вічні часи» законні підстави втручатись у внутрішні та зовнішні справи Речі Посполитої. М. Панін радив М. Рєпніну створювати видимість, нібито той з особливим завзяттям відстоює права православних [244, с. 482–483].

Яскравим прикладом загострення релігійної ситуації у Правобережній Україні напередодні Коліївщини можуть бути події у с. Пекарях (Канівщина). Ввечері 16 лютого 1768 р. туди прибув, разом зі слугами та надвірними козаками, полковник Камінський. Зупинившись у хаті ктитора Михайла Коваленка, якого не було вдома, полковник покликав до себе місцевого православного священика Пилипа Іванова. Дізнавшись про це, селяни прийшли на подвір'я ктитора, а дехто навіть зайшов до хати. Коли один із них на лайку полковника відповів, що вони «не на схизму пристали», а сповідують віру своїх предків, селян побили та витягли на двір. Після цього прилюдно висікли й священика [61, с. 571–575].

Реакцією польської влади на зазначену релігійну ситуацію в державі було ухвалення сеймом у січні 1768 р. «вічних та незмінних кардинальних законів Речі Посполитої» та визнання Російської імперії їхнім гарантом. Основні засади державного ладу Речі Посполитої серед іншого передбачали: виключне право шляхти обіймати державні посади та володіти землею, цілковиту владу поміщика над селянами (скасовувалося лише право землевласника «на життя та смерть селян») та ін. Католицька церква залишалася панівною, відновлювалися покарання за перехід з католицизму до іншої віри. З 23 лютого 1768 р. (день закінчення роботи сейму) на території Речі Посполитої заборонялося відкриття нових православних церков та монастирів [269, с. 61–62].

Ці ухвали, разом з діяльністю проросійської Радомської конфедерації, призвели до створення 29 лютого 1768 р., консервативним угрупованням магнатів, опозиційної королю Барської конфедерації, що у майбутньому вилилось у воєнні дії з російським військом та прозелітами російського впливу. Конфедерати закликали всіх шляхтичів-католиків – врятувати католицьку

церкву та шляхетські свободи від дисидентів, короля та Росії, які «запрягають у невільницьке схизмацьке та лютерансько-кальвіністське ярмо голови вільного народу», а також намагаються «принизити та знищити святу римо-католицьку віру» [128, s. 19, 20– 21, 41, 45].

Лідери конфедерації пропагували свої цілі та висловлювали своє ставлення до польського короля і Росії, які, на їхню думку, разом вели Річ Посполиту до загибелі. «Всемогутній боже! – говорилося в одній конфедератській пісні-молитві. – ...Розтрощи ворогів, які постають на віру (католицьку. – *О.К.*) та костьоли. Присором кальвініста, лютеранина, схизматика! Хай стане католиком, бо смерть його спіткає» [128, s. 54]. В іншому вірші, написаному у вигляді розмови католика з дисидентом, зазначалося, що Барська конфедерація ухвалила дисидентам смертний вирок, і скоро «не буде більше їх, бо поляки не лишать у Польщі їхнього племені» [112, с. 7– 8]. Ці погрози доходили й до українського населення Правобережжя, яке не могло не робити для себе відповідних висновків.

Барчани не обмежувалися погрозами у зверненнях, піснях і віршах. Так, губернатор Канівського староства І. Новицький, полковник драгунів Зелер і ротмістр конфедерації Медовський, разом з управителями та орендарями староства, зібрали на майдані у Каневі 300 представників місцевих громад, вимагаючи від них зректися православ'я та присягнути на вірність конфедерації. Звісно, ніхто цього не зробив, за що людей побили. Після цього шляхтичі, які присягнули конфедерації, об'єдналися із загоном трахтемирівського старости Щенявського та під його проводом, а також І. Новицького, рушили Придніпров'ям до польсько-російського кордону, на захід від Сміли. Православне населення ховалося від них по лісах, ярах та болотах, а чимало людей повтікало до Росії [19, арк. 280– 281]. «Конфедерати, – писав канівський міщанин Сидір Іванович, – нападали на православних, загрожували їхньому життю та здоров'ю, катували їх, били, грабували, калічили та вбивали. Вони чинили по всій Україні й інші різні жорстокості» [1, арк. 338–342].

Не цуралися конфедерати й нападів на православні монастирі. На початку травня 1768 р. з Білої Церкви до Сміли прибув півтисячний загін, під проводом Ясинського, що складався з чотирьох панцирних і гусарських корогв. Загін супроводжував сімох в'язнів, засуджених білоцерківським магістратом, нібито за «гайдамацтво», до страти на палях «у місці вчинення злочину» [286, s. 882]. Просуваючись по Чигиринщині загін спустошив Мотронинський монастир. 5 травня 1768 р. кілька жовнірів пограбували монастирську церкву. Ввечері 11 травня вони знову напали на монастир, але нічого не знайшли, бо все коштовне було задалегідь заховане або переправлене у безпечне місце. 15 травня понад 400 жовнірів перейшли зі Сміли до Жаботина, все українське населення якого задалегідь поховалося по лісах та болотах. Знайдених людей грабували та катували, багатьох повісили на деревах, інших забрали з собою [61, с. 704– 709].

Подібні факти зловживань визнавали й самі учасники конфедерації. У їхньому універсалі від 16 листопада 1768 р. читаємо: «Свавільні ватаги людей осмілюються зловживати поважаним іменем конфедератів. Вони до сих пір не лише безкарно чинять усілякі грабунки, здирства та бешкети у різних місцях, завдають обивателям і злиденному поспільству нестерпні утиски, а й нечесно, фальшиво та брехливо позичають собі по волі великих шляхетних... мужів тієї ж Генеральної конфедерації і від їхнього імені видають платіжні зобов'язання та забирають фураж» [3, арк. 77].

Залишався актуальним фактор гострого соціального дисбалансу та «тяжкого підданства» українських селян у Правобережній Україні. Соціально-економічна політика, яку проводили у своїх володіннях шляхтичі-конфедерати сприяла появі бунтівливих настроїв серед останніх. Як свідчать тогочасні записи управителів маєтків у гродських книгах, селяни дуже збідніли через неврожай 1767 р. Незважаючи на це, орендарі самовільно збільшували розміри чиншу та корчемної оренди, а також у півтора рази підвищили ціну на горілку. Шляхтичі, разом із надвірними козаками, нападали на маєтки дрібних землевласників і грабували їхніх селян. Усе це спричинило масові втечі селян до Брацлавського та

на південь Київського воєводства, де останні вступали до гайдамацьких загонів, щоб повернутись і помститися своїм панам [18, арк. 38, 62, 100, 220].

Керівництво Барської конфедерації намагалося створити свої збройні сили принаймні з кількох десятків тисяч кінноти та кількох тисяч піхотного війська. Потрібні на це гроші можна було отримати тільки від селян, які вже розраховалися з повинностями за 1767 р. Постановами воєводських сеймиків було запропоновано скласти нові інвентарі повинностей та забрати у селян залишки доходів. За свідченням А. Мощенського, юридичного радника магната Ф. Потоцького, у цей час податки були величезні [128, s. 48– 49; 129, s. 134].

Загони конфедератів розійшлися по селах. Прибувши до с. Мшанець на Козятинщині, де селяни саме збиралися орати поля під засів яркових, польські солдати розташувалися в кожній хаті, їхні коні поїли все насіння, і засівати вже було нічим. Селян пограбували до нитки, ще й примусили заплатити корчмарю за випиту конфедератами діжку горілки [174, с. 434]. Навіть польський дослідник історії Барської конфедерації В. Конопчинський відзначав, що конфедератські загони на Київщині вдавалися до терору та насильства [271, s. 48– 49].

Оскільки кавалеристи конфедерації були шляхтичами, для їх обслуговування силоміць набирали селян і православних дяків. У війську заколотників також служили надвірні козаки, участь яких у громадянській війні викликала в односельців презирство та обурення [70, с. 486; 79, с. 41, 78, 299]. Однак якщо у селян не було вибору, їх під загрозою фізичних покарань примушували йти до війська, то серед козаків були відомі випадки опору набору до війська конфедератів. Наприклад, губернатор Трахтемирівського староства Ю. Сасін (за іншими даними – Сасім) наказав своїм надвірним козакам приєднатися до конфедератів і ледве врятувався від їхнього гніву, втікши до Переяслава. Згодом з'ясувалося, що Ю. Сасін присягнув конфедерації та активно діяв у її інтересах, за що пізніше був ув'язнений у переяславській фортеці [70, с. 418– 419; 92, с. 112– 113].

Особливо велике обурення народних мас викликали дії надісланих наприкінці квітня 1768 р. з Бара уповноважених конфедерації – шляхтичів Бобровського та Волинецького, які намагалися приборати до своїх рук смілянську латифундію. Оскільки тоді губернатора Ю. Вонжа не було у Смілі, його дружина не пустила посланців конфедерації у місто. Маючи чисті аркуші з підписом маршала Ю. Пулавського, Бобровський та Волинецький написали наказ жаботинському ротмістру Тимберському – прибути до них разом зі своїми козаками. Коли ж останні, не розібравшись у суті справи, пішли на штурм Сміли, кілька десятків смілянських козаків відбили атаку. Тоді Волинецький взяв у заручники жінок та дітей оборонців міста й, поставивши їх попереду жаботинців, звелів усім йти на Смілу. Жаботинці категорично відмовилися від братовбивства. Зазнавши невдачі, уповноважені конфедерації наказали Тимберському вести своїх козаків до Бара, а самі, побоюючись за своє життя, втекли з Вільшани до Білої Церкви. Про їхні дії дізналися у Варшаві. Коли вибухнуло повстання 1768 р., посол М. Рєпнін, як і багато інших російських чиновників, однією з головних його причин назвав дії Бобровського та Волинецького [61, с. 678– 680; 95, с. 70; 129, с. 127– 134].

Хоча Барська конфедерація й виникла несподівано для Росії, граф М. Панін передбачав можливість ускладнень у реалізації очікуваних ухвал сейму. Тому ще 29 січня 1768 р. (тобто за місяць до створення конфедерації) він попередив М. Рєпніна, що виводити з Речі Посполитої російські війська планується лише у травні 1768 р., а може доведеться це «протягнути до червня чи липня» [100, с. 21– 22]. 28 лютого 1768 р. генерал М. Кречетников за наказом посла М. Рєпніна розпочав виводити з-під Варшави свій корпус. У наказі генерала оголошувалося, що військо йде через Галичину до польсько-російського кордону, аби покинути межі Речі Посполитої на півдні Правобережної України [124, с. 64]. Але насправді корпус мав залишитися поблизу резиденції конфедератів.

Російські військові сили, зосереджені у Речі Посполитій, були цілком спроможні придушити виступ конфедератів. Але приводом для цього могло

послужити лише прохання короля про допомогу з боку гаранта польської конституції – Російської імперії, а також оголошення конфедерації заколотом. Король опирався цьому. І навіть коли 16 березня 1768 р. під тиском М. Рєпніна конфедератів оголосили заколотниками, треба було ще зачекати, чи не відмовиться керівництво конфедерації від свого задуму на переговорах з посланцем короля та сенату – генералом А. Мокроновським [282, s. 78– 80]. Лідери конфедерації М. Красинський, Й. Потоцький та Ю. Пулавський усіяко зволікали із зустріччю з генералом, намагаючись потягнути час, аби зібрати численне військо.

Корпус М. Кречетникова, що прибув з-під Варшави та зупинився у м. Старокостянтинові, очікував подальшого розвитку подій. Передовий загін корпусу зазнав несподіваного нападу з боку переважаючих сил конфедератів і 18 березня 1768 р. М. Кречетников змушений був залишити місто. Російський гарнізон, який ще з березня 1767 р. стояв у Вінниці, також відступив під натиском конфедератів. Чотиритисячний загін поляків, очолений Й. Потоцьким та Ю. Пулавським, спробував зупинити генерала І. Подгоричані біля с. Лип'ятина, але не витримав атаки й зазнав нищівного розгрому біля м. Уланова [124, s. 53].

Коли місія А. Мокроновського провалилася, 29 травня 1768 р. М. Рєпнін оголосив у Варшаві декларацію від імені Катерини II. Конфедерація визнавалася заколотом, що порушив суспільний спокій Речі Посполитої, а конфедерати – ворогами власної батьківщини [1, арк. 299– 303]. Після цього російські війська розгорнули широкі наступальні операції. 2 червня 1768 р. капітулювала фортеця Бердичівського монастиря; тут у полон потрапили син маршала К. Пулавський разом із 1361 конфедератом [73, с. 164]. 9 червня 1768 р. штурмом було здобуто м. Бар. У цій операції вперше взяли участь чотири королівські полки під командуванням регіментаря Ф. Браницького [120, s. 24– 25]. 12 червня 1768 р. переслідувані регіментарем лідери конфедератів: М. Красинський, Й. Потоцький та Ю. Пулавський, разом із рештками своїх військ втекли до Молдавії [271, s. 65– 66].

Пряме втручання Росії у внутрішню політику Речі Посполитої, що призвело до формування радикально налаштованої антиросійської Барської конфедерації, посилення антиправославних дій з боку католиків та уніатів сприяли загостренню соціально-економічних і релігійних протиріч у відносинах між українським населенням Правобережної України, польською шляхтою та вірними різних християнських конфесій протягом 1767 – 1768 рр. Нові податки, які запровадили конфедерати, спричинили масові втечі селян від землевласників на схід, до російського кордону. Саме тут запорозькі козаки формували з утікачів гайдамацькі загони, які поверталися на Правобережжя та грабували маєтки своїх колишніх господарів. Швидкому поширенню гайдамацького руху сприяло й те, що надвірні козаки зі шляхетських маєтків Київщини та Брацлавщини змушені були служити у війську конфедератів, а отже, залишили володіння шляхти без належної охорони. Останньою краплею для українського населення Правобережної України стали випадки побиття та ув'язнення православних священиків і звичайних парафіян, які просто належали до іншої церкви. Саме сукупність цих передумов і мала ключове значення для організації найбільшого гайдамацького повстання 1768 р.

4.2. Підготовка Коліївщини: цілі й організація.

Перші успішні дії гайдамаків і взяття Умані

Організатором гайдамацького повстання 1768 р. виступила невелика група запорозьких козаків, очолена Йосипом Шелестом, яка восени 1767 р. оселилася в монастирях Придніпров'я під виглядом «послушників». Про це свідчить протокол допиту М. Залізняка у Києві від 4 серпня 1768 р., за словами якого, лідери групи, у складі 8 чоловік, зібралися в келії Й. Шелеста за тиждень до великодня (23 березня 1767 р.). Козаки вирішили звернутися до українського народу із закликом до боротьби проти конфедератів та орендарів [29, арк. 10]. Вірогідно, на цій нараді, окрім Й. Шелеста та М. Залізняка, були присутні:

Кіндрат Лусконіг, Микита Швачка, Андрій Журба, Іван Чалий (Бондаренко), Василь Бурка [192, с. 293] та Дем'ян Чернявченко [30, арк. 1 зв.]. Про всі події, які відбувалися в Правобережній Україні, та про те, що починаючи з вересня 1767 р. селян знову примушували визнати унію, добре знали на Січі. Група Й. Шелеста, за словами кошового отамана П. Калнишевського, складалася «з наймитів, які у запорожців (заможних. – *О.К.*) на рибальстві та зимівках працювали...» [59, с. 144].

Про Й. Шелеста збереглося мало документальних даних. Відомо, що він розпочав готуватися до повстання ще до виникнення Барської конфедерації. Вважаючи, що надвірні козаки візьмуть участь у збройному виступі проти шляхти, за чотири місяці до початку повстання (тобто десь наприкінці січня – початку лютого 1768 р.) група Й. Шелеста запропонувала сотнику богуславських надвірних козаків Кіндрату Шелесту разом почати боротьбу, «яка закінчиться вічним щастям українського селянства», бо її, мовляв, підтримує сама цариця. Однак К. Шелест не пристав на цю пропозицію [127, р. 613; 139, с. 52–53].

Під час великого посту (11 лютого 1768 р.) посланці Й. Шелеста розгорнули агітацію серед запорожців на Січі, а також на Лимані та Лівобережжі. Вони закликали збиратися до Мотронинського монастиря, нібито згідно царського «указу», та ставати на захист православ'я, проти шляхти та орендарів [29, арк. 16, 32, 66]. Коли ж стало відомо про утворення Барської конфедерації, група Й. Шелеста змінила гасло та стала закликати до боротьби проти конфедератів.

Місцем збору повстанці обрали Холодний Яр (бл. 2 км від Мотронинського монастиря). Тут для людей та коней збудували дві шопи⁷, а для приготування їжі монастир надав 15 казанів. Сюди ж з монастирських келій «переїхав» Й. Шелест з усіма «послушниками»-запорожцями (мабуть, саме тому конфедерати безкарно напали на монастир 5 та 11 травня 1768 р.) [71, с. 456].

15 травня повстанцям вдалося спіймати шпигуна з Жаботина, який прямував до Холодного Яру. Від нього дізналися, що місто залишилося без

---

⁷ Шопа – накриття на опорах для захисту від сонця чи дощу.

охорони, бо конфедерати роз'їхалися по навколишніх селах. Останні, до речі, мали напасти на Медведівку, щоб схопити та повісити вже згаданого полковника Ю. Квасневського за те, що він захищав православних та відмовлявся присягнути конфедерації [35, арк. 2]. Й. Шелест вирішив скористатися нагодою та вже 16 травня 1768 р. повстанці на чолі з М. Залізнякам оточили Жаботин [28, арк. 4]. Замок боронили бл. 50 конфедератів. На бік повстанців перейшов сотник надвірних козаків Мартин Білуга. Під час штурму загинуло бл. 40 конфедератів, серед яких був місцевий губернатор Стенповський та кілька орендарів із сіл Жаботинського ключа. У завойованому місті повстанці захопили рушниці, списи, дві гармати, амуніцію, військові припаси [29, арк. 5].

Цього ж дня 160 конфедератів напали на Медведівку та села понад Тясмином. Ю. Квасневський заздалегідь утік до Чигирина, а люди поховались у лісах і річковій заплаві. Коли про це дізналися гайдамаки, повстанський загін одразу ж виїхав на допомогу. Але конфедерати, почувши про події у Жаботині, втекли з Медведівки до смілянському замку [29, арк. 5].

Після цих подій Й. Шелест вирішив прискорити підготовку повстання. Невеликі повстанські загони та окремі посланці розійшлися по селах Чигиринського та Смілянського староств із закликом братися до зброї. Коли на трійцю (18 травня 1768 р.) до с. Мельників прибуло п'ятеро повстанців з гаслом «захисту благочестя та порятунку від смерті людей, які не бажають прийняти унію», на цей заклик відгукнувся запорожець з Уманського куреня Семен Гончар (Неживий) [32, арк. 7 зв.].

Полковником, тобто головним командиром повстання, рада гайдамаків обрала Й. Шелеста. Повстанські сили було ухвалено назвати Військом Запорозьким, а всіх повстанців вважати запорозькими козаками [79, с. 74–75]. Ігумен Медведівського монастиря Вісаріон у своєму донесенні від 11 червня 1768 р. митрополиту Київському Арсенію назвав гайдамаків, які зібрались у Холодному Яру, «охотною компанією запорозьких козаків» [35, арк. 2 зв.]. «Компанія» мала свою хоругву та кілька військових прапорів, а полковник – відповідний своєму званню клейнод – булаву-пернач [29, арк. 12].

Наприкінці травня 1768 р. серед повстанців відбулася зміна керівництва. Пострілом з пістоля було вбито полковника Й. Шелеста. За словами кравця Нечипора Кожухаря, стріляв під час суперечки «за начальство» К. Лусконіг [29, арк. 11 зв.]. Враховуючи те, що Н. Кожухар, прибувши до табору 20 травня, застав Й. Шелеста живим, а запорожець Ф. Волошин, приєднавшись до гайдамацького Війська Запорозького 23 травня, вже побачив на чолі М. Залізняка [29, арк. 30], можна стверджувати, що вбивство Й. Шелеста відбулося між 20 та 23 травня 1768 р.

Отже, полковником повстанці обрали 28-річного запорожця Максима Ієвлевича Залізняка. Це був високий на зріст, сіроокий, довговидий чоловік, з темноруським оселедцем, закинутим за праве вухо [33, арк. 226]. Народився М. Залізняк, за його власними свідченнями на допиті, у Медведівці, в сім'ї посполитого. Після смерті батька, у віці 13 років подався на Січ, де записався до Тимошівського куреня. Там став вправним артилеристом – вже у 1762 р. був січовим підпушкарем. З рапорту, написаного 2 липня 1768 р. отаманом Тимошівського куреня Василем Коржем на ім'я Київського генерал-губернатора Ф. Воєйкова, дізнаємося, що під час свого перебування на Запоріжжі М. Залізняк «поводив себе чесно» [43, арк. 10, 34]. Восени 1767 р. М. Залізняк пішов на послух до Жаботинського (Онуфріївського) монастиря, а на другому тижні великого посту 1768 р. (між 18 та 24 лютого) перейшов до Мотронинського. Варто зазначити, що, ставши полковником, М. Залізняк навіть не намагався розшукувати листа, якого Й. Шелест нібито мав від кошового отамана П. Калнишевського, з дорученням збирати охочих для боротьби з конфедератами, оскільки добре знав, що такого листа насправді не було. Проте сам він усім, хто приєднувався до повстанців, казав, що боротьбу розпочато «згідно царського указу» про покарання конфедератів, які виступили проти короля, цариці та російських військ [29, арк. 84].

М. Залізняк був тією постаттю, навколо якої групувався поважний цикл гайдамацького фольклору. Зображуючи дії центральної фігури Коліївщини, український народ використовував досвід героїчної поезії минулих століть –

пісень і дум про Байду, Морозенка, Нечая, Сірка тощо. На підтвердження останньої тези можна навести фрагмент пісні про М. Залізняка, в якій очолюване ним військо одержало рішучу перемогу над ворогом: «Максим козак Залізник, козак з Запорожжя, / Як поїхав на Україну – як пишная рожа! / Зібрав війська сорок тисяч в місті Жаботині, / Обступили город Умань в обідній годині. / Обступили город Умань, покопали шанці / Та вдарили з семи гармат у середу вранці» [76, с. 514]. Зазвичай саме зображення конкретних подій займає основне місце у піснях про М. Залізняка. У них зустрічаємо постаті жаботинського губернатора Стенповського та регіментаря його військової охорони сотника Мартина Білуги, прізвища «славного козака Гниди» та посланця І. Гонти до М. Залізняка – Дзюми тощо.

В історіографії та художній літературі існують три основні версії датування початку Коліївщини: на свято Маковія (1 серпня за ст. ст.), у квітні та в травні 1768 р.

Перша версія має літературне походження. Польський поет С. Гошинський, який навчався в Умані протягом 1816 – 1820 рр. і був автором поеми «Канівський замок» (1828 р.), додав до свого твору коротеньку статтю «Декілька слів про Україну та уманську різанину». У статті йшлося про те, як на Маковія 1768 р., під час ярмарку в Медведівці, православний священик освятив ножі та зачитав указ – «очистити пшеницю від куколю», тобто вбивати шляхтичів і ксьондзів. Він же представив народу М. Залізняка, якого цариця нібито призначила смілянським князем [118, с. 14]. У 1834 р. вийшла друком повість М. Чайковського «Вернигора», в якій початок повстання також було пов'язано зі святом Маковія [117, с. 32– 33].

Друга версія має давню історію. Вже згаданий історик А. Скальковський стверджував, що 23 квітня 1768 р. ігумен Лебединського монастиря закликав селян до повстання та через три дні гайдамаки виступили до Медведівки [235, с. 72– 73]. Цю ж дату в своїх роботах, присвячених історії гайдамацького руху, називають Д. Мордовцев [216, с. 169, 220] і Ф. Равіта-Гавронський [277, с. 171]. Таке твердження начебто має документальну основу. Гайдамака І. Лазаренко,

перебуваючи у 1768 р. на допиті в Переяславі свідчив, що на Великдень до с. Прохорівки (Канівщина) приїхав чоловік з «Польщі» (Правобережної України), який розказував про перебування в Мошнах гайдамацького Війська Запорозького. І. Лазаренко поїхав туди побачитися з «братом-запорожцем». У с. Михайлівці вступив до ватаги С. Неживого, разом з яким здобував Канів [40, арк. 1–3]. Хоча з цього зізнання й можна зробити висновок, що гайдамаки стояли у Мошнах вже на Великдень, але з офіційного листування П. Рум'янцева відомо, що С. Неживий зайняв Канів лише 9 червня [91, с. 544] і ніякого Війська Запорозького ні в квітні, ні в травні у згаданому районі не було. Отже, свідчення І. Лазаренка не можуть бути правдивими.

Третя версія, згідно з якою повстання розпочалося у травні 1768 р. на релігійне свято Трійцю (зелені свята), була розроблена ще в середині ХІХ ст. М. Максимович був першим, хто назвав зелені свята днем початку Коліївщини. Дослідник зазначав, що 18 травня 1768 р. архімандрит Мельхіседек Значко-Яворський «благословив М. Залізняка, його дружину та зброю» [243, с. 634]. Тетіївський губернатор Д. Завроцький, очевидець нападу гайдамаків на місто, зазначав, що під час «руських зелених свят» 29 травня 1768 р. у Мотронинському монастирі зібралося дуже багато народу. Люди слухали зачитування указу («золотої грамоти») та, побачивши на ньому велику печатку, повірили, що він насправді виданий імператрицею, і розпочали повстання [114, с. 52].

Майже всі польські мемуаристи згадують «золоту грамоту» російської цариці Катерини ІІ, за допомогою якої Мельхіседек Значко-Яворський підбурював селян до бунту. Одні вважали грамоту справжньою, інші – підробкою архімандрита. Проте факт існування «указу» – вигадка шляхти. Так вважав історик В. Кулаковський, який стверджував, що «на допитах у Києві повстанці навіть не згадували його» [191, с. 34]. У Київських протоколах немає виразу «золота грамота», бо слідчі користувалися офіційною термінологією, згідно з якою документи, підписані імператрицею, називались указами, рескриптами або маніфестами. Майже всі повстанці на суді у Києві чи Кодні

свідчили, що вони чули про указ від людей, від своїх отаманів і навіть від М. Залізняка. Та й сама Катерина II у своєму маніфесті від 9 липня 1768 р. натякала на чутки про його існування [71, с. СХСVIII].

З матеріалів допиту М. Залізняка відомо, що ніякого указу ні від кого він не отримував. Отаман Й. Шелест показав йому лист, «начебто від кошового отамана», з дозволом починати військові дії проти барських конфедератів, а куди зник той лист після вбивства Й. Шелеста М. Залізняка не знав [29, арк. 11]. Коли б і справді у М. Залізняка був підроблений «указ», то його мав забрати полковник Гур'єв, розгромивши табір гайдамаків. Знищити його ані М. Залізняка, ані інші отамани теж не могли, бо наявність такого документа могла бути їм на руку. Отже, «золота грамота» існувала тільки в усній формі у вигляді чуток.

Документально підтвердженою датою початку повстання вважається день залишення гайдамаками табору в Холодному Яру – 26 травня 1768 р. [29, арк. 5], що дододить зізнання М. Залізняка на допиті в Києві від 4 серпня 1768 р. Коли у таборі зібралося бл. 70 запорожців та бл. 300 польських підданих – надвірних козаків і селян, усі вони вирушили до Мотронинського монастиря, щоб відслужити молебень за успішне здійснення своєї місії [29, арк. 10].

Інші документи також підтверджують той факт, що дати початку повстання та молебня співпадають. Наприклад, гайдамака Кирило Буговий свідчив, що з табору вони вийшли на першому тижні «Петрівського посту» (у 1768 р. цей піст починався 26 травня) [29, арк. 86 зв.]. Інший повстанець, Олексій Бондаренко, висловився ще певніше: «першого дня Петрівського посту» [166, с. 130]. Вихід з табору 26 травня підтверджується й донесенням ігумена Медведівського монастиря Вісаріона Київському митрополиту [35, арк. 3]. За свідченням Н. Кожухаря, під час молебня «у церкві були тільки начальники» [31, арк. 11 зв.]. У тому, що молебень відбувся саме в день початку повстання та в присутності лише його лідерів, можна простежити далекоглядність керівників Мотронинського монастиря, бо уніати та шляхта давно шукали приводу «зрівняти його з землею» [277, с. 101].

Знаючи, що ні в Смілі, ні в Черкасах немає шляхти та надвірних козаків, які могли б чинити опір гайдамакам, М. Залізняк поділив Військо Запорозьке на дві частини. Сам М. Залізняк, разом з кількома десятками вершників, попрямував до Черкас, а решта, в основному піші, очолені осавулою полковника В. Буркою вирушили до Сміли [29, арк. 5 зв., 7 зв.]. 26 травня 1768 р. на розвідку до Черкас відрядили загін сотника Семена Шила, який дізнався, що поблизу міста, на острові в заплаві Дніпра, переховувалися 19 шляхтичів. Після збройної сутички живим залишився лише один і С. Шило взяв його у полон [114, с. 53]. 27 травня до Черкас вже прибув М. Залізняк. Він, за розповіддю очевидця Харка Цехмістра, їхав на буланому коні, був убраний у «кармазин, сиву шапку, чоботи-сап'янці» та озброєний шаблею і пістолем [192, с. 252].

У польській історіографії поширена вигадка, нібито «збунтовані хлоппи» «здобули штурмом і зруйнували» черкаський замок [283, s. 803]. Проте жоден із допитаних у Києві гайдамаків, які були з М. Залізником у Черкасах, не згадував про штурм замку [29, арк. 15–17, 21, 64, 84 зв.]. Губернатор Черкаського староства А. Пенчельський, який разом з іншими шляхтичами завчасно втік до Російської імперії, у своєму листі від 17 червня 1768 р., надісланому з с. Ірклієва на ім'я кошового отамана П. Калнишевського, розповів про напад на Черкаси «ватаги» на чолі із М. Залізником. Також губернатор повідомляв про те, що гайдамаки «поширили серед селян чутки, нібито їх вислано навмисно з Коша, щоб усіх поляків і євреїв до ноги знищити та забрати все їхнє майно». Селяни приєдналися до них і пограбували майна губернатора на 3 тис. російських крб., а в маєтку князя Сангушка – на суму понад 110 тис. польських злотих [43, арк. 18]. Однак губернатор жодним словом не згадав штурм і зруйнування замку.

Встановивши в Черкасах владу гайдамаків, М. Залізняк поїхав до Сміли, де вже перебував осавул В. Бурка. Конфедерати, шляхта, католицьке духовництво та орендарі, почувши про захоплення 16 травня 1768 р. Жаботина, втекли не тільки зі Сміли, але й з усіх навколишніх сіл [128, s. 335–345]. Щоб прогородувати своїх коней, козаки В. Бурки отаборилися не в Смілі, а в сусідній Костянтинівці, на

шляху до Корсуня [29, арк. 82 зв.; 31, арк. 8]. Очевидно, саме сюди 29 травня 1768 р. й прибув М. Залізняк.

М. Маркевич у своїй «Истории Малороссии» яскраво описав, як сподвижник М. Залізняка Іван Усач напав на Смілу та, звелівши усім православним вибиратися з міста, підпалив його з усіх боків. Гайдамаки нібито кидали поляків та євреїв у вогонь. «Три ночі заграви відбивалися на синіх лісах; три дні сонце сходило й заходило у вигляді кривавого кола без проміння; три доби дим і чад клубочився до Дніпра і Тясмина» [200, с. 662]. Польська історіографія також дотримувалася подібних поглядів на події 1768 р. у Смілі. М. Залізняк «ударив на Смілу, – писав польський історик Е. Руліковський, – здобув замок і зруйнував його. Місто згоріло, безліч шляхти та євреїв вирізано» [286, с. 882].

Жоден з тих, хто прибув до Сміли разом з В. Буркою, не згадував пізніше ні про І. Усача, ні про штурм, ні про пожежу у Смілі, ні про руйнування чогось [29, арк. 18 зв., 30, 86]. У реляції про «селянський бунт в Україні», врученій польському королю у вересні 1768 р. унійним священником Вігурою, описано захоплення Жаботина та Умані, згадується про поширення повстання на Смілянщину, а про саму Смілу не сказано. Смілянський унійний декан С. Витвицький, у скарзі унійного духівництва, зареєстрованій у грудні 1768 р. в житомирських гродських книгах, також згадав про події в Жаботині, але не писав про штурм та знищення Сміли [128, с. 335–345]. Польський мемуарист Я. Ліппоман, який протягом 1780 р. жив у Медведівці в полковника Ю. Квасневського, також не згадав ні про штурм, ні про зруйнування Сміли [130, с. 14–15].

Відомо, що повстанці перебували у Смілі та Костянтинівці чотири дні. 31 травня 1768 р. вони вирушили на Корсунь [29, арк. 30 зв.]. Коли Військо Запорозьке наблизилося до міста, губернатор Корсунського староства А. Суходольський у супроводі 30 надвірних козаків утік на захід [37, арк. 1, 5 зв., 11, 13]. Перед містом на гайдамаків очікували представники корсунців на чолі з міським отаманом. Вони подали М. Залізнятку «хліб-сіль» і запросили до міста.

Того ж дня полковник приймав громаду с. Завадівки, яка не вийшла на тракт зустрічати повстанців через заборону уніата М. Фалинковського. Завадівці привезли його до Корсуня і за наказом М. Залізняка уніата розстріляли [79, с. 90– 91].

Після Корсуня гайдамаки, як співається в народній пісні, «в'їхали в Богуслав у середу вранці», тобто 4 червня 1768 р. [106, с. 123]. Штурмувати замок і тут не довелося – комісар староства Вонгородський заздалегідь утік до м. Білостока. До М. Залізняка прибули представники громади міста, їм оголосили, що віднині шляхта вже не володіє Богуславщиною, а Україна переходить «під руку» російської цариці.

Той факт, що при оволодінні Богуславом не пролунало жодного пострілу, підтверджують не тільки протоколи допитів розгромлених повстанців, а й свідчення скарбового писаря І. Градовського (який залишався в місті) [79, с. 117– 118]. У скарзі богуславської єврейської общини зазначалося, що євреям перед приходом гайдамаків довелося тікати й покинути напризволяще своє майно та будинки, але про будь-які вбивства євреїв у Богуславі в документі не йшлося [67, с. 423– 424]. У Богуславі гайдамацьке Військо Запорозьке перебувало два дні. Тут число повстанців зросло до 150 запорожців і 3 тис. селян та колишніх надвірних козаків з Придніпров'я [79, с. 118].

З огляду на сприятливі умови для визвольної боротьби, зокрема на відсутність будь-якого опору, керівництво повстання дійшло висновку про недоречність подальшого просування вперед усіма силами. З кожним днем ускладнювалося постачання понад 3 тис. чол. харчами, а коней – фуражем тощо. Тому було вирішено розділити сили. У напрямку осередка уніатів – Умані, яка мала міцне укріплення (до того ж її прикривала Лисянка зі своєю потужною фортецею), мав піти сам М. Залізняк разом з основною частиною повстанців. Йти на Білу Церкву доручили отаманам А. Журбі та М. Швачці, останній мусив допомогти звільнити Канів отаману С. Неживому, якого відправили туди ще з Корсуня. Отаман Павло Таран отримав наказ визволити південно-західну частину Білоцерківського староства, придбати там коней та об'єднатись із

М. Залізняка в Умані [29, арк. 7; 30, арк. 2]. Отаман І. Бондаренко мав очистити від шляхти своє рідне Київське Полісся, підтримуючи при цьому зв'язок з М. Швачкою.

Кожен з цих отаманів, «згідно указу її імператорської величності», отримав від полковника документ, що надавав право запроваджувати у містах та селах владу народу, затримувати шляхтичів та орендарів і вирішувати разом з селянами долю бранців, а також конфіскувати майно тих, хто повтікав. Документ було підписано у Богуславі 6 червня 1768 р. [70, с. 348–349], тобто у день виходу з міста гайдамаків. Укази не давали отаманам цілковитої самостійності, всі вони визнавали себе підпорядкованими полковнику Війська Запорозького [30, арк. 1]. Вручивши документи отаманам, М. Залізняк того ж дня вирушив до Умані. Враховуючи те, що з Богуслава до Лисянки він йшов через Ісайки – Медвин (бл. 40 км), а далі до Умані через Буки – Соколівку (ще майже 100 км) [29, арк. 82 зв.], можна припустити, що гайдамацька кіннота мала досягти Лисянки надвечір 6 червня.

Польський мемуарист Я. Ліппоман, після свого перебування у Лисянці протягом 1776 – 1779 рр., висунув версію, що гайдамаки здобули фортецю підступними обіцянками, яких М. Залізняк не дотримався, а натомість вчинив тут нечувані знущання та вбивства [130, с. 34–37]. Насправді ж у 1768 р. повстанці побували у Лисянці двічі: у червні – на чолі з М. Залізнякам та наприкінці листопада – під керівництвом отамана В. Бугая [284, с. 306]. Отже, Я. Ліппоман розповідав про те, що сталося, коли В. Бугай силою захопив лисянський замок, приписавши його дії М. Залізняка.

Коли повстанці наблизилися до Лисянки, місцевий комісар А. Хичевський утік до с. Ляхівців (сучасне смт. Білогір'я) – резиденції князя Яблоновського. У маєтку комісара залишився тимчасовий губернатор – Добржинський з кількома надвірними козаками. У документі, на основі якого Е. Руліковський описував перебування в Лисянці М. Залізняка, не згадується про вбивство Добржинського. Проте він містить згадку про страту ченця Лисянського францисканського монастиря М. Китарського (в самій Лисянці) та ще двох

ченців цього ж монастиря (у с. Водяниках на Звенигородщині) [128, с. 186; 284, с. 306]. У Лисянці М. Залізняк довго не затримався. Надвечір 8 червня його загін досяг Соколівки. Це місто за кількістю населення переважало Умань, в якій у 1768 р. проживало 1128 українців і 301 єврей, а в Соколівці – відповідно 1848 і 232 [223, с. 110]. Того ж дня М. Залізняк вирушив на Умань.

М. Залізняк не випадково так ретельно готувався до походу на Умань. Будучи адміністративним центром володінь магната Ф. Потоцького у Брацлавському воєводстві, вона була захищена могутньою фортецею, спорудження якої завершилось 28 березня 1761 р. Головним управителем Уманської волості з 1757 р. був комісар Ф. Заремба-Горжевський. Тоді ж чоловік його племінниці, Р. Младанович, став губернатором Уманського ключа [123, с. 7]. Незадовго до 1768 р. вже старий Ф. Горжевський поступився своєю посадою на користь Р. Младановича, тому останнього польські мемуаристи називали то комісаром, то губернатором.

Ф. Потоцький вирішив «викорінити» у своїх маєтках православну віру, покласти край, за його ж висловом, «схизматському та гайдамацькому» впливу на селян і сподіванням останніх на возз'єднання з Росією. З цією метою протягом 1762 – 1763 рр. Белзький і Холмський унійний єпископ М. Рило організував в Умані кількамісячну семінарію для підготовки унійних священників та «перекваліфікації» православних священників. На Уманщині протягом одного року було відкрито 100 унійних церков. Крім того, за наказом магната в місті було виділено ділянку землі для розташування василіянського монастиря з шестикласною школою для дітей шляхтичів при ньому (з викладанням польською мовою). Монастирю були передані села Гереженівка та Мала Маньківка. В уманському монастирі налічувалося чотири місіонери та десять священників-учителів, а ігуменом був Іраклій Костецький [224, с. 102– 103].

Ф. Потоцький таємно підтримував Барську конфедерацію, хоча й заперечував цей факт після початку Коліївщини [25]. За його вказівками губернатор Р. Младанович влаштував для конфедератів склади зброї, боєприпасів, різноманітного спорядження, скликав шляхту з усієї Уманщини на

таємні наради [123, s. 16, 19]. Це також помітив російський розвідник – поручик Раде, який побував в Умані у 1768 р. [91, с. 536– 537]. Надвірні козаки з усієї волості щороку збиралися в Умані на огляд. Зазвичай це відбувалося на Трійцю (в травні або червні), але у 1768 р. їх скликали ще у березні та розіслали до різних пунктів розташованих вздовж р. Синюхи, тобто на польсько-російський кордон. Нагляд за ними полковник Я. Обух-Вощатинський доручив старшому сотнику Івану Гонті [21, арк. 1].

Майбутній соратник М. Залізняка користувався довірою самого Ф. Потоцького, про що навіть згадував у своїх мемуарах польський король Станіслав II Август [127, р. 609]. Біографічні відомості про сотника дуже неточні, невідомий навіть його рік народження. За деякими даними, дружина І. Гонти була сестрою відомого православного протопопа Кирила Зільницького, вбитого в 1776 р. у с. Гродзевому уніатами [71, с. 566]. І. Гонта писав польською мовою та, можливо, належав до унійної церкви, оскільки до 1768 р. на Уманщині не було православних церков. Вважався «підданим» с. Розсішок, але жив в с. Орадівці, разом з полковником Я. Обухом-Вощатинським – орендарем обох сіл [21, арк. 2]. Не відповідає дійсності твердження В. Антоновича, нібито Ф. Потоцький надав І. Гонті у власність Орадівку та Розсішки, і сотник отримував з них щороку 20 тис. злотих доходу [142, с. 254]. Історик посилався на мемуари А. Мощенського, який з 1775 р. був уповноваженим у справах маєтків С. Потоцького, проте не розібрався в їхньому змісті. В останніх йшлося не про Орадівку та Розсішки, а про три хутори, наданих І. Гонті для заселення, чим він не скористався [129, с. 138].

І. Гонта виступав обов'язковим героєм у народних піснях про Коліївщину. До його імені апелював народ, попереджаючи завойовників: «Ой ви, ляшки іще недовірки, годі ж панувати: / Гей, недалеко іде Гонта – дасться він вам знати!» [76, с. 516]. У деяких піснях згадуються конкретні місця, де діяв сотник: Умань, Вербівка, Летичів. Основна ідея цих творів – утвердження неминучої перемоги над ворогом: «А від Умані до Летичева недалекії милі, / Там лежать ляшки, там лежать панки, як порізані свині» [76, с. 517].

На початку червня 1768 р. стало відомо, що небезпеку треба чекати не з-за Синюхи, а зі Смілянщини, бо замість російських військ до Умані підходили гайдамаки. І. Гонті наказали привести своїх козаків до міста, але вони відмовлялися повертатися, бо побоювалися потрапити на службу до конфедерації. Все ж таки 7 чи 8 червня І. Гонті вдалося привести до Умані переважну частину козаків [71, с. 480].

Комісар Р. Младанович, звинувативши сотників І. Гонту та П. Уласенка у зв'язках «із закордонними людьми», мав намір стратити їх. Проте полковник Я. Обух-Вощатинський завадив цьому. 8 червня обидва сотника двічі присягли на вірність Ф. Потоцькому – в церкві та ратуші [123, с. 19–20]. Того ж дня полковники Я. Обух-Вощатинський і Магнушевський, разом з І. Гонтою та П. Уласенком, повели уманських кінних надвірних козаків до Звенигородки, де очікували появу М. Залізняка.

Після від'їзду з Умані надвірних козаків у фортеці значно зростає тривога. За даними місіонера Л. Заславського, який втік з фортеці надвечір 8 червня, в місті залишалось 20 жовнірів під проводом поручика Ленарта, 80 піших надвірних козаків, 160 жовнірів-конфедератів, а також бл. 200 цивільних осіб – шляхтичів та уманських студентів (учнів василіянської школи) [83, с. 19]. В Умані також перебував невеликий загін прусських солдатів, які закуповували у маєтках польських магнатів коней для своєї армії. Р. Младанович запропонував їм за плату залишитися для оборони фортеці, але вони відмовилися та покинули місто [133, с. 151–153].

За спогадами П. Младановича (сина комісара), в Умані було ще 500 козаків, яких привів М. Бендзінський – генеральний комісар маєтків синів литовського князя Кароля Станіслава Радзивілла [130, с. 125–126]. Але ці «литовці» – вигадка Павла. Насправді, М. Бендзінський загинув в Умані разом зі своєю дружиною (сестрою дружини Р. Младановича) і тещею [19, арк. 386].

8 червня 1768 р. уманські шляхтичі вирішили тікати до Торговиці, а згодом опинилися на Лівобережжі під охороною російських військ [25, арк. 3]. Коли про це дізналися міські євреї, вони заявили Р. Младановичу, що перешкоджатимуть

його виїзду, оскільки їм також було заборонено покидати місто. Під час сварки з євреями комісара мало не вбили [71, с. 488]. Ректор І. Костецький, усвідомивши небезпеку з боку гайдамаків, дозволив 10 ченцям-василіянам покинути Умань [83, с. 18–19].

Усі ці факти спростовують тезу про тривале існування під Трековим лісом (поблизу міста) табору з 8 тис. втікачів, які не змогли захватись у фортеці, бо їх ніхто не затримував і вони розбіглися ще до прибуття М. Залізняка. Про цей табір жоден з гайдамаків на допитах не згадував, проте у документах збереглося зізнання запорожця Я. Довгого, який бачив втікачів з Умані аж біля р. Кодими, тобто на південно-східній ділянці польсько-російського кордону [44, арк. 155].

Повернемося до козацького загону, відправленого назустріч М. Залізняка. Залишившись без полковників, які направилися до Торговиці та Новоархангельська, козаки передали командування І. Гонті. На чолі з ним вони повернулися до Умані та отаборилися біля Трекового лісу. В результаті розпочатих із М. Залізняком переговорів було вирішено разом штурмувати фортецю. Цікаво, що більшість польських мемуаристів помилково зазначали Соколівку, як місце об'єднання загонів І. Гонти та М. Залізняка. Проте, як зазначав сам М. Залізняк та інші отамани, ця зустріч відбулася під Уманню, куди І. Гонта прибув пізніше, бо уманська надвірна міліція була відряджена на боротьбу з гайдамаками не до Соколівки, а до Звенигородки [29, арк. 5, 82, 84, 86; 39, арк. 4 зв.]. Про це також писав мемуарист А. Мощенський зі слів полковника Магнушевського, якого разом з полковником Я. Обухом-Воцатинським надвірні козаки наздогнали на переході з Романівки до Папужинців [129, с. 141].

9 червня гайдамаки та уманські козаки атакували місто [29, арк. 83; 130, с. 129]. Під час бою до нього приєднався піший загін, який привів із Соколівки осавул В. Бурка [31, арк. 9]. Зранку землемір Шафранський, який очолив оборонців міста, доповів Р. Младановичу, що за ніч було вистріляно майже весь боєзапас. Залишився лише один вихід – переговори. До Новоміської брами наблизилися лідери гайдамацького Війська Запорозького. Хорунжий

Марковський вирішив вистрілити по І. Гонті з гармати, але Р. Младанович підбіг до нього та накрив запал полою свого одягу. Через порубаний палісад, скориставшись метушнею, вдерлися гайдамаки та відкрили браму [39, арк. 5].

М. Залізник разом з І. Гонтою й іншими гайдамаками в'їхали до міста, де міщани та унійні священики зустріли їх хлібом-сіллю. Губернатор благав змилюватися над містом, але на нього не звертали уваги. За словами М. Залізняка, під час штурму Умані повстанці майже не зазнали втрат [29, арк. 5]. Хоча у свідченнях гайдамаків не вказано дати, коли було здобуто Умань, однак повстанці зазначали, що «після прибуття туди на другий день, дане місто Залізник узяв приступом» [29, арк. 30]. У рапорті полковника Гур'єва також буде відзначено: «після прибуття М. Залізняка... того ж самого дня в Умань і оточив, а надвечір прийшов до нього уманський сотник Гонта... і на другий день вранці даним містечком Уманню разом з Гонтою оволодів» [29, арк. 2 зв.]. Мемуарист М. Даровський, у своїй поемі про події в Умані, називає дати взяття міста – 9 та 10 червня 1768 р. (понеділок і вівторок відповідно) [113, с. 10]. Вказані дати також підтверджуються словами вже згаданої вище народної пісні: «В понеділок перед обідом з гармат загули, / а у вівторок ще раніше Умань здобули» [106, с. 123]. Більшість дослідників також датують здобуття уманської фортеці 10 червня 1768 р. [248].

Під час розправи над міською шляхтою були помилувані католики та євреї, які бажали прийняти православ'я. Зібраних на «вихрещування» спочатку завели до комісаріату, а після обряду в Михайлівській церкві, який провели два православних священики, відводили до кордегардії⁸ та будинку міщанина Гната Рогатого, де вони провели ніч з 10 на 11 червня [29, арк. 19; 39, арк. 9; 123, с. 27]. М. Залізник на допиті в Умані 26 червня 1768 р. свідчив, що вбитих гайдамаками жителів міста налічувалося не менше 2 тис. чол., але об'єктивні розрахунки доводять, що полковник перебільшував [249, с. 58–60]. Тіла усіх убитих на території міста та його околицях селяни позвозили та вкинули до безводної

---

⁸ Кордегардія – приміщення для караулу, який охороняє ворота фортеці.

криниці, викопаної біля ратуші ще під час будівництва фортеці за комісара Ф. Горжевського [39, арк. 9– 10].

У записах польських мемуаристів про події 1768 р. в Умані міститься багато вигадок і перебільшень, які вимагають перевірки даними актових джерел. Відомо, що повстанці 10 червня 1768 р. вбили в Умані ігумена І. Костецького. У хроніці Підгорецького монастиря написано, що з голови ігумена здерли шкіру з чуприною, а з бороди вискубли волосся. Разом з вікарієм Левицьким їх нібито ганяли напівголими вулицями фортеці, мордували, а після всіх цих тортур вбили [262, с. 145]. Новопризначений ректор Є. Корчинський, який прибув до Умані у жовтні 1768 р., з'ясував, що гайдамаки знайшли ігумена в монастирській каплиці та примусили відвести їх до льоху і показати закопані там цінності. Але в льоху нічого не знайшли. Коли І. Костецького вивели на подвір'я, якийсь козак під'їхав верхи та вистрілив у нього. Ігумен упав, і його добили списом. Так смерть свого попередника описав той, хто почав свої записки з твердження, що селянство, яке «позбігалось» до Умані, «своєю дикістю та жорстокістю перевершило самих чортів» [71, с. 460, 490, 496].

Також неправдивими є мемуари іншого сучасника Коліївщини – представника іудейського духівництва. Він писав, що один «похас» (розбійник) нібито зарубав на колоді кілька сотень євреїв, а інших протягом восьми днів колесували й четвертували [154, с. 15– 16, 21]. У 1768 р. в Умані мешкав 301 єврей, а отже, один гайдамака міг стратити майже все єврейське населення міста. Інші мемуаристи навіть не згадували про великі катувальні пристрої, необхідні для здійснення зазначених тортур. Вже згаданий учень уманської василіянської школи М. Даровський, навів у своїх спогадах більш вірогідні дані, ніж репліка щодо «восьми днів» безперервних катувань і страт. За його свідченнями, гайдамаки розправлялися зі шляхтою та євреями лише 10 червня – від 11 ранку протягом п'яти годин [39, арк. 8 зв.].

Усі польські мемуаристи наводили перебільшені цифри кількості загиблих під час захоплення гайдамаками Умані – від 12 до 20 тис. чол. Для польського мемуариста С. Крушельницького таке число видалось замалим і він «уточнив»:

85125 чол., окрім вкинутих до криниці, яких «вже неможливо було порахувати» [135, s. 15]. Інший очевидець уманських подій М. Даровський все ж таки був більш об'єктивним, стверджуючи, що всі трупи з міста вкинули до криниці, але для її заповнення ще дозволили убитих з околиць, полів, ярів та інших місць [113, с. 19]. Насправді, зазначена криниця мала глибину не 300 сажнів (приблизно 639 м), як зазначала у своїх мемуарах В. Кребс [123, s. 15], а всього кілька сажнів (не більше 25 м) [71, с. 498]. Отже, названу М. Залізником кількість убитих в Умані (бл. 2 тис. чол.) [29, арк. 5 зв.] можна вважати навіть завищеною.

4.3. Встановлення влади гайдамацького Війська Запорозького на теренах Південної Київщини та Брацлавщини. Політика М. Залізняка на визволеній території

Після розділення у Богуславі гайдамацького Війська Запорозького, отамани М. Залізняка: П. Таран, С. Неживий, М. Швачка, А. Журба, І. Бондаренко та ін., виконуючи його наказ, почали розширювати територіальні межі гайдамацького повстання та встановлювати на захоплених землях «народну владу», без шляхти та євреїв-орендарів.

8 червня 1768 р. вісім посланців М. Залізняка з'явилися у передмісті Тетієва (власність князя Я. Сангушка). До них одразу ж приєдналися замкові козаки. Незабаром вулиці міста заповнили селяни, серед яких було чимало молоді. «Народ рушив з охотою, – підкреслював у своїх спогадах тетіївський губернатор Д. Завроцький, – бо цього чекали вже довгий час». Селяни ходили гуртом, розшукуючи шляхтичів, і приводили знайдених на розправу до гайдамаків. Останні декому дарували життя, але селяни все одно їх вбивали. Попри такий «непослух», вони, за словами тетіївського губернатора, виявляли до козаків «таку велику повагу та догоджали в усьому так», як не ставилися навіть «до дідичів, панів своїх» [114, с. 59–60]. Усі ділові папери селяни знищували, а панське зерно, худобу та продукти розбирали.

Всю територію між Уманню і Тетієвом охопило повстання. У поширенні гайдамацького руху ініціативу виявляло й саме селянство. Підтвердженням цього була діяльність Василя Дубинного з с. Литвинівки. Почувши про перебування повстанського загону в сусідніх Житниках, Василь попрямував туди. Після повернення до свого села наказав односельцям не відробляти панщини. «Як далеко від землі до неба, – говорив він їм, – так [тепер] ляхам до нас, бо вже їх чорти забрали. Коли ж будемо робити, як робили досі, то знову впреться до села якийсь диявол». Зауваживши, що все панське майно – «це наша праця», він збив замок з панської комори. Оскільки у литвинівській церкві правив службу уніат, В. Дубинний на сільських зборах казав: «Проклятий той, що править, і той, хто слухає уніатів». Місцевим шляхтичам Василь радив прийняти православ'я, бо в Римі сидить «антихрист», який дурить людей. Згодом В. Дубинний звертався до російського командування: «Не хочемо бути під польськими панами, а тільки під російськими» [79, с. 371– 376].

13 червня 1768 р. отаман П. Таран увійшов до Володарки – центру маєтку княгині Мнішкової. У листі на ім'я княгині, який написали місцеві унійні священики, повідомлялося, що до містечка «прибуло січове Запорозьке Військо Канівського куреня з отаманом Павлом Тараном». Того ж дня козаки зібрали селян з усієї Володарської волості. На зборах отаман оголосив про завершення панування шляхти, заборонив відробляти панщину і взагалі працювати на панів, бо всі віднині стають козаками. Переважну частину панського майна розібрали селяни та козаки П. Тарана, решту, що залишалася у коморах Володарки та у позаміських шляхетських подвір'ях, гайдамаки віддали на зберігання новим «прикажчикам та іншим присяжним жителям до свого повернення». 14 червня гайдамацький загін залишив Володарку та зупинився неподалік від Тетієва у с. Галайках [70, с. 358– 359].

Незабаром до П. Тарана прибув посланець від тетіївських повстанців з повідомленням про напад шляхти на це містечко. Разом з дев'ятьма козаками отаман приїхав до Тетієва, але нападники вже відступили до с. Стадниці. Це були стадницькі та клюківські шляхтичі, які, очолені поручиком Кендзельським

та ротмістром Маневичем, прийшли на допомогу тетіївському губернатору Д. Завроцькому, не знаючи, що там його вже не було. Побачивши наближення гайдамаків, частина шляхтичів втекла, а бл. 20 чол. полягло від повстанських списів. Після цього селяни Стадниці та Клюків спалили всі «до останньої шляхетські халупи». Залишилася лише хата шляхтича-українця Михайловського, якому дарували життя та надали право управляти обома селами, записавши «на письмі» його повноваження [29, арк. 7– 8; 114, с. 65].

Як уже зазначалося, М. Залізник відрядив отаманів А. Журбу та М. Швачку для визволення Київського Придніпров'я північніше міст Богуслава та Канева. М. Швачка мав допомогти С. Неживому здобути Канів, а тому й направився туди з Богуслава [70, с. 397]. Після прибуття до Канева отаману довелося одразу ж піти на північ для встановлення народної влади у с. Ходорові [32, арк. 9 зв.]. Усе сусіднє з Канівським Трахтемирівське староство, старостою та орендарем якого був пан Щенявський, було охоплено стихійними повстаннями. Сам шляхтич, який протягом першої половини квітня 1768 р. разом з канівським губернатором примушував селян Придніпров'я прийняти унію та присягти конфедерації, наприкінці квітня вже був полковником конфедератського війська в районі Вінниці. Губернатор маєтків Щенявського Сосін, після від'їзду свого господаря, намагався примусити надвірних козаків вступити до війська Барської конфедерації. Розлючені козаки хотіли убити Сосіна, але той утік до Переяслава.

3 червня 1768 р. з Ржищева повтікали ченці католицького монастиря тринітаріїв. 12 червня шляхта вже тікала з Білої Церкви до Фастова. Білоцерківський губернатор Шимон Рильський так поспішав утекти на Лівобережжя, що у прикордонному селі Митниці покинув усе своє майно та документи [70, с. 369; 79, с. 263– 267; 115, с. 153– 154]. Загін М. Швачки без перешкод увійшов до Ржищева. У місті залишився шляхтич А. Станкевич, під керівництвом якого було збудовано костьол св. Станіслава [286, с. 173– 174]. Селяни, які прибули до містечка з отаманом, обклали костьол соломою та збиралися спалити. На прохання будівничого М. Швачка заборонив нищити

храм та взяв у А. Станкевича розписку, за якою той прийме православ'я та перетворить костюл у православну церкву.

9 червня 1768 р. гайдамацький загін, очолений отаманом С. Неживим, штурмом оволодів канівським замком, останнім укріпленим пунктом конфедератів на польсько-російському кордоні по Дніпру [91, с. 541]. Вже зазначалося про антиправославну політику, яку здійснював у своєму старостві Канівський губернатор І. Новицький після утворення Барської конфедерації. Однак на відміну від інших шляхтичів, І. Новицький не втік від гайдамаків, сподіваючись відсидітися в замку, бо мав у своєму розпорядженні драгунів та городових козаків [91, с. 541].

Канівську фортецю, яка знаходилася на горі над Дніпром і відокремлювалася від міста глибоким ровом, здобути було нелегко. С. Неживий вислав до губернатора посланця із запрошенням прибути на переговори з приводу здачі міста згідно «указу» цариці, обіцяючи всім недоторканість. Губернатор забажав подивитися на цей «указ», але у посланця на руках його не було. І. Новицький відмовився від переговорів, заявивши, що боронитиме замок. Гайдамаки штурмом взяли фортецю. Шляхтичів-поляків, які не чинили опору, залишили в живих. І. Новицький, полковник Зелер, поручик Модераш, один сільський управитель, два капрала та 23 драгуни втекли до Переяслава [32, арк. 3 зв.; 79, с. 309; 91, с. 541–542].

Отаман С. Неживий разом з міським управлінням Канева відрядили до Переяславської полкової канцелярії міщанина Сергія Спориша з повідомленням від міщан Канева та козацьких отаманів про те, що населення міста, аби запобігти наміру польської шляхти знищити всіх православних, було змушене покликати на допомогу запорозьких козаків. Отже, міщани та козаки просили вказівок щодо подальших дій. Полкова канцелярія обмежилася розпискою про отримання 13 червня 1768 р. повідомлення, яке переслала до Глухова президенту Малоросійської колегії П. Рум'янцеву. У реляції на ім'я Катерини II граф повідомляв, що населення Канівщини повстало «проти своїх поміщиків і в своєму обуренні вдалося до найжорстокіших засобів» у відповідь на дії

католиків, які нападали на православні монастирі та церкви (зокрема, пограбували Мошенський монастир). Запорозькі козаки призначили з місцевого населення управителів, а у Каневі – міського православного писаря. Припускаючи, що ті козаки – гайдамаки, президент наказав відрядити до Канева 50 карабінерів та 100 лівобережних козаків, аби дії канівчан та запорожців не призвели до «шкідливих наслідків» [91, с. 543].

12 червня 1768 р. С. Неживий отримав від канівських міщан і козаків свідоцтво про те, що він врятував їх від гніту шляхти й не завдав ніякої шкоди та збитків нікому з мешканців міста. 15 червня громада Мошнів надіслала отаману таке саме свідоцтво [32, арк. 11, 13]. У цей же час до Канева прибув посланець з Медведівки з повідомленням про появу там ватаги, яка грабувала місцеве населення та загрожувала Медведівському монастирю. С. Неживий дав канівській громаді «настанови» з приводу управління містом, і разом з 28 гайдамаками вирушив до Медведівки [82, с. 307]. 17 або 18 червня 1768 р. гайдамацький загін зупинився у медведівському замку. Отаман з дружиною та сином оселились у садибі полковника Ю. Квасневського [32, арк. 5 зв.]. Роз'їжджаючи по селах Чигиринського староства, отаман налагоджував діяльність місцевого народного самоуправління. Здійснювалася конфіскація залишеного шляхтою та орендарями майна, яке продавали купцям, а виручені гроші роздавали бідноті та розподіляли як «жалування» серед козаків заgonу [82, с. 315].

С. Неживий намагався встановити зв'язки з російською владою. 21 червня 1768 р., через медведівського вйта Давида та запорожця Крилівського куреня В. Шульгу (Бузка), він передав листа російському полковнику Чорбі, в якому повідомляв про знущання та утиски з боку шляхти стосовно українського селянства і православного духовництва [32, арк. 14]. Перебуваючи 25 червня 1768 р. на польсько-російському кордоні у Крилові, С. Неживий звернувся до підполковника Хорвата з вимогою повернути шляхту та орендарів, які повтікали на російську територію. «Не знаємо, з якої причини Ваше високородіє цих погано-невірних і ворогів її імператорської величності, а також і правовірним

християнам приймаєте, – писалося у листі отамана. – ...Хіба що Вашому високородію велику винагороду зробили за те, що їх приймаєте? ...Коли ж... нашого прохання не задовольните, то уклінно просимо... хоч би на середину греблі для переговорів з нами прийти». Зустріч відбулася того ж дня на зазначеному місці. Представником від Хорвата був поручик князь І. Манвелов, якому С. Неживий заявив, що українські землі належатимуть державі російській, а не польській, а тому треба, «щоб українські мужики вважалися російськими, а не, польськими мешканцями» [82, с. 309– 310, 315].

Документально доведено, що отаман М. Швачка дійшов до с. Блощинців, куди прибув зі своїм загоном і отаман А. Журба. Перебуваючи в Блощинцях, А. Журба та М. Швачка запропонували коменданту Білої Церкви М. Карбовському добровільно здати місто. В листі за підписом отамана А. Журби повідомлялося: «Ми з Січі Запорозької в Польщу не самовладно, а за указом її імператорської величності... вислані від свого полковника М. Залізняка малими партіями по різних містах... За указом її величності імператриці велено нам, запорозьким козакам, люструвати (звільнити. – *О.К.*) цілу Україну, як міста, так і села, через особливу зачіпку вас самих і конфедерацьку... Бажаємо з вами дружньо та приятельськи привітатися без жодної колотні, бо чули, що жадібних конфедератів у цьому місті немає, що у місті не їхнє військо, а тільки королівське». Закінчувався лист словами «чи будем битись, чи будем миритись» [115, с. 139– 140].

Листування з комендантом урвалося через несподівані для отаманів обставини. Після втечі з Білої Церкви губернатора Ш. Рильського, М. Карбовський дійшов висновку, що в його розпорядженні немає сил достатніх для опору. Навіть один з його поручиків, Копиткевич, разом з 40 надвірними козаками перейшов на бік гайдамаків. Фортеця також була у жалюгідному стані, непристосована до тривалої оборони. Усвідомивши безвихідність свого становища, М. Карбовський відправив у Київ до генерал-губернатора Ф. Воейкова двох своїх поручиків з проханням про допомогу. Вже 20 червня з

Києва вирушила, команда з 62 військових «всіх чинів при одному капітані» [59, с. 138– 139, 140].

А. Журба та М. Швачка почали листування з російською командою, яка розташувалася у білоцерківській фортеці. На вимогу капітана Серезлієва пред'явити «указ», на який посилалися отамани, А. Журба відповів, що їхнім старшим командиром є полковник М. Залізняка, а тому «дійсний указ може бути тільки у старшини... А коли [б] ми самовільно вийшли у Польщу, то ми ховалися [б] по лісам, але ми не ховаємось, а стоїмо по квартирах, як інша російська армія» [114, с. 31, 33].

Оскільки все гайдамацьке Військо Запорозьке вважало, що воно допомагає російським військам у боротьбі з конфедератами, а Україна повинна бути під Росією, М. Швачка та А. Журба вирішили не конфліктувати з російською командою, обминути Білу Церкву та податися до Фастова – центру маєтків єпископа Оссолінського. Фастів не довелося брати штурмом, бо звідси завчасно втік губернатор Янковський. Повтікали також шляхтичі (залишилося лише три), католицькі священники та корчмарі [79, с. 265; 267, с. 19].

Відокремившись у Фастові від загону М. Швачки (напевне, 26 червня 1768 р.), І. Бондаренко разом з шістьма козаками почав виконувати наказ М. Залізняка по захопленню Київського Полісся. У с. Чорногородці до нього приєдналися двоє надвірних козаків [2, арк. 67]. 27 червня загін, побувавши в селах Яблунівці та Мостищі, увійшов до с. Новосілок. Поява тут гайдамаків була несподіваною, бо зранку того ж дня представники сільської громади разом зі священником Олексієм Шавровським, а також представниками с. Лишні виїхали до Фастова «на поклон» до отамана М. Швачки [2, арк. 67]. Прочувши у дорозі про те, що у Новосілках уже з'явилися давно очікувані визволителі, селяни повернулися додому та почали розбирати майно власника села поміщика А. Ленкевича та його губернатора Столигви.

Як свідчать документи, священник О. Шавровський був активним борцем проти унії та радником селян. Коли гайдамаки вийшли з Новосілок, він наказав своїм парафіянам займати панські поля та сінокоси. Посланцю, якого прислав до

священика поміщик з проханням доглянути за його майном, він відповів так: «Нами тепер керують запорожці, а не ляхи». Під час служби в церкві О. Шавровський перестав згадувати польського короля та пана А. Ленкевича та молився за «воїнство запорозьке». У своїх проповідях говорив: «Панове громадо, будьте насторожі! Робіть списи, майте рушниці. Коли б показалися тут ляхи, бийте та коліть їх, хоч би навіть свого пана» [2, арк. 67, 69–70].

Поповнений у Новосілках загін І. Бондаренка того ж дня увійшов до містечка Бишева. Ранком 28 червня 1768 р. отаман зустрівся зі своєю матір'ю та односельцями у рідному с. Грузькому [85, с. 532–535]. Зробивши Грузьке місцем перебування загону, отаман розташувався у маєтку місцевого поміщика. Звістка про появу у Грузькому Війська запорозького швидко розійшлася по сусідніх селах. Протягом кількох днів у селі побували надвірні козаки з Карашина, Мотижина, Рожева, Брусилова, Макарова, Наливайківки [2, арк. 67, 69]. 6 або 7 липня 1768 р. І. Бондаренко без будь-яких перешкод зайняв замок у Макарові та проголосив маєток священика К. Росцішевського вільним від шляхти. Ось як діяльність І. Бондаренка на Поліссі описує народна пісня: «Іде Бондаренко гуляти, / Проклятим панам одімщати; / Пішов же Бондаренко / В Фастів, Кушійовку, / Держить путь на Бишів / Та на Пашкійовку. / Де пройшов Бондаренко – / Один слід з панів остався!» [76, с. 526].

Після здобуття Умані військо М. Залізняка розташувалося в урочищі Карпівка в 4 км від міста, поряд із с. Городецьким. З кожним днем ускладнювалося постачання повстанців їжею та фуражем, бо за продовольством доводилося їхати аж до Гайсина, Погребища та Борщагівки [31, арк. 9, 12 зв., 46 зв., 49–50]. Враховуючи це, М. Залізняк почав відправляти з-під Умані додому селян, які не були обізнані з військовою справою, а також порушників дисципліни [129, с. 145].

З одного боку табору знаходилася річка Уманка, з другого – струмок з лугом на протилежному березі, з третього – глибокий Сухий яр, а з четвертого – Греків ліс. В Умані залишився тільки караульний загін на чолі з сотником П. Уласенком [70, с. 362; 130, с. 207, 218]. Військо Запорозьке поділялося на

16 сотень. Кількість бійців у сотні перевищувало 100 чоловік. Січовий купець Л. Кантаржей, який побував у таборі М. Залізняка, стверджував на допиті, що загальна кількість війська, яке називало себе запорозьким, досягала 2 тис. чол. Також воно мало 15 гармат і 30 прапорів. Уманські купці О. Поламаний та О. Бочка, прибувши на Січ, охарактеризували повстанців так: «ті гайдамацькі ватаги називають себе запорозькими козаками, але насправді вони не запорожці, а по суті прості мужики, також винники, які живуть у польській області, й аргати (наймити. – *О.К.*), які проживають у турецькому місті Очакові та його околицях» [29, арк. 84 зв.].

До старшини належали осавули полковника та отамани, яким підпорядковувалися сотники. Невеликі загони, які відправлялися для виконання певних завдань, називалися «чатами». Терміни «ватага», «ватажок» у гайдамацькому війську не вживалися. Нових бійців (в основному козаків) здебільшого приймав сам полковник. Кожен новий повстанець, навіть якщо він був селянином за походженням, називався запорозьким козаком і зараховувався до якогось січового куреня [29, арк. 12, 41–63].

За свідченнями польських сучасників М. Залізняк, перебуваючи в Умані, проголосив себе гетьманом та смілянським князем, а І. Гонту – руським воєводою та князем уманським. Однак ці титули не підтверджуються документально. Серед зазначених у вирокі обвинувачень М. Залізняка сказано, що він «самовільно полковником називався» [28, арк. 23 зв.]. Жоден з повстанців, які розпочали свій похід з Холодного Яру, або тих, які прибували до табору під Уманню з 9 червня до дня арешту, у своєму зізнанні не називав М. Залізняка гетьманом, а тільки полковником [29, арк. 55, 66, 68, 69, 74–76, 81, 88]. У документах гайдамацького Війська Запорозького М. Залізняк іменує себе виключно полковником [235, с. 191]. Щодо І. Гонти, то невідомо, чи мав він у повстанському війську ще якесь, крім сотника, звання. В одному з рапортів М. Кречетникова до князя М. Репніна згадується «славний уманський сотник або ротмістр» І. Гонти, «який, об'єднавшись із Залізняком, був у нього

підполковником...» [70, с. 403]. Отже, князівські, воєводські та інші титули М. Залізняка та І. Гонти треба відносити до вигадок польських мемуаристів.

Полковник приділяв багато уваги пропаганді мети та здобутків повстання. По всій Уманщині за короткий час була розповсюджена величезна кількість відозв та прокламацій із закликами не визнавати польську шляхетську адміністрацію. Про це Ф. Потоцькому та російському полковнику Чорбі повідомляв губернатор Торговицького та Богопільського ключів Я. Квяткевич, якого М. Костомаров, аналізуючи даний документ, назвав Кузалкевичем. Однак, порівнявши зміст повідомлення з більш раннім листом Я. Квяткевича від 28 червня 1768 р. [38], можна зробити висновок, що це одна й та сама особа, яка не була очевидцем уманських подій. У листі від 11 липня 1768 р. губернатор назвав діяльність М. Залізняка, І. Гонти та П. Уласенка «жахливими витівками» та зазначив, що «збунтовані» ними селяни жорстоко розправляються зі шляхтою та орендарями [82, с. 305].

З різних населених пунктів до М. Залізняка прибували представники громад для затвердження визнаного ними «начальства». За свідченням купця Л. Кантаржея полковник, «кожного [представника] по достоїнству жалуючи, дає письмовий від себе усім людям наказ, щоб у точному його все баченні були та всі, що видаватимуться ним порядки залишалися б у його владі, а тих хто ослухається лякав жорстоким штрафом» [70, с. 374]. Документ, виданий М. Залізняком на ім'я Федора Осадчого з містечка Теплик, визначав повноваження останнього не тільки у містечку, але й у всьому Теплицькому ключі: «аби мав владу судити, радити та у всіх випадках добре управляти... злих бунтівників смертельно киями карати, а міщанам та іншим громадам ключа... наказ, аби йому у всіх випадках слухняними були та бунтів між собою не робили» [70, с. 351].

На вимогу представників громади Умані дати місту «начальство», М. Залізняк заявив, що звернувся з листом до Київського генерал-губернатора Ф. Воейкова, щоби той відрядив відповідних «начальників» [70, с. 373]. Купцям видавалися охоронні листи-перепустки («салвогвардеї»). Так, декілька таких

документів потрапили до російського генерала П. Апраксіна [70, с. 357]. М. Репнін надіслав до Санкт-Петербурга оригінал «наказу розбійника Залізняка», відібраного польським військом у повсталих селян. Послу ж цей «оригінальний», за його висловом, наказ передав брат польського короля [70, с. 429]. Польський регіментар Ф. Браницький, у свою чергу, повідомляв Станіславу II Августу, що має листівки за авторством керівництва гайдамацького Війська Запорозького, в яких йдеться про те, що воно діє «за наказом цариці» [120, с. 29].

М. Залізник розсилав з Умані агітаторів у всі воєводства України, де селян примусили прийняти унію, які поширювали там вже згадану відозву «до коронних громадян» [133, с. 187]. На визволеній території ліквідовувалась унія та відновлювалося православ'я. Радикально налаштоване православне населення сприйняло цю звістку зі зброєю в руках. Так, настоятель Покровської церкви у Валяві Ян Полюшин, тікаючи від гайдамаків, був схоплений селянами у Мошнах і відправлений до Канева, де його показово стратили [116, с. 164; 268, с. 248]. Якщо раніше у церквах уніати молилися «за здоров'я» папи римського, короля та місцевого поміщика, то під час Коліївщини православні священники почали молитися за «імператрицю всієї Русі Катерину Олексіївну, спадкоємця Павла Петровича, найсвятіший Синод, пастиря Гервасія, єпископа Переяславського та Бориспільського» і, лише насамкінець, за польського короля Станіслава II Августа.

Перебуваючи у Соколівці М. Залізник забезпечив охороною загін російського капітана П. Тройницького, який розповів полковнику про свого родича – поручика У. Тройницького, той також заготовляв горілку для російської армії в районі Гранова. Вже в Умані, М. Залізник відправив для охорони поручика 83 козака на чолі з уманським сотником Тиликом [254, с. 92]. Дії полковника свідчили про прагнення гайдамаків налагодити дружні стосунки з російськими військами, які, на думку повстанців, були їхніми союзниками у боротьбі проти польської шляхти та уніатів.

М. Залізник встановлював й інші дипломатичні зв'язки. Каймакан («воєвода») татарського м. Балти – Якуб-ага, надіслав до Умані свого посланця з

листом до полковника, в якому вимагав надати охорону «турецьким купцям і постояльцям», які перебували в місті. Полковник відрядив до Балти запорожця Величківського куреня Хому Дурного та перекладача з повідомленням, що турецькі громадяни перебувають у цілковитій безпеці [29, арк. 13, 24].

Наслідком успішних дій гайдамацького Війська Запорозького на значній території Київського та Брацлавського воєводств Речі Посполитої була масова паніка польської шляхти. «Тепер усе Руське та Волинське воєводства сповнилися великого страху, побачивши у тамтешньому селянстві схильність та наміри до заворушень, а край цей залишився без війська», – писав до Варшави один із польських шляхтичів з Волині. Повідомляв він також про те, що за наказом князя Любомирського «проведено суцільні обшуки селяк у Любарі та Острополі, а підозрюваних відправили до Полонного, де їх покарають». «Але ж і князь не в силі вгамувати селян, навіть поблизу своєї фортеці. – продовжував сучасник. – Лишається тільки одна надія на порятунок від російського війська» [96, с. 24–26]. «Я також утік би з цього глухого закутка, в якому відбуваються селянські заворушення, – писав інший волинський шляхтич, – але не в змозі цього зробити до закінчення волинського реєстру» [96, с. 28]. «Січ піднялася, і селянство збунтоване втручанням Катерини... Коли іноземні сили не допоможуть, нас чекає загальна погибель, бо почалася Хмельниччина», – з жахом звертався до новгородського воєводи князя Яблоновського якийсь його знайомий [114, с. 34].

Отже, на середину червня 1768 р. польська влада була ліквідована у Жаботині, Смілі, Черкасах, Богуславі, Лисянці, Умані, Тетіїві, Каневі, Мошнах, Фастові та інших містах Південної Київщини та Брацлавщини. Швидке просування повстанських загонів углиб ворожої території пояснювалося рядом факторів: чітким виконанням гайдацькими отаманами поставлених перед ними завдань; масовою підтримкою гайдамаків місцевим населенням; майже повною відсутністю збройного спротиву польської шляхти, що було наслідком тривалого протистояння Барської конфедерації та прибічників польського

короля Станіслава II Августа; вичікувальною позицією Росії, яка була зацікавлена в подальшому послабленні Речі Посполитої.

4.4. Розгром гайдамацького Війська Запорозького та каральні заходи властей

За рішенням польського сейму від 23 лютого 1768 р. гарантом конституції Речі Посполитої став уряд Російської імперії. Коли ж проти цього виступила Барська конфедерація, російське командування, передислокувавши корпус генерала М. Кречетникова з-під Варшави на Правобережну Україну, розгромило шляхетську опозицію своїми силами та не потребувало допомоги гайдамаків. Коліївщина ускладнила міжнародне становище Росії, бо давала конфедерації привід звинуватити російську імператрицю та польського короля у змові – за допомоги гайдамацького повстання винищити у Правобережній Україні всю шляхту – головну опору барчан.

Хоча перший напад гайдамаків на Жаботин відбувся ще 16 травня 1768 р., що спричинило масові втечі шляхтичів та орендарів з Придніпров'я, ні польська, ні російська влада ще довго не усвідомлювали справжнього розмаху руху, адже на цій території завжди діяли гайдамацькі загони. 16 червня 1768 р. генерали М. Кречетников і П. Апраксін, проводячи в Барі нараду з регіментарем Ф. Браницьким, вирішили, що останній відповідає за звільнення Придністров'я від решток конфедератів (російські війська не могли наблизитися до польсько-турецького кордону на відстань меншу за 40 км). П. Апраксін же мав перейти з військом з-під Бара до району Брацлава, а М. Кречетников перетнути місцевість від Вінниці через Лінці – Умань до польсько-російського кордону та не дати конфедератам прорватися на Полісся [73, с. 169–170]. У документах не зазначено, що на нараді в Барі йшлося про гайдамацький рух на Правобережжі, бо Ф. Браницький, наприклад, тільки 23 червня 1768 р. вперше повідомив

короля, що на його голову, крім конфедератів, впало ще одне лихо – «гайдамаки» [120, с. 29].

П. Апраксін після прибуття до м. Тульчина розіслав роз'їзди на південь. Натрапивши у Гранові на сотню Тилика, відправлену М. Залізником на допомогу У. Тройницькому, один з командирів роз'їздів, не питаючись дозволу свого командування, взяв під варту 74 гайдамака. 14 полонених запорожців П. Апраксін відправив у Полонне до генерала О. Прозоровського, а 60 місцевих селян – до Ф. Браницького [70, с. 357].

Перебуваючи у Летичеві, 17 червня 1768 р. М. Кречетников вислав до Умані поручика Кологривова з козацьким полком, доручивши йому налагодити роз'їзди у бік Лінців та польсько-російського кордону. За власною ініціативою він доручив також вжити заходів щодо ліквідації гайдамацьких загонів, про які отримав більш-менш докладні відомості під час свого маршу до Вінниці. Було наказано: зброю проти повстанців не застосовувати, а умовляти їх, «щоб повертались до своїх домівок і спокійно жили»; причин боятись утисків з боку конфедератів вже немає, бо їх розгромлено. Російські війська захистять селян, але каратимуть порушників [73, с. 170– 171].

18 червня М. Кречетников уперше написав М. Рєпніну про те, що неподалік від Білої Церкви та Умані «збунтувалися місцеві селяни», якими керують запорожці. Причиною цього генерал вважав дії конфедератів [78, с. 236– 237]. У містечку Лукашівка поручик Кологривов зустрівся із загonom П. Тарана, який зупинився тут на шляху до Умані. Кологривов узяв гайдамаків «під караул», про що повідомив М. Кречетникова. Серед заарештованих виявилось 25 запорожців та 67 місцевих селян [73, с. 173].

23 червня 1768 р. Кологривов, у супроводі лише 60 донських козаків, прибув до Умані (основну частину свого полку він залишив неподалік від міста). Як тут його зустріли відомо лише зі спогадів очевидців – учнів уманської василіянської школи (писарів у повстанському таборі). Спочатку М. Залізник поставився до поручика з підозрою, але той зміг розсвіяти недовіру до себе: розхвалював усе, чого досягли повстанці, обговорював з полковником і

старшиною спільні дії у боротьбі з конфедератами; радив не вдаватися надалі до винищення шляхти та орендарів, бо, мовляв, ними ліпше було б заселити Сибір. Побувавши у таборі в урочищі Карпівка, поручик закликав усіх готуватися до спільного походу на Білу Церкву. Козаки Кологривова напнули свої намети поблизу повстанських. Охорону міста поручик узяв на себе [39, арк. 11 зв.; 70, с. 362].

Довідавшись, що полковник Гур'єв надвечір 25 червня з'явиться неподалік від Карпівки, Кологривов підвів свій загін під Умань [70, с. 363]. Поручик влаштував для своїх офіцерів вечерю, на яку запросив М. Залізняка, І. Гонту та інших представників старшини. Під час вечері повстанську старшину раптово заарештували, про що у таборі ніхто не довідався. Захмелілі повстанці спали, коли табір з усіх боків оточили карабінери Гур'єва. Козаки Кологривова одразу ж захопили гармати та зброю, зіставлену за порадою поручика у «піраміди». Заскочені зненацька, люди М. Залізняка не чинили опору, хоча завдяки темряві багатьом повстанцям вдалося проповзти під кіньми, а декому пощастило заховатися в очереті розташованого неподалік болота [39, арк. 12].

Рапорт полковника Гур'єва Київському генерал-губернатору Ф. Воєйкову від 1 липня 1768 р. підтверджує, що ліквідація табору відбулася 26 червня, однак події зображаються як справжня бойова операція. Полковник нібито спочатку відправив до гайдамаків офіцера з вимогою добровільно здатися, але вони, оточені з усіх боків, того офіцера до себе не допустили та почали по ньому стріляти з рушниць. Тоді три ескадрони карабінерів ринули в атаку, відтиснули повстанців від їхніх гармат, і лише після цього останні припинили спротив. У полон потрапили 735 чоловік, з них 48 запорожців, чотири гусари Жовтого гусарського полку, а решта – місцеві козаки. У рапорті повідомлялося, що «поручиком Тверського карабінерного полку Кологривовим зловлено запорожців двадцять п'ять... [та] злодіїв запорозьких начальник, який називається полковник Залізник» [29, арк. 2]. У своєму рапорті М. Кречетников не забув зазначити й про захоплення 14 гармат, великої кількості зброї та бл. 1 тис. коней [73, с. 175].

Отже, й за спогадами учнів-писарів, і навіть за рапортом Гур'єва зрозуміло, що гайдамаки не чинили майже ніякого спротиву. По-перше, вони щиро вірили, що їхня боротьба є допомогою російським військам, а тому не сподівалися від них зради. По-друге, Кологривов цю віру підкріпив своїми розмовами про «спільні дії». По-третє, нападники добре підготувалися до нічної атаки й одразу ж узяли ситуацію під свій контроль.

За наказом М. Кречетникова Гур'єв готував запорожців до відправки у Київ, а селян – до Ф. Браницького [39, арк. 12–13]. 73 запорожця (серед них полковника М. Залізняка та отамана П. Тарана), а також чотирьох гусарів 8 липня 1768 р. доправили до Києво-Печерської фортеці. Як видно з листа Ф. Воєйкова до Київського магістрату, новоприбулі в'язні з Умані не мали навіть «найнеобхіднішого одягу, ніяких інших власних речей та грошей» [27, арк. 9; 29, арк. 3–4].

Під час зустрічей з Ф. Браницьким протягом 3–4 липня 1768 р. у Сербях (сучасне с. Гонтівка) та 7–8 липня – у Тульчині М. Кречетников переконався у цілковитій безпорадності регіментаря, бо той очолював, по суті, небоєздатне військо. Тому генерал мусив і надалі самостійно виконувати всі операції щодо придушення гайдамацького руху. Незабаром, 9 липня, він отримав наказ посла М. Репніна, який покладав на нього обов'язок та всю відповідальність «за винищення конфедератів, гайдамаків та селянських бунтів» у Волинському, Подільському, Брацлавському та Київському воєводствах [73, с. 178, 180]. М. Кречетников наказав полковнику Гур'єву передислокуватися разом з Каргопольським полком до м. Теробовля, а поручику Кологривову доручалося придушення селянського руху у Прибужжі [73, с. 181, 183].

Незабаром до Києва прибув і С. Неживий. Отримавши відповідь від російського полковника Чорби, отаман ще не знав про долю М. Залізняка. Полковник пропонував отаману 30 червня 1768 р. прибути для розмови з ним до прикордонного села Галаганівки. С. Неживий відповів, що 30 червня прибути не зможе, «але 1 липня... служити обіцяємо». Отаман також запевняв Чорбу, що він і все товариство прагне бути вірним імператриці навіть тоді, коли за це «повинні

смертю страждати... Щоб бути певним у добрих намірах вашого високородія» [59, с. 140].

Після повернення посланців С. Неживий вирішив їхати на зустріч з російським полковником у супроводі канівського сотника В. Мізіна, медведівського писаря М. Ісаєнка та козака В. Шульги (Бузка). До кордону отамана з його почтом супроводжували 150 кінних козаків. Далі слідом за делегацією на значній відстані їхав верхи козак В. Кочерга, який і побачив, що отамана разом з товаришами «взято під караул» [32, арк. 10, 14, 16 зв., 18].

З Галаганівки С. Неживого разом з його загоном привезли до Чорби у с. Глинськ, і вже 8 липня 1768 р. полковник особисто доправив полонених до Кременчука, де в присутності бригадира Черткова отамана допитали. Наступного дня всіх чотирьох гайдамаків, закутих у кайдани, повезли до Києва [70, с. 379– 380].

Почувши, що сталося з іншими учасниками повстання, А. Журба та М. Швачка залишили Фастів і почали відходити на південь Придніпров'я. Вони не знали, що за наказом П. Рум'янцева полковник Протасов разом з підпорядкованим йому Московським карабінерським полком та зі 150 «малоросійськими козаками», придушивши гайдамацькі повстання у районі Канева, отримав наказ знищити їхні загони [59, с. 145]. Дізнавшись від розвідки, що отамани рухаються нарізно, Протасов з одним підрозділом підійшов до Блощинців, в яких зупинився А. Журба. Захоплення М. Швачки, який перебував поблизу Богуслава, доручили підполковнику І. Брінку. Загін А. Журби, якщо вірити Протасову, спробував чинити опір, тому отамана разом з 30 його козаками вбили, а інших 64 повстанця взяли у полон. Загін М. Швачки здався без будь-якого опору. І. Брінк полонив отамана та ще 72 козака [12, л. 33– 34]. Оскільки за даними розвідки Протасова під проводом А. Журби було бл. 300, а М. Швачки – «кілька сотень» людей, з огляду на наведену кількість вбитих та полонених можна зробити висновок, що переважна більшість гайдамаків з цих загонів змогла втекти [70, с. 387]. Розгром обох отаманів стався в середу 9 липня

1768 р. За словами народної пісні, у козаків М. Швачки «пригодонька стала... у середу по обіді їх Москва забрала» [76, с. 523].

Отаман І. Бондаренко, отримавши повідомлення про розгром загонів А. Журби та М. Швачки, забезпечив грошима матір та близьких родичів і переправив їх через польсько-російський кордон, а сам подався вглиб Полісся [2, арк. 69; 85, с. 536– 537]. З ним пішли й корнинські надвірні козаки. Їхній отаман Д. Щербина, почувши про події під Блощинцями, вирішив перевірити цю звістку у російського підполковника князя Мещерського, який розташувався у с. Ліщині. Князь, обтяжений завданням придушити на Поліссі гайдамацький рух, велів І. Бондаренка «як гультяя обов'язково зловити». З цим наказом Д. Щербина прибув до Макарова, де в ніч на 13 липня 1768 р. полонив І. Бондаренка, осавула Покотила та інших гайдамаків [2, арк. 68]. Ось як історична пісня описує цей трагічний для отамана день: «В Макарові, славнім місті, пророчисте свято, / Вже ж нашого Бондаренка у неволю взято» [76, с. 517]. 20 липня гусари чорнобильського старости М. Ходкевича перехопили людей Д. Щербини, та їхніх бранців і відвезли усіх до Чорнобиля [2, арк. 68].

Отже, протягом двох тижнів російські війська розгромили основні повстанські сили, очолені М. Залізняком та підлеглими йому отаманами, однак гайдамацький рух після цього не згас. В одних місцях селянство нібито «вгамовувалося», в інших же й надалі тривали розправи над шляхтою.

Коли М. Рєпнін дізнався про напад гайдамацького загону на чолі з сотником С. Шилом на турецьке місто Балту (18 червня 1768 р.) та слободу Голту (24 червня 1768 р.) [82, с. 310– 312], його занепокоїли можливі ускладнення взаємовідносин між Росією та Османською імперією; посол не виключав навіть війни. Тому він наказав генералу М. Кречетникову активізувати свої дії проти гайдамаків, аби турки переконалися, «що наш двір не має ніякого відношення до вчинку запорозьких розбійників та спустошення Балти» [70, с. 383– 384]. Після відвідання Тульчина 8 липня 1768 р. Ф. Браницький почав розсилати свої універсали із закликом до «власників маєтків, посесорів (орендарів. – *О.К.*) і

губернаторів повертатись у свої села, бо без управителів селяни домисляться скинути кріпосницьке ярмо» [120, с. 49].

Головну роль у здійсненні заходів, спрямованих проти гайдамаків, у Брацлавському воєводстві М. Кречетников відвів поручику Кологривову. Його команді, що складалася з 40 карабінерів та 150 донських козаків, було доручено контролювати територію від Умані до Могильова, а також у районі Саврані та Балти [73, с. 184]. На схід від Бершаді, у прикордонні, діяли гусарський поручик Требухович, прем'єр-майор Серезлієв і отаман Поздєєв [73, с. 189, 194], а навколо Житомира, Бердичева, Коростишева, Радомисля та Овруча – підполковник князь Мещерський [70, с. 366, 384]. Першу групу полонених князь доставив 1 серпня до Тульчина; надалі він відправляв заарештованих у Полонне до полковника Нижньогородського карабінерного полку М. Паніна [73, с. 197].

Після розгрому загонів М. Швачки та А. Журби полковник Протасов здійснював військові операції проти гайдамаків на території від Білої Церкви до Лисянки та Умані. П. Рум'янцев наказав йому застерігати селян: якщо вони не коритимуться шляхті, військові команди будуть розташовані у їхніх хатах і застосовуватимуть зброю аж до припинення заворушень [92, с. 98]. Усюди, де проходили карабінери, вони збирали селян, вимагаючи від них «припинити заколот, розпочатий через підбурювання свавільних людей» [91, с. 551].

Для боротьби із запорожцями – учасниками повстання, залучалася також запорозька старшина. Кошовий отаман П. Калнишевський ще 30 червня 1768 р. отримав від Київського генерал-губернатора Ф. Воейкова наказ – добитися аби ніхто не залишав Січ задля «мерзенного й огидного заходу» та не приєднувався до повстанців, а тих «розбійників», які повертатимуться на Запоріжжя, тримати «під міцним караулом» [43, арк. 21– 22]. 12 липня 1768 р. Катерина II відправила на Запоріжжя схожий за змістом маніфест, в якому наказувала кошовому отаману та запорозькій старшині «відкликати» гайдамаків-запорожців, а також розшукати та стратити організаторів повстання [13, л. 6– 7].

Про розмах Коліївщини у Санкт-Петербурзі дізналися лише у першій декаді липня. 9 липня 1768 р. Катерина II звернулася з маніфестом до українських

селян – підданих Речі Посполитої. У документі «пояснювалося», що селяни перестали коритися своїм поміщикам та державній владі, аби помститися католикам за утиски попередніх років. До того ж Барська конфедерація своїм виступом подала бунтівникам приклад як боротися з польською владою. Усіма цими обставинами скористалася група «розбійників», яка заявила, що нібито діє «за указом» від її імені. Тому імператриця наказала російським військам у Польщі, а також тим, які перебували поблизу російсько-польського кордону, вжити всіх заходів щодо якнайшвидшого знищення «розбійників» та їхніх спільників. Аби ніхто в Україні не плекав надій щодо возз'єднання з Росією підвладних Польщі українських земель, імператриця проголошувала: вона завжди захищатиме Річ Посполиту, «форму її правління... та цілісність встановлених на останньому Варшавському сеймі законів» [71, с. СХСХVI– ССII].

Розмножений друкарським способом маніфест було надіслано М. Репніну, Ф. Воєйкову та П. Рум'янцеву [13, л. 1– 3; 99, с. 106], а від них – генералам М. Кречетникову й П. Апраксіну, полковникам Протасову та Чорбі, до переяславської полкової канцелярії і навіть коменданту Білої Церкви М. Карбовському [59, с. 146; 73, с. 196]. Через недосконалість тогочасних засобів зв'язку оголошення маніфесту селянам розпочалося лише на початку серпня. Польською мовою у варшавських газетах маніфест опублікували лише 30 липня [92, с. 98].

Коли у Сербах, де перебував регіментар Ф. Браницький, стало відомо, що полковник Гур'єв має доправити туди з Умані полонених гайдамаків, регіментар 29 червня 1768 р. написав королю: «Яка тут радість! Вся тутешня шляхта та євреї прибігають до мене – один радить їх (гайдамаків. – *О.К.*) четвертувати, другий – палити, садити на палі, без усякого розбору вішати тощо... Ще недавно, коли два– три гайдамаки заскочать у село, то з чотирьох сусідніх усі втікали, виїжджали за кордон... Коли ж повстанці опинилися під арештом, на всіх напало буйство та несамовитість... кожен хоче бути катом». Зважаючи на поширені серед шляхти чутки, нібито повстання спровоковане королем та царицею, Ф. Браницький у тому ж листі писав, що після доставки йому Гур'євим

полонених, частину з них накаже стратити у різних містах, бл. 300 чол. відправить на спорудження королівської вілли під Варшавою, а решту надішле до Кам'янця-Подільського та Львова – брукувати там вулиці та працювати у міських фортецях [120, s. 38– 39]. Станіслав II Август йому відповів, що задум використати учасників повстання на каторжних роботах неприйнятний, бо державна скарбниця не має грошей на охорону та харчування в'язнів, і заборонив надсилати бранців до Варшави [120, s. 41– 42].

8 або 9 липня 1768 р. посилений конвой карабінерів доставив з Умані до Сербів 680 повстанців, серед яких був й І. Гонта [120, s. 48– 49]. За домовленістю з М. Кречетниковим Ф. Браницький мав передислокувати свій табір у Дунаївці, куди він і переїхав 20 липня [120, s. 60]. Ф. Браницький отримав від короля право чинити військово-польовий суд. 2 серпня 1768 р. регіментар повідомляв останнього: «Гайдамаків бл. 700 перевішав валом. Усіх призвідників покарав найжорстокішою смертю, а решту цих гультаїв... порозсилав до Кам'янця, Львова та Варшави». Оскільки останнє суперечило волі короля, Ф. Браницький додав, що вчинив так, бо не міг «погодитися з пропозицією перевішати всіх лише тому, що не буде коштів на утримання тих, кого досить буде засудити на довічне ув'язнення» [120, s. 68]. У листі Ф. Браницький зазначив лише кількість повішених, але не вказав ні кількості покараних в інший спосіб, ні місць, ні дат виконання вироків. Так, 14 липня 1768 р. у Сербях, після катувань та четвертування живцем, померли І. Гонта та ще 27 гайдамаків з числа повстанської старшини [83, с. 17]. Польський мемуарист Я. Дуклан-Охотський був просто вражений поведінкою І. Гонти під час катувань. «Засуджений на четвертування та здирання стрічок шкіри з тіла, – писав сучасник, – він спокійно вийшов на місце езекуції, ніби в гості до кума. Кат здер одну стрічку, кров полилася, але гайдамака навіть не зморщився: здер другу – Гонта спокійно звернувся до глядачів: «От казали, що буде боліти, анітрошки не болить!», – Гідна подиву сила, волі! За інших обставин ця людина могла б звершити великі діла» [97, с. 51– 52].

Майже документальну картину страти І. Гонти зустрічаємо в народній пісні «Збунтовалась Україна, попи і дяки»: «Мали пани на Вкраїні добрі оборонці, / Звірилися сотникові, уманському Гонті. / Мали пани на Вкраїні дуже добрий трунок: / Пани тії розумні дадуть собі ратунок. / Пани теє зрозумівши, згоду учинили: / Підкинувшись під Умань, Гонту ізловили. / Вони ж його насамперед барзо привітали, / Через сім днів з його кожу по пояс здирали. / І голову облупили, сіллю насолити, / Потім йому як чесному назад положили. / Пан рейментар походжає: «Дивітеся, люде, / Хто ся тільки збунтовав, то всім теє буде!» [76, с. 521].

Перебазувавшись із Сербів до Дунаївців, Ф. Браницький у листі до польського короля від 21 липня 1768 р. повідомляв про придушення повстання («гультьяйства вже немає»), а також про повторну розсилку свого універсалу із закликом до шляхти повертатися до своїх маєтків [120, с. 61– 62].

Для покарання гайдамаків – російських підданих, у Києві було організовано суд над М. Залізняком та іншими учасниками повстання. 24 липня 1768 р. рескриптом Катерини II та указом державної колегії іноземних справ генерал-губернатору Ф. Воєйкову було наказано негайно розпочати та якомога швидше закінчити цей суд. В указі підкреслювалося, що запорожці не можуть виправдатися у «здійснених у Польщі різноманітних варварствах» та у «бунтівницькому опорі волі та зброї її величності», тому вони – «бунтівники, порушники загального спокою, розбійники та вбивці». Коли їм «за всіма законами на світі буде визначена смертна кара», при оголошенні вироку «замінити її тілесним покаранням канчуками, тавруванням та вириванням ніздрів, засланням до Нерчинська, закувавши на місці в кайдани» [34, арк. 2].

Вирок мав не тільки залякати лівобережних селян та запорожців, а й довести міжнародній спільноті, що російська імператриця не причетна до Коліївщини, запобігти ускладненням відносин між Російською та Османською імперіями через напад повстанців на Балту. У рескрипті та указі цей мотив простежувався досить чітко. На останній також вказували й питання, на які судове слідство мало отримати відповіді: хто був призвідником «змови»; чи

знали кошовий та січова старшина про те, що запорожці йшли на територію Речі Посполитої, аби взяти участь у повстанні; яку мету переслідували ті, хто напав на Балту. Указ закінчувався вимогою прискорення здійснення всіх передбачених заходів разом з езекуцією, «щоб не втрачено було часу для заспокоєння зовнішніх сусідів» [34, арк. 3]. Але Катерині II не допомогли всі її намагання прискорити покарання М. Залізняка та інших гайдамаків, аби переконати Османську імперію у своїй непричетності до нападу на Балту. 25 вересня 1768 р. (тобто ще до виконання вироку суду над гайдамаками) турецький султан Мустафа III оголосив війну Росії.

Допити 223 підсудних проводилися протягом 7–23 серпня 1768 р. щоденно та без катувань. Упереджені слідчі заздалегідь визнали ув'язнених «грабіжниками та розбійниками» та, відповідно до настанов указу, тлумачили відповіді по-своєму, не заглиблюючись у з'ясування причин повстання, перебігу його подій тощо. Засідання суду відбувалося протягом 25–27 серпня 1768 р. [33, арк. 1–36], після чого ще майже два тижні пішло на оформлення тексту вироку підсудним. Згідно з волею імператриці М. Залізник, С. Неживий та М. Швачка підлягали колесуванню (було замінено на каторгу), 44 гайдамакам ухвалили відтяти голови, 124 – повісити, 189 – засудили до каторги в Нерчинську, 23 (група отамана Позіхайла) – до заслання у Сибір, сімох визнали невинними. Засуджених до каторги мали також покарати канчуками. Крім того, 44 каторжанам (у тому числі М. Залізнику, С. Неживому та М. Швачці) присудили вирвати ніздрі й затаврувати чоло та щоки [70, с. 444–456].

Оголошення вироку та здійснення тілесних покарань вирішено було провести у чотирьох місцях. При Орловському форпості (сучасне м. Первомайськ) карали групу з 70 запорожців (у тому числі М. Залізняка), при Глинському (неподалік від Чигирини) – групу з 49 чоловік (у тому числі С. Неживого), 68 чоловік (у тому числі отамана Лепеху) карали неподалік від Січі (біля Богородицького форпосту на р. Самара) та 28 чоловік (серед них М. Швачку) – біля Васильківського форпосту на кордоні з Польщею [70,

с. 456– 457]. Після покарання групу М. Швачки відправили на каторгу з Києва через Москву, а інші дві групи – з місця їхньої екзекуції [70, с. 464].

Групу М. Залізняка з Орловського форпосту вели через Кременчук до Білгорода. 1 листопада 1768 р. їх доставили до м. Котельви, де зупинилися на ніч. Змовившись з товаришами, М. Залізняк утік з-під варти, але його спіймали в районі м. Охтирки [26; 141, с. 568]. У записках російського поета Г. Державіна вказано, що «після приведення до Москви деяких з тих розбійників та головних їхніх ватажків Залізняка та Чорня, останній захворів чи вдав із себе хворого» [103, с. 455]. Це означає, що М. Залізняка відправили з Москви до Сибіру в 1769 р., тобто у рік перебування в місті Г. Державіна [103, с. 449– 450]. Протягом 1859 – 1861 рр. відомий російський етнограф ХІХ ст. С. Максимов подорожував по Сибіру, де вивчав архівні справи про засланих на поселення та каторгу. У своїх записках дослідник згадує про 138 запорожців, яких у 1770 р. відправили на заслання «за участь у нападах Максима Залізняка з Гонтою та Швачкою» [198, с. 88, 113]. С. Максимов також дослідив архів Нерчинської каторги, але там про М. Залізняка нічого не знайшов. Сумніви у тому, що М. Залізняк не був на Нерчинській каторзі, також підсилюють свідчення запорожця Д. Поповича про перебування ватажка повстання в одному із загонів О. Пугачова [157, с. 415].

Народна поезія лише в загальних рисах описує останні роки життя М. Залізняка. Сидячи за ґратами, закутий у кайдани, народний герой сповнений віри у перемогу гайдамаків: «І говорить Максим козак, сидючи в неволі: / «Не будуть мати вражі ляхи на Україні волі! / Течуть ріки з всього світу до Чорного моря, / Минулася на Україні жидівська воля!» [76, с. 515].

4.5. Продовження боротьби гайдамаків у Правобережній Україні протягом липня 1768 – квітня 1769 рр.

Тільки-но польський уряд заспокоївся через те, що у Брацлавському та Київському воєводствах гайдамацький рух вже придушено, як у другій половині

липня 1768 р. на Поділлі, Волині та Київському Поліссі почалися нові гайдамацькі заворушення. 20 липня 1768 р. російський посол у Варшаві М. Рєпнін застерігав генерала М. Кречетникова, що окремі повстанські загони діють у районі Тернополя та Володимира-Волинського; з м. Хелма на Волинь за вказівкою посла вирушила військова команда [70, с. 416]. З власної ініціативи регіментар Ф. Браницький звернувся до сенаторів Волинського воєводства, управителів їхніх маєтків та дрібних землевласників з перестрогою щодо можливості селянських «бунтів» у їхньому воєводстві, та вимагав від шляхти для придушення повстанського руху передати під його командування надвірні війська [128, с. 184–185]. Шляхта не забарилася з реакцією. Так, житомирський суддя Дубровський, використовуючи надвірних козаків з тих маєтків, які не зачепила Коліївщина, почав знущатися над посполитими [267, с. 22].

Варто зазначити, що російським військовослужбовцям не дуже подобалися масові розправи шляхти над селянством. Ще перші жорстокі розправи Ф. Браницького у Сербях та Дунаївцях занепокоїли М. Кречетникова. «Хоча це й не моя справа та до того ж я не знаю тутешніх звичаїв, – писав він 18 липня 1768 р. російському послу у Польщі М. Рєпніну, – мене турбує, щоб часом цей лютий вчинок не викликав обурення селян [70, с. 404]. Однак М. Рєпнін відповів, що така «значна кількість покараних Ф. Браницьким... селян і козаків, які підняли бунт, на перших порах була потрібна для прикладу іншим. Тепер я вважаю, що він жорстокість зменшить, але нам у це втручатися нема чого» [70, с. 417].

Посполиті дуже швидко переконалися, що маніфест Катерини II – обман, бо попри всі обіцянки помилувати тих, хто «розкаявся», шляхта, повертаючись до своїх маєтків, не виявляла ані найменшої схильності до милосердя. Поширеним явищем стали втечі селян. Так, галицький земський суддя С. Ворцель, власник сіл Балабанівка та Лукашівка, де свого часу побував отаман П. Таран, 16 серпня 1768 р. подав заяву до вінницької гродської книги про те, що більшість його селян розійшлися та повтікали [65, с. 584]. Граф П. Рум'янцев застерігав, що тільки тоді можна сподіватися на цілковите заспокоєння селян,

коли М. Рєпнін знайде спосіб не віддавати їх на поталу розлюченій шляхті [92, с. 102].

В умовах зосередження в Правобережній Україні великих військових сил (як польських, так і російських) гайдамацький рух набув форми партизанської боротьби роз'єднаних загонів і поступово поширився на територію Лівобережжя. Так, у рапорті сотника другої полкової сотні Лубенського полку Скаржинського від 30 серпня 1768 р. йшлося про збройну сутичку його козаків з гайдамацьким загоном біля слободи Капустяної. Регулярне польське військо під час цієї акції зазнало поразки, а гайдамаки захопили коней та зброю [22, арк. 2–4]. Подібні випадки свідчили про те, що єдиний центр командування повстанцями не відновився, знизився рівень організованості, зросли стихійність та локальний характер боротьби.

На початку вересня 1768 р. генералу О. Прозоровському (у серпні він змінив М. Кречетникова на посту головнокомандувача російським корпусом у Речі Посполитій) та Київському генерал-губернатору Ф. Воейкову вже здавалося, що гайдамацький рух незабаром зовсім згасне [59, с. 209]. Однак П. Рум'янцев ще 28 серпня застерігав графа М. Паніна: знущення польської шляхти та акції російських каральних загонів укупі з маніфестом імператриці не тільки не «вгамовують» селян, а, навпаки, «штовхають їх на всілякі крайнощі» [92, с. 104]. Трохи пізніше він знову писав М. Паніну про те, що посол М. Рєпнін, перебуваючи у Варшаві, знаходиться під впливом шляхти та не знає про реальне становище справ на Україні. Союз з Польщею ненадійний, підкреслював П. Рум'янцев, а тому треба зберегти прихильність до Росії православного населення Правобережної України. «Я не ручаюся за всіх тутешніх жителів, – додавав автор листа. – ...Перебуваючи у Переяславі, я почув таємні розмови, що ті, хто живе біля кордону, думають про гайдамаків так само, як і мешканці польські» [92, с. 113].

На Правобережжі відновилися утиски православних, аж до вбивства священиків [61, с. 764–766]. Зважаючи на вимоги польського уряду, посла М. Рєпніна та постанови шляхетського сеймика Київського воєводства,

Катерина II наказала Синоду перевести на інші посади переяславського єпископа Гервасія та архімандрита Мельхіседека Значко-Яворського, як винних у підбурюванні селян до «бунту» (хоча ті публічно засуджували діяльність гайдамаків) [18, арк. 241 зв.]. 7 та 18 вересня 1768 р. російські війська (кілька сотень солдатів з гарматами) навіть напали на Мотронинський монастир як на «кубло розбійників» [61, с. 850– 851].

У другій половині жовтня 1768 р. богуславський староста та великий коронний гетьман Я. Браницький надіслав до староства на допомогу сотнику К. Шелесту ротмістра Ю. Бучацького з командою жовнірів. До Корсуня повернувся губернатор староства А. Суходольський [70, с. 473– 474]. У Канівському старостві здійснював каральні акції сотник Оксентій [79, с. 310], на Смілянщині – губернатор Ф. Вичалковський та новопризначений комісар, який прибув із загоном наддністрянських козаків князя Любомирського. Останні взяли не тільки за селян, а й за Мотронинський монастир, ченці якого 17 листопада 1768 р. змушені були тікати за кордон [61, с. 851– 852].

У відповідь на дії шляхти з'явився півтисячний гайдамацький загін, очолений отаманом В. Бугаєм, який 16 листопада 1768 р. напав на Лисянку, вбив місцевого комісара Хичевського і спалив усі дерев'яні будинки шляхти та орендарів [218, с. 382– 383]. Ця подія стала сигналом для вибуху нового гайдамацького повстання майже на всій території, де ще у травні– червні 1768 р. відбувалася Коліївщина. З Богуслава втекла вся адміністрація разом з ротмістром Ю. Бучацьким, а з Корсуня – разом з губернатором А. Суходольським; до Білої Церкви повтікали сотники К. Шелест, Гудим та Оксентій [70, с. 473; 79, с. 121]. Дізнавшись про події в Лисянці, знову втік тетіївський губернатор Д. Завроцький, бо відчув, що тетіївці, як і раніше, готові до «бунту» [114, с. 66].

У листопаді 1768 р. на Смілянщині було організовано кількасотенний гайдамацький загін на чолі з отаманом М. Губою. У липні цього ж року він уже очолював загін, з яким дійшов до району Паволочі – Сквири, але після сутички з російськими військами перейшов на Запоріжжя [70, с. 472]. 7 грудня 1768 р. ротмістр Ю. Бучацький писав регіментарю Ф. Браницькому, що в Україні «як

були... бунти літом, так тепер також розгорілися таким самим або ще більшим полум'ям» [70, с. 473].

Все ж таки посилення стихійності гайдамацького руху та зниження рівня його організованості негативно позначилися на боездатності повстанців. Так, байдужість отамана В. Бугая до налагодження розвідки призвела до того, що на початку грудня 1768 р. його загін було розгромлено на шляху до Умані [71, с. 508–510]. Операції спрямовані проти гайдамаків, які обидві держави проводили у Київському Поліссі, призвели до масових втеч повстанців до Києва. Частина з них осіла послушниками в монастирях. У Києві також поширилися чутки, нібито Катерина II помилувала М. Залізняка та знову видала «указ» збирати військо. Так, у маєтку Києво-Софійського монастиря у с. Білогородці поширювалися чутки нібито імператриця наказала звільнити М. Швачку і надала йому звання полковника, щоби той продовжив розправу над шляхтою та орендарями [258, с. 64–65].

26 грудня 1768 р. колишні учасники Коліївщини підняли на Запоріжжі повстання. Гайдамаки визволили з пушкарні усіх в'язнів і погромили будинки старшини та багатіїв, які встигли втекти. Влада на Січі опинилася у руках повсталих, однак серед них не виявилось доброго організатора. Козаки легко піддалися на підступні поради капітана Жовтого гусарського полку К. Маркевича, за що поплавилися власною свободою [163, с. 225–226, 231]. 18 січня 1769 р. граф М. Панін сповіщав П. Румянцева про те, що імператриця задоволена швидким придушенням виступу січовиків і просила останнього надіслати до столиці відомості про причини бунту та його призвідників [15, л. 4].

На початку 1769 р. у Правобережній Україні створилися умови, які унеможлилювали продовження гайдамацького руху та прискорили його придушення. Сталося це через ускладнення міжнародного становища, а саме – початок російсько-турецької війни. Ця подія спричинила зміни у ставленні російської влади до гайдамаків. 14 січня 1769 р. граф М. Панін повідомив П. Румянцева, що Катерина II вирішила «придатних до військової служби та менш винних» гайдамаків використовувати на службі у внутрішніх гарнізонах

[14, л. 1–2]. Своїми указами від 15 квітня та 1 травня 1769 р. Катерина II дозволила графу П. Рум'янцеву заарештовувати повстанців (польських підданих) як розбійників [16, л. 1]. і використовувати їх проти турків «на свій розсуд» [17, л. 1]. Російське командування розпочало широкомасштабне вербування надвірних козаків, які бажали взяти участь у війні проти турків. Доволі часто це оформлювалося записами у гродських книгах [70, с. 486–487]. Про кількасотенні селянські загони є згадки у «Коденській книзі» та в листі регіментаря Ю. Стемпковського до польського короля [79, с. 11, 23–24, 285; 277, с. 280–281].

Наведені вище факти щодо змін у ставленні російської влади до гайдамаків, а також вербування правобережних селян та козаків до російського війська певною мірою зумовлювалися неоднозначною політикою польського уряду та короля. Після оголошення Османською імперією війни Росії уряд Речі Посполитої був переконаний у поразці імперії, оскільки вона не мала великої армії. У присутності Станіслава II Августа польський уряд вирішив стосовно Росії: «відверто не відмовляти, вимог не задовольняти, лестити та нічого не робити». 20 грудня 1768 р. посол М. Рєпнін повідомив про це до Санкт-Петербурга [70, с. 476–479]. Оскільки Ф. Браницький не погоджувався з такою політикою та доводив її згубність для Речі Посполитої, уряд доручив королю умовити регіментаря подати у відставку. 23 січня 1769 р. регіментарем Української та Подільської дивізій призначили Ю. Стемпковського, якому було наказано лише придушити селянські виступи і не брати участі у боротьбі з конфедератами [125, с. 33, 43–44, 46].

Коли російське командування почало набирати охочих на війну проти турків, шляхта поширила чутки, нібито Росія «з кожним днем все більше бунтує селянство», а М. Рєпніну вручили ноту протесту відповідного змісту. 5 квітня 1769 р. польський посол у Санкт-Петербурзі Я. Псарський передав графу М. Паніну вербальну ноту «про селянські бунти» на Україні [125, с. 56–58]. Але попри роздратування претензіями польського уряду російська влада

продовжувала боротися з повстанським рухом, бо в умовах війни з Османською імперією він становив особливу небезпеку для тилу російської армії.

Гайдамацькі загони, які взимку розташувалися на польсько-російському прикордонні, після нападу татар у січні 1769 р. відійшли у район Лисянки та Канева, а в березні того ж року перейшли на Смілянщину та Уманщину. Дізнавшись з рапорта прапорщика Ларсі про можливу загрозу запасам провіанту з боку загону Мирона Губи, князь О. Голіцин, будучи командуючим першою російською армією, доручив ліквідацію повстанського руху в Придніпров'ї майору Вуічу, надавши йому для цього 2 тис. донських козаків. Вже 6 квітня 1769 р. було ліквідовано загін М. Губи [93, с. 276; 139, с. 58].

1 лютого 1769 р. новий регіментар «української партії» Ю. Стемпковський разом з півтисячною командою почав свій похід до Богуслава, де «гайдамаки не припиняли чинити жорстокості» [125, s. 48, 50–51]. У Богуславі до регіментаря приєднався невеликий загін жовнірів ротмістра Савицького, які незабаром, зняходячись у Калниболоті, схопили та повісили бл. 20 гайдамаків [90, с. 351–353]. Перебування регіментаря у Лисянці відзначилося страшною розправою, на яку він згодом посилався у своєму універсалі, залякуючи селян України тим, що вони «бачили та чули у Лисянці» [94, с. 96]. Там Ю. Стемпковський без будь-яких судових формальностей стратив кілька сотень селян. Польський мемуарист Я. Ліппоман зазначав, що «серед них могли бути і невинні жертви... адже досить було найменшої підозри про участь у бунті» [130, s. 77]. Реакція Росії на ці події не забарилася. П. Рум'янцев, після призначення його командуючим Першою армією, вимагав від нового посла у Варшаві М. Волконського заборонити Ю. Стемпковському здійснювати переходи в тилу російської армії та чинити «люте озвіріння над селянами та священиками», бо інакше, писав він, «я сам можу... вижити всі польські війська звідти» [93, с. 280]. П. Рум'янцев просив також нагадати регіментарю, що належний спокій на Правобережжі досі «забезпечувався нами, а тому повстати їм (селянам. – *О.К.*) ніколи не потурали та не дозволимо» [93, с. 277]. Повної заборони домогтися не вдалося, але дії команд Ю. Стемпковського у Правобережній Україні були

частково обмежені. Натомість усю свою енергію регіментар спрямував на військовий суд над повстанцями у Кодні.

30 липня 1769 р. Ю. Стемпковський розіслав з Кодні свій універсал, яким «роз'яснював» «розбещеним і запеклим кріпакам», що бог створив їх, аби вони працювали на своїх, богом їм даних панів, що від народження до смерті вони мають бути вірними своїм господарям. Регіментар також висміяв прагнення українського населення Правобережжя до возз'єднання з Росією. Ці мрії він назвав «вигадкою божевільної людини», яка поширила серед селян «хибну ідею», нібито вони вже піддані не короля і Речі Посполитої, а іншої держави. Насамкінець, Ю. Стемпковський залякував «неслухняних» посполитих карою, яка спіткала Лисянку [128, s. 232].

Перший за хронологією документ «Коденської книги» датовано 7 березня 1769 р., а останній – 9 жовтня 1773 р. [79, с. 218, 383]. Частина коденських в'язнів добровільно визнавала те в чому їх звинувачували, однак у багатьох були підстави не визнавати своєї провини, тому останніх катували: «били із застосуванням вогню» та «пекли свічками» [79, с. 103, 106]. За приблизними підрахунками у Кодні було страчено 670 звинувачених у причетності до повстання (з них 7 були четвертовані, 222 – повішені, 441 – обезглавлені); ще 36 померли в ямі, а доля 35 невідома. Серед страчених основну масу становили селяни, були також міщани, надвірні та запорозькі козаки, православні священики [79, с. 309, 322, 337, 391]. У «Коденській книзі» за 1769 р., коли страчували особливо багато людей, немає жодного протоколу допиту; не багато їх і за 1770 – 1773 рр. Вона також не містить жодного документу, який можна було б назвати вироком, винесеним на основі певного закону. У книзі здебільшого наводяться реєстри в'язнів, утримуваних в ямах, з коротким викладом звинувачення (або й без нього) та з резолюцією, як треба покарати [79, с. 297– 321, 351– 354, 383– 392].

Масове знищення та пограбування правобережного селянства спричинило багато скарг польських магнатів, які побоювалися, що після надто «старанної» діяльності Ю. Стемпковського скоро не залишиться кому обробляти землю.

Станіслав II Август звертався до регіментаря з вимогою припинити надто суворі вироки [139, с. 58]. Звернення короля породило у польській історіографії твердження нібито сейм ухвалив амністію учасникам повстання, але це вигадка, бо після січня 1768 р. сейм зібрався аж у вересні 1773 р., до того ж на ньому не йшлося про будь-яку амністію [269, s. 78].

Отже, останнє гайдамацьке повстання, яке відбулося у Правобережній Україні в 1768 р. було остачно придушене (останні згадки про гайдамаків на цих теренах зустрічаємо у травні 1769 р.) [70, с. 496]. Українські селяни повернулися у власність польської шляхти. До розправи у Кодні додалися пограбування селян орендарями, які протягом кількох наступних років після повстання подавали до судів позови на землевласників з вимогою відшкодувати їхнє майно, реквізоване гайдамаками. Але за вироками судів гроші стягувалися не з поміщиків, а з їхніх селян, і нерідко навіть за те, чого перед повстанням позивачі не мали [37, арк. 1–13]. Діяльність регіментаря Ю. Стемпковського також посприяла відновленню утисків православних з боку унійного духовництва [187, с. 104–105].

Російська влада, підтримуючи розбрат у Речі Посполитій, чимало зробила для створення опозиційної польській владі Барської конфедерації. Подальші події засвідчили, що Росія зрадила гайдамаків. Катерина II наказала ув'язнити отаманів гайдамацького Війська Запорозького (М. Залізняка, С. Неживого, М. Швачку та ін.) і віддати на тортури І. Гонту. Представники православної церкви у Правобережній Україні залишались осторонь цих подій, а її місцеві лідери (переяславський єпископ Гервасій та архімандрит Мельхіседек Значко-Яворський) були переведені на інші посади за участь у підбурюванні селян до «бунту». Однією з головних причин швидкого придушення Коліївщини було бажання Катерини II якнайшвидше розв'язати кризу після нападу запорожців-гайдамаків на турецьке місто Балту, хоча уникнути війни з Оттоманською Портою так і не вдалося.

Коліївщина стала кульмінацією гайдамацького руху в Правобережній Україні. У цьому масштабному виступі, крім українських селян та запорозьких

козаків, брали участь представники зубожілої шляхти та православного духівництва, міщани; серед представників різних національних груп були російські солдати, молдавани, поляки, а також євреї, які прийняли православ'я. Територією найактивніших дій гайдамацьких загонів були: Білоцерківське, Богуславське, Жаботинське, Звенигородське, Канівське, Корсунське, Мошненське, Смілянське, Трахтемирівське, Черкаське та Чигиринське староства, які входили до складу Київського та Брацлавського воєводств Речі Посполитої. На захопленій території (бл. 35 тис. кв. км) М. Залізняк, будучи полковником (керівником) гайдамацького Війська Запорозького, якому підпорядковувались інші гайдамацькі отамани, проводив власну внутрішню (організація «народної», тобто української влади на місцях, проведення агітаційної та пропагандистської роботи у віддалених від Умані регіонах, ліквідація унії) та зовнішню (встановлення дружніх відносин з представниками російських і турецьких властей) політику.

Зі свідчень польських очевидців Коліївщини та мемуаристів зрозуміло, що офіційна влада Речі Посполитої сприймала повстання 1768 р. як найсильніший прояв гайдамацького руху за весь час його розгортання в Правобережній Україні. Росія ж не одразу побачила у Коліївщині загрозу своїй міжнародній, а подекуди й внутрішній політиці. Різнилися й методи боротьби з гайдамаками обох держав. Російські військові, на відміну від поляків, намагалися брати повстанців у полон і не вбивати селян, якщо ті не становили загрози. Засуджених за участь у гайдамацьких виступах осіб польські суди переважно страчували, а російські – відправляли на каторгу до Сибіру.

Етнографічні матеріали про Коліївщину, які були відображенням сприйняття повстання українським селянством та учасниками руху, здебільшого висвітлюють найдраматичніші епізоди з життя гайдамацьких отаманів: їх полон, страту, загибель у бою тощо. Виразно представлена у фольклорі тема осуду придушення повстання польськими та російськими властями. У народних піснях наводились імена карателів як із польського табору – згадувався сотник Митлиця та осавул Якименко, так і з російського – сотник Лаврін і пан Капніст

(йдеться про миргородського полковника В. Капніста, який помер ще в 1757 р. – відтак постать «гонителя» взято авторами фольклорної пам'ятки з доколіївщиного періоду) [181, с. 162, 168–170]. Цінними в плані опису повстанського терену є народні пісні про М. Швачку та І. Бондаренка. У них оповідається про діяльність отаманів у Бишеві, Білій Церкві, Богуславі, Макарові, Фастові та навіть Умані [76, с. 522–523; 235, с. 150]. Цикл народної поезії про Коліївщину був продовженням козацьких фольклорних традицій українського народу, які остаточно сформувалися ще під час Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.

ВИСНОВКИ

Розгортання гайдамацького руху, будучи дискусійною проблемою української історії, стало предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Деякі дослідники гайдамацького руху припускалися суб'єктивності у трактуванні тих чи інших подій руху, а також не виділяли чітких етапів цього виняткового явища у суспільному житті України XVIII ст. Це було викликано широкими хронологічними рамками проблеми, територіальною розпорошеністю архівних джерел про гайдамаків, наявністю певних міфів щодо гайдамацтва. Лише залучивши повний спектр джерел про гайдамаків (актові

документи, мемуарну літературу та етнографічні матеріали), можна більш-менш об'єктивно висвітлити причини та особливості розгортання гайдамацького руху, а також його сприйняття сучасниками.

Гайдамацький рух, який зародився протягом 1715 – 1717 рр. у Подільському воєводстві, був викликаний ліквідацією прав та вольностей українських станів, що відбулося після руйнування козацької організації в ході другого згону населення з Правобережної України 1711 – 1712 рр., а також соціально-економічними утисками українського населення Речі Посполитої з боку польської шляхти. Додатковою причиною посилення повстанського руху було ускладнення релігійної ситуації в Правобережній Україні впродовж 1750 – 1760-х рр., яка полягала у розгортанні протистояння між унійною та православною церквами, кожна з яких претендувала на конфесійну монополію на цих теренах. Дана ситуація була обумовлена підтримкою православних монастирів і парафій на території Речі Посполитої з боку російської світської влади, яка використовувала проблеми міжконфесійних відносин для послаблення Польщі та посилення свого опосередкованого, а інколи й прямого воєнного впливу на теренах польсько-литовської держави.

Перебіг гайдамацького руху поділяється на кілька етапів. Перший охоплює 1715 – 1720-ті рр. і включає появу гайдамаків у Подільському, Київському та Брацлавському воєводствах, а також початок організації повстанських загонів, які діяли локально, в межах староств чи навіть повітів. Другий етап тривав протягом 30-х рр. XVIII ст. і поділяється на два періоди: передумов і розгортання антипольського виступу на Поділлі під проводом шаргородського сотника Верлана (1730 – 1734 рр.) та діяльності його колишніх сподвижників у Київському та Брацлавському воєводствах (1735 – 1739 рр.). Під час даного етапу вперше проявляється така особливість гайдамацького руху як дискретність у діяльності повстанських загонів та вагома роль їхніх керівників, а саме вплив лідерських якостей отаманів руху (М. Гриви, Г. Медведя, І. Жили, П. Рудя, Іваниці, Галана та Харка) на успішність дій гайдамаків. Третій етап припадає на 40 – 50-ті рр. XVIII ст. і характеризувався розширенням територіальних меж

гайдамацького руху (вихід на терени Гетьманщини та Вольностей Війська Запорозького Низового) та чіткою тенденцією до перервності вже усталеного повстанського руху (впродовж 1740 – 1741, 1744 – 1746, 1748, 1756 – 1758 рр. майже не зустрічаємо згадок про гайдамаків), що супроводжувалося зростанням інтенсивності повстанської боротьби в періоди активізації (1742 – 1743, 1747, 1749 – 1755, 1759 рр.). Натомість протягом 1730-х рр. перерви у гайдамацьких виступах тривали не більше року.

Останній етап гайдамацького руху – Коліївщина (1768 р.), був викликаний політикою російської влади, яка, підтримуючи міжусобиці всередині Речі Посполитої, чимало зробила для формування радикально налаштованої антиросійської Барської конфедерації. Діяльність останньої призвела до посилення антиправославних дій з боку католиків та уніатів, що сприяло загостренню соціально-економічних і релігійних протиріч у відносинах між українським населенням Правобережної України та польською шляхтою. У гайдамацькому повстанні 1768 р., крім українських селян та запорозьких козаків, брали участь представники зубожілої шляхти та православного духівництва, міщани, подеколи російські солдати, поляки, молдавани, а також євреї, які прийняли православ'я. Визначальною особливістю Коліївщини була компактність території діяльності гайдамацьких загонів. Повстання охопило Білоцерківське, Богуславське, Жаботинське, Звенигородське, Канівське, Корсунське, Мошненське, Смілянське, Трахтемирівське, Черкаське та Чигиринське староства, які входили до складу Київського та Брацлавського воєводств Речі Посполитої. На визволеній території (бл. 35 тис. кв. км) полковник гайдамацького Війська Запорозького М. Залізняк, якому підпорядковувались інші гайдамацькі отамани (І. Гонта, С. Неживий, М. Швачка, А. Журба, І. Бондаренко, П. Таран, С. Шило та ін.), провадив нову внутрішню політику. Вона передбачала організацію саме «народної», тобто української влади на місцях, проведення агітації та пропаганди ідей повстанців у віддалених від Умані регіонах, ліквідацію унійної церкви. Зовнішньополітичні заходи передбачали встановлення дружніх відносин з представниками російських і

турецьких властей. Коліївщина, яка була швидко придушена російськими та польськими властями, стала останнім великим гайдамацьким повстанням у Правобережній Україні.

Значно доповнює картину розгортання гайдамацького руху його сприйняття сучасниками подій. Виділяємо три основні етносоціальні групи у межах їхнього ставлення до гайдамаків. До першої відносимо представників польської влади та шляхти. Ці привілейовані групи інтерпретували гайдамацький рух як розбійницький, а стосовно учасників руху використовували означення «гультаї», «бунтівники» та «заколотники». При цьому зазначимо, що польський уряд не визнавав гайдамацтво повстанським рухом, ймовірно, не бажаючи офіційно підносити статус руху, який виявляв ознаки національно-визвольної боротьби. Польська влада змінила своє ставлення до гайдамаків після виступу надвірних козаків під проводом Верлана, який відбувся у 1734 р. на Поділлі, а також після перших узгоджених дій гайдамацьких загонів упродовж 1735 – 1739 рр. на території всієї Правобережної України. Відтоді гайдамацький рух сприймався як реальна небезпека. Будучи неспроможною самотійно придушити повстанський рух, Річ Посполита постійно зверталася по військову допомогу до Росії, при тому, що саме таємну політику останньої більшість сучасників руху з польського табору вважали головною причиною гайдамацьких повстань.

Представники другої групи – російський уряд і військові, почали сприймати гайдамацький рух як реальну загрозу лише у 1750 р., коли влада Російської імперії була змушена тримати свої війська на кордоні з Річчю Посполитою, аби не пропустити гайдамаків на територію Лівобережної України та Слобожанщини. Саме протягом 1740 – 1750-х рр. відбулися кардинальні зміни у сприйнятті повстанського руху російськими урядовцями, які насамперед проявились: у посиленні військової співпраці російських та польських властей у межах спільного прикордоння; у створенні російським урядом у межах Нової Сербії системи фортець, побудованої для перешкоджання втручанням запорожців у внутрішні справи Речі Посполитої; у зростанні впливу Росії на внутрішню політику Запорозької Січі, оскільки саме запорожці були головними

організаторами гайдамацьких загонів; у збільшенні чисельності російських військ на території Гетьманщини (зокрема, створювалися спеціальні каральні загони для розшуків та ліквідації гайдамацьких ватаг). Окремо варто зазначити, що ставлення до гайдамацького руху гетьмана К. Розумовського, кошових отаманів Запорозької Січі та, відповідно, представників козацької старшини Гетьманщини і Запорозького Низового війська офіційно не відрізнялося від декларованої позиції імператриці та російського уряду. У Коліївщині Росія також не одразу побачила загрозу своїй міжнародній, а подеколи й внутрішній політиці. Лише після нападу гайдамаків на турецьке місто Балту, що призвело до початку російсько-турецької війни, імператриця Катерина II наказала ув'язнити отаманів гайдамацького Війська Запорозького (М. Залізняка, С. Неживого, М. Швачку та ін.) та віддати на тортури І. Гонту разом із сотнями інших польських підданих – учасників повстання. Наслідком репресій з боку російського уряду стало переорієнтування гайдамацьких загонів на боротьбу як проти польських, так і російських військових підрозділів на теренах Правобережної України.

Висвітлення гайдамацького руху у фольклорі відображало сприйняття повстанців представниками третьої етносоціальної групи – українським селянством та козацтвом. Головними темами народної поезії про гайдамаків були: соціально-економічне становище селянства; помста за зраду ідеалів повстанського руху (пісні про С. Чалого та Г. Голого); діяльність, полон і загибель гайдамацьких отаманів (З. Харка, Г. Медведя, І. Гонти та ін.); засудження придушення гайдамацьких повстань польськими та російськими властями. Називаючи гайдамаків «козаченьками», «запорожцями» та «славними воїнами», український народ урівнював постаті Д. Байди та М. Залізняка, Д. Нечая та І. Гонти, М. Кривоноса та З. Харка, Н. Морозенка та М. Швачки. Славлення гайдамаків продовжувало попередню традицію героїзації козацтва. На це звертали увагу вже перші записувачі та дослідники фольклорного циклу про гайдамаків. Так П. Куліш, ототожнюючи гайдамацький рух і Національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького, зазначав,

що й прості люди «ставлять Хмельниччину поруч з Коліївщиною та, забувши патріотичні думи про перші козацькі війни, оспівують старовинним складом пісень і старовинними їх наспівами подвиги нових героїв козацтва – Харка, Швачки, Залізняка, Гонти та інших» [192, с. 94]. В продовження цих міркувань зауважимо, що у гайдамацьких піснях соціальні та національно-визвольні мотиви подеколи звучали більш виразно і конкретно, ніж у героїчній народній поезії доби визвольної боротьби середини XVII ст. Також є відмінності в образній системі гайдамацьких пісень та творів про Національно-визвольну війну 1648 – 1657 рр. Так, метафоричний образ «варити пиво» у народній творчості XVII ст. вживався для передачі заклику до боротьби, а в пісні про І. Гонту цей же образний вислів передає безсилля поляків перед героєм та повстанцями. Поповнення народнопісенної творчості про гайдамаків відбувалося також за рахунок актуалізації «старих» історичних пісень, зокрема козацьких, у яких змінювалися імена та факти (як, наприклад, в одній із народних пісень про М. Залізняка, текст якої тотожний з поетичним твором XVII ст. про козака Н. Морозенка).

Загалом, народна поезія досить повно та у характерному тільки їй стилі художнього узагальнення передає основні етапи гайдамацького руху, значно доповнюючи наші уявлення про цей період національно-визвольної боротьби українського народу. Народні пісні про гайдамаків початкового етапу руху ніби пояснюють, обґрунтовують неминучість та закономірність майбутніх повстань, змальовують становище українського народу, яке призвело до вибуху народного невдоволення. Наступна група гайдамацьких пісень продовжила розробляти мотиви служіння Вітчизні та зради, властивих для козацького фольклору загалом. Центральною темою цих творів є звеличення подвигів народних героїв, до яких творці пісень відносять, насамперед, отаманів повстанських загонів (Верлана, Г. Медведя, Г. Голого, З. Харка та ін.). І, насамкінець, народна поезія про Коліївщину – синтез художнього та ідейного осмислення всього гайдамацького руху. На початковому етапі формування даного фольклорного циклу це осмислення йшло «зсередини», бо творцями та носіями народних

творів були самі гайдамаки – свідки та учасники подій. Усі народні пісні про повстання 1768 р. пройняті ідеєю героїзації його лідерів, діяльність яких ототожнювалася з громадженням слави.

Сукупний аналіз перебігу гайдамацького руху, його рецепції сучасниками дозволяє зробити висновок, що цей рух варто осмислювати як новий етап військово-політичної діяльності Запорозького Низового війська, що проявилось у визвольному русі на теренах України із залученням ширших верств населення – селянства, міщанства й духівництва, а також у зовнішньополітичних акціях гайдамаків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Архівні джерела

**Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України
імені В. Стефаника**

1. Спр. 1408/II. Kodeks papierowy, pisany kilku rekami w XVIII wieku. Manuskrypt 1767 – 1769, 530 арк.
2. Спр. 7374/III. Papiery Edwarda Rulikowskiego. T. XXIII. Zbiór notat historycznych. XIX w., б. д., 118 арк.

Ф. 45 Дідушицьких

3. Спр. 142. Miscellanea z lat 1766 – 1776. Listy, mowy, wiersze i uniwersaly glownie dotyczace konfederacji barskiej. Koniec XVIII w., 1766 – 1776 pp., 116 арк.

**Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М.Т. Рильського НАН України**

Ф. 4 Новицький Я.П.

4. Спр. 153. Пісні козацькі, гайдамацькі (без мелодії), б. д., 30 арк.

Ф. 4-2 Новицький Я.П.

5. Спр. 48. Тексти пісень – гайдамацькі, запорозькі любовні, сімейні, шутливі та інші, б. д., 212 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

Ф. II Історичні матеріали

6. Спр. 2542. Манифест Екатерины II 1768 г. к православным Речи Посполитой. Копия, 9.07.1768 р., 2 арк.
7. Спр. 2629. Дело о разбойничьем нападении, насилии и грабеже госпожи Феодосии, жены военного товарища Лубенского полка Ковалевского, реестр и расценка награбленного, розыск добра и разбойников, кінець 1767 – початок 1768 pp., 36 арк.
8. Спр. 4101. О совершении по закону с запорожцами Саввой Майбородой и его товарищами, которые вышли из Сечи ради грабежа, 1768 р., 34 арк.

Ф. VIII Київський університет св. Володимира (1834 – 1919 рр.). Колекція рукописів: XII – XX ст.

9. Спр. 1178. Доношение... высокопреосвященнейшему Гервасию епископу Переяславскому, 7.04.1769 р., 2 арк.

10. Спр. 1187. Доношение... П.А. Румянцеву от Суда Генерального, 18.03.1770 р., 3 арк.

Ф. IX Фортеця св. Єлизавети. Колекція архівних документів, 1753 – 1821 рр.

11. Спр. 242. Б. н., 1755 р., 2 арк.

Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 20 Военная (Секретная) экспедиция военной коллегии

Оп. 1

12. Д. 816. Размещение полков Украинской дивизии в компаентах (под Полтавой и Переяславом) и на винтер квартирах. Донесения командира Украинского корпуса, графа П. Румянцева, о польских и турецких обращениях, об усмирении гайдамаков и о принятии мер по охране границ Елизаветградской провинции..., 1768 г., 154 л.

Ф. 44 Румянцев-Задунайский Пётр Александрович

Оп. 3

13. Д. 28. Указ императрицы Екатерины к графу П. Румянцеву, за подписями графа М. Панина и князя А. Голицына с инструкциями распорядиться из-за случаев грабежа в Польской Украине со стороны запорожских казаков. Приложение: копия с рескрипта к киевскому генерал-губернатору Ф. Воейкову по тому же поводу и манифест к Запорожскому войску, 12.07.1768 г., 7 л.

14. Д. 47. Письмо Графа Н. Панина к Графу П. Румянцеву о повелении Императрицы пойманных гайдамаков и польских мятежников исключая дворян употреблять на каторжные работы или отсылкой в Сибирь, 14.01.1769 г., 2 л.

15. Д. 49. Письмо графа Н. Панина к графу П. Румянцеву об одобрении императрицей мер принятых им к прекращению бунта в Сече Запорожской, с просьбой доставить сведение о причинах и лицах, произведших оный..., 18.01.1769 г., 4 л.

16. Д. 61. Рескрипт императрицы Екатерины II к графу П. Румянцеву о суждении наравне с разбойниками польских мятежников пойманных в границах наших с оружием в руках, 15.04.1769 г., 2 л.

17. Д. 63. Рескрипт императрицы Екатерины II к графу П. Румянцеву о собрании всех запорожцев и употреблении их против неприятеля, за делаемые ими разбои, и о приведении в безопасность сообщения между Киевом и армией князя Голицына, 1.05.1769 г., 2 л.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 11 Житомирський гродський суд, 1582 – 1796 рр.

Оп. 1

18. Спр. 53. Б. н., б. д., 821 арк.

Ф. 44 Вінницький гродський суд, 1543 – 1795 рр.

Оп. 1

19. Спр. 4. Б. н., б. д., 398 арк.

Ф. 49 Потоцькі, 1435 – 1918 рр.

Оп. 1

20. Спр. 37. Список уманських подданих (слуг), б. д., 9 арк.

Оп. 2

21. Спр. 1049. Протестация поверенного Станислава Потоцкого против шляхтича Воцатинского, который передал И. Гонте командование отрядом казаков и участвовал в захвате И. Гонтой Умани в 1768 г., 1768 р., 3 арк.

Ф. 54 Друга Малоросійська колегія, 1764 – 1782 рр.

Оп. 3

22. Спр. 3016. Дело о нападении гайдамаков в слободе Капустинной на команду козаков Лубенского полка и их офицеров, 30.08. – 1.12.1768 р., 5 арк.

Ф. 59 Київська губернська канцелярія, 1709 – 1781 рр.

Оп. 1

23. Спр. 1794. Доношение Миргородской полковой канцелярии поручика Секиранского форпоста и др. о наезде гайдамаков на карантинный дом, о недостатке продовольствия и фуража для команды казаков, выделенной на поиски гайдамаков и др., 30.04. – 29.09.1750 р., 12 арк.

24. Спр. 1805. Дело о выделении команд казаков для розыска гайдамаков действующих в заднепровье, допросы гайдамаков и др. Т. I, 31.07. – 29.09.1750 р., 141 арк.

25. Спр. 5514. Письма уманского управляющего Я. Квяткевича, польских шляхтичей В. Богдановича и С. Заньковского к киевскому генерал-губернатору Ф. Воейкову о приверженности киевского воеводы Потоцкого к России, о его негативном отношении к конфедерации, о предоставлении российских войск для защиты уманских владений князя от гайдамаков, 21.06. – 1.07.1768 р., 3 арк.

26. Спр. 5516. Дело о побеге части гайдамаков во главе с Максимом Железняком из села Котельва Ахтырской провинции при конвоировании их с Новороссийской губернской канцелярии в г. Белгород, 9.07. – 19.12.1768 р., 11 арк.

27. Спр. 5517. Дело об отказе мещанину г. Киева Г. Народицкому в выплате компенсации за захваченные гайдамаками имущество и деньги во время пребывания в г. Копеле, 24.07. – 2.09.1768 р., 10 арк.

28. Спр. 5518. Дело о захвате и вынесении приговора участникам гайдамацкого движения М. Железняку, Н. Швачке, П. Тарану, Д. Вербенку и др., 27 арк.
29. Спр. 5520. Протоколы допросов Максима Железняка, Тарана и др. гайдамаков и запорожских казаков, участвовавших в восстании гайдамаков 1768 г., 08.07. – 09.08.1768 р., 93 арк.
30. Спр. 5521. Протоколы допросов запорожских казаков Чернявценка, Безродного и Джулая, участвовавших в восстании гайдамаков 1768 г., 30.06. – 20.08.1768 р., 9 арк.
31. Спр. 5522. Протоколы допросов 39 запорожских казаков, участвовавших в восстании гайдамаков 1768 г., 12.08.1768 р., 56 арк.
32. Спр. 5525. Дело о поимке атамана гайдамацкого отряда С. Неживого и др. гайдамаков, участвовавших в нападении на г. Канев (часть дела), 08.07. – 13.08.1768 р., 18 арк.
33. Спр. 5526. Рапорты обер-коменданта Елчанинова и командира воинских частей о конвоировании арестованных гайдамаков с приложением списка, ведомости о расходе денежных сумм на содержание арестованных и др., 27.08. – 15.10.1768 р., 266 арк.
34. Спр. 5590. Протоколы допросов жителей г. Киева, сс. Борки и Ракитное А. Савранского, Я. Белокопенка и Л. Кравченка, обвинённых в связях с гайдамаками, 24 – 31.12.1768 р., 6 арк.

Ф. 127 Київська духовна консисторія, 1700 – 1928 рр.

Оп. 1020

35. Спр. 3872. Доношение игумена Пустынно-Медведовского монастыря Виссариона о действиях гайдамацкого отряда в районе Жаботына; о насильническом присоединении к унии православных монастырей и церквей конфедеративными отрядами, 11.06.1768 р., 3 арк.

Ф. 128 Києво-Печерська Лавра, 1632 – 1924 рр.

Оп. 1 (заг.)

36. Спр. 92. Дело о разбойниках проявившихся около Киева, 58 арк.

Ф. 225 Документи про повстання українського народу проти соціально-економічного та національного гніту польської шляхти у 1768 р. (Коліївщину).

Колекція, 1768 – 1888 рр.

Оп. 1

37. Спр. 3. Разные известия о гайдамаках, высказанные очевидными свидетелями при допросе по делу Антония Суходольского в 1781 г., б. д., 13 арк.

38. Спр. 6. Письмо Якова Квяткевича к Ф.И. Потоцкому, воеводе киевскому, о гайдамаках, 28.06.1768 р., 2 арк.

39. Спр. 10. Поэма Даровского, б. д., 13 арк.

40. Спр. 14. Показания Ивана Лазаренка об участии его в казацких отрядах Неживого и Майбороды во время крестьянского восстания 1768 г., б. д., 3 арк.

Ф. 229 Кіш нової Запорозької Січі, 1713 – 1776 рр.

Оп. 1

41. Спр. 20. О преследовании в запорожьи воров и гайдамаков, 1754 – 1756 рр., 128 арк.

42. Спр. 58. Об отправлении в Гард запорожского полковника с командою 200 козаков для преследования гайдамаков, 1758 р., 56 арк.

43. Спр. 227. Дело об участии запорожцев в гайдамацком движении, о подавлении восстания под предводительством Максима Железняка. Ч. 1–2, 1768 р., 257 арк.

44. Спр. 228. Дело о поисках гайдамаков на Запорожской Сечи, 1768 р., 195 арк.

Ф. 254 Тарло, 1583 – 1821 рр.

Оп. 1

45. Спр. 69. Универсалы, приказы, мемориалы и планы борьбы с гайдамацким движением на Правобережной Украине не раньше 40-х гг. XVIII века, б. д., 46 арк.

Ф. 269 Канцелярія гетьмана К. Г. Розумовського, 1750 – 1764 рр.

Оп. 1

46. Спр. 79. Дело о гайдамаке Мамае, 1750 р., 9 арк.

47. Спр. 281. Дело об отправке в Сечь сотника Зарудного для розыска гайдамак и беглых, 1751 – 1752 рр., 112 арк.

48. Спр. 1109. Дело о розыске гайдамаков Вербы и др., 1752 р., 18 арк.

49. Спр. 1055. Черновик ордеров гетмана о розыске гайдамаков, 1752 р., 4 арк.

50. Спр. 1086. Дело о командировании за Днепр воинских команд для борьбы с гайдамаками, 26.03. – 20.06.1752 р., 42 арк.

51. Спр. 1253. Доношение стародубского полковника Максимовича о появлении гайдамак, 1752 р., 5 арк.

Ф. 1710 Слобідсько-українська губерньська канцелярія, 1765 – 1780 рр.

Оп. 1

52. Спр. 232. Указы, доношения, рапорты о появлении гайдамак и мерах борьбы с ними, 1766 р., 62 арк.

53. Спр. 479. Предложения губернатора, рапорты провинциальных канцелярий и комиссарств о принятии мер против гайдамаков, 1768 р., 15 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

Ф. 181 Ляницкоронські, 1148 – 1939 рр.

Оп. 2

54. Спр. 2409. Матеріали про участь і роль Вацлава і Михайла Жевуських в організації спільних заходів польських і турецьких окупаційних органів влади для придушення заворушень та збройних виступів на південно-західних українських землях (директиви, розпорядження, інструкції), 1732 – 1765 рр., 15 арк.

55. Спр. 2427. Інформаційний листок типу рукописної газети, складений у Варшаві, з відомостями про повстання гайдамаків на Правобережній Україні, бої повсталих з царськими військами, дії конфедератів, 1769 р., 1 арк.

56. Спр. 2570. Декрет великого коронного гетьмана Потоцького Йосипа про порушення військової дисципліни в іноземній військовій частині. Згадка про гайдамацький рух, 28.04.1738 р., 2 арк.

Публікації джерел

57. Андриевский А.А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – Вып. 5. – К., 1883. – 228 с.

58. Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII ст. (1715 – 1774), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива и изданные Императорским обществом истории и древностей. – Одесса, 1886. – 433, III с.

59. Андриевский А.А. Реляции Киевского генерал-губернатора в 1768 и 1769 гг. // Чтения в обществе Нестора Летописца. – 1893. – Кн. 7. – Отдел III. – С. 73–211.

60. Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. 2. Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст. Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский. 1759 – 1771 гг. / Под ред. Ф.Г. Лебединцева. – К., 1864. – ССХІІІ, 689 с.

61. Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 3. Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст. Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский. 1759 – 1771 гг. / Под ред. Ф.Г. Лебединцева. – К., 1864. – 911 с.

62. Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 4. Акты об унии и состоянии православной церкви в Юго-Западной России во 2-й половине XVII и в XVIII ст. (1648 – 1798 гг.) / Под ред. В.Б. Антоновича. – К., 1871. – 856 с.

63. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 3. Акты о гайдамаках (1700 – 1768 гг.) / Под ред. В.Б. Антоновича. – К., 1876. – 1028 с.

64. Архив ЮЗР. – Ч. 5. – Т. 1. Акты, относящиеся к истории городов и местечек в Юго-Западной России (1432 – 1798 гг.) / Под ред. В.Б. Антоновича. – К., 1869. – 736 с.
65. Архив ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI – XVIII в. (1498 – 1795 гг.) / Под ред. К.Е. Козловского. – К., 1876. – 795 с.
66. Архив ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 2. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII в. (1700 – 1799 гг.) / Под ред. В.Б. Антоновича. – К., 1870. – 623 с.
67. Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. Акты о заселении Южной России XVI – XVIII вв. / Под ред. В.И. Щербина. – К., 1905. – LXXXI, 669 с.
68. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775 / Упоряд.: Л.З. Гісцова, Д.Л. Автономов, Є.І. Дрозд, Х.Г. Лащенко, А.Ю. Омельченко, О.Г. Полегайлов, В.В. Стафійчук, Л.А. Сухих. – Т. 1. – К., 1998. – 696 с.
69. Белл Д. Белевы путешествия чрез Россию в разныя азиатския земли; а именно: в Испаган, в Пекин, в Дербент и Константинополь. – Ч. 3. – СПб., 1776. – [2], VIII, 246, [1] с.
70. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів / Упоряд.: І.Л. Бутич, М.І. Бутич, О.А. Купчинський, Л.А. Проценко, В.Д. Чунтулова. – К., 1970. – 659 с.
71. Документы, объясняющие историю Западно-русского края и его отношения к России и к Польше / Собрал документы и составил исследование М.О. Коялович. – СПб., 1865. – 862 с.
72. Думи. Поетичний епос України / Упоряд. Г.А. Нудьга. – К.: Рад. письменник, 1969. – 354 с.
73. Журнал генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова, главного командира корпуса её императорского величества, императрицы всероссийской, о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах / Издал О. Бодянский // Чтения в Императорском обществе истории и древностей

российских при Московском университете. – 1863. – Кн. 3. – Раздел II. Материалы отечественные. – С. 1-205.

74. Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей: в 3 т. – Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1956. – 784 с.

75. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1875. – Т. 2. – 2, XI, 166 с.

76. Історичні пісні / Упоряд.: І.П. Березовський, М.С. Родіна, В.Г. Хоменко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 1068 с.

77. Історичні пісні українського народу / Упоряд. М. Січинський. – Львів, 1908. – 32, [4] с.

78. К истории Колиивщины // Киевская старина. – 1905. – Т. LXXXVIII. – № 3. – С. 236–242.

79. Коденська книга судових справ // Український архів. – Т. 2. – К.: ВУАН, 1931. – 6, 436 с.

80. Козацькі пісні / Упоряд., вступ. ст. О.М. Хмільєвська. – К.: Музична Україна, 1969. – 302 с.

81. Колесса Ф. Українська усна словесність (Загальний огляд і вибір творів). – Львів: Вид-во «Просвіта», 1938. – 643 с.

82. Костомаров Н.И. Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г. // КС. – 1882. – Т. III. – № 8. – С. 297–321.

83. Крижанівський А. Василянські записки й листи про Коліївщину // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1904. – Т. LVII. – С. 1–24.

84. Лисенко М.В. Збірник українських пісень. – Вип. 4. – К., 1886. – 80 с.

85. Лобан И. Сказание о Бондаренке по народным преданиям // КС. – 1882. – Т. I. – № 3. – С. 530–537.

86. Метлинский А.Л. Народные южнорусские песни. – К., 1854. – VIII, 472 с.

87. Народні пісні в записах Івана Манжури / Упоряд. Л.С. Каширіна. – К., 1974. – 351 с.

88. Описание бедствия, постигшего Умань и всю Украину в 1768 году // КС. – 1882. – Т. III. – №3. – С. 520–529.

89. Описание документов Западнорусских униатских митрополитов. – Т. II: 1701 – 1839. – СПб., 1907. – VIII, 1631 с.
90. Отрывок из записок анонима (1768 г.) // КС. – 1882. – Т. IV. – № 11. – С. 349– 353.
91. Переписка гр. П.А. Румянцева о восстании в Украине 1768 года // КС. – 1882. – Т. III. – № 9. – С. 523– 551.
92. Переписка гр. П.А. Румянцева о восстании в Украине 1768 года // КС. – 1882. – Т. IV. – № 10. – С. 89– 118.
93. Переписка гр. П.А. Румянцева о восстании в Украине 1768 года // КС. – 1883. – Т. VII. – № 9– 10. – С. 254–286.
94. Переписка Н.И. Панина с П.А. Румянцевым // Русский архив – 1882. – Кн. 1. – С. 33– 125.
95. Письма к генерал-майору и кавалеру П.Н. Кречетникову во время пребывания его с корпусом русских войск в Польше 1767 и 1768 г. и губернаторства его в Астрахани / Издал О. Бодянский // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1863. – Кн. 3. – Раздел II. Материалы отечественные. – С. 1– 114.
96. Письма неизвестных поляков с Волыни в 1768 г. // Основа. – 1862. – № 3. – С. 24– 28.
97. Рассказы о польской старине / Записки XVIII века Яна Дуклана-Охотского с рукописей, после него оставшихся, переписанные и изданные И. Крашевским. – Т. I. – СПб., 1874. – IV, 336 с.
98. Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні. – К.: Тов-во «Час», 1919. – 300 с.
99. Сборник Императорского Русского исторического общества. – Т. 57. Политическая переписка Императрицы Екатерины II. – Ч. 3. 1764 – 1766 г. – СПб, 1887. – XXIV, 575 с.
100. СИРИО. – Т. 87. Политическая переписка Императрицы Екатерины II. – Ч. 5. 1768 – 1769 г. – СПб., 1893. – XVIII, 555 с.

101. СИРИО. – Т. 108. Бумаги Кабинета Министров Императрицы Анны Иоанновны. 1731 – 1740 гг. – Т. III. 1734 г. – Юрьев, 1900. – LVI, 511, VI с.
102. СИРИО. – Т. 114. Бумаги Кабинета Министров Императрицы Анны Иоанновны. 1731 – 1740 гг. – Т. V. 1736 г. – Юрьев, 1902. – LVI, 683, VII с.
103. Сочинения Державина с объяснительными примечаниями Я. Грота. – Т. 6. – Спб., 1871. – XXX, 905 с.
104. Титов Ф.И. Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII – XVIII вв. – Т. I. Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII – XVIII вв. – Ч. I–III. – К., 1905. – 1990 с.
105. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. – Т. 5: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. – Спб., 1874. – 1209 с.
106. Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем. – Ч. 1. Кн. I: Украинские думы. Кн. II: Песни козацкие былевые. Кн. III: Песни козацкие бытовые. – М., 1834. – 180 с.
107. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського / Упоряд. О.І. Дей. – К., 1974. – 784 с.
108. Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодяньських / Упоряд. А.Ю. Ясенчук. – К.: Наукова думка, 1978. – 328 с.
109. Українські народні пісні в записах Софії Тобілевич / Упоряд. С.В. Мишанич, М.В. Мишанич. – К.: Наукова думка, 1982. – 423 с.
110. Уманская беда // Основа. – Спб., 1862. – № 3. – С. 11–23.
111. Уманская резня. Записки Вероники Кребс / Перевод с предисловием И.М. Ревы. – К., 1879. – 36 с.
112. Франко І.Я. Вірша про Барську конфедерацію // Записки НТШ. – 1895. – Т. VII. – С. 3– 11.
113. Франко І.Я. Матеріали до історії Коліївщини. Польська поема про уманську різню // Записки НТШ. – 1904. – Т. LXII. – С. 1– 40.

114. Шпитковський І. Матеріали до історії Коліївщини. Мемуар Домініка Завроцького про Коліївщину // Записки НТШ. – 1910. – Т. ХСVII. – С. 26– 73.
115. Шпитковський І. Матеріали до історії Коліївщини. Мемуар ржищівського тринітарія про Коліївщину // Записки НТШ. – 1908. – Т. LXXXIII. – С. 134– 157.
116. Akta ziemskie i grodzkie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Т. I. – Lwów, 1868. – 188 s.
117. Czajkowski M. Wernyhora, wieszcz ukraiński: powieść historyczna z roku 1768 / Pisma Michała Czajkowskiego. – Т. 1. – Lipsk, 1862. – XXX, 230 s.
118. Goszczynski S. Zamek kaniowski: powiesc. – Warszawa, 1905. – 113 s.
119. Hammard C.F. Reise durch Oberschlesien zur rußisch-kayserlichen armee nach der Ukraine und zum feldmarschall Rūmanzow Sadunaiskoy. – Т. 1. – Gotha: Ettinger, 1787. – 262 s.
120. Konfederacya barska. Korespondencya między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim, łowczym koronnym, w roku 1768 / wydał L. Gumplowicz. – Kraków, 1872. – XV, 204 s.
121. Korespondencja Józefa Andrzeja Załuskiego (1724 – 1736) / Opracowali B.S. Kupść, K. Muszyńska. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967. – XV, 714 s.
122. Kraszewski J.I. Staroscina Belzka (Gertruda z hr. Komorowskich hr. Potocka). Opowiadanie historyczne 1770 – 1774. – Т. I– II. – Warszawa, 1858. – 255 s.
123. Krebsowa W. Opis autentyczny rzezi humanskiej. – Poznan, 1840. – 49 s.
124. Kreczetnikow P. Radom i Bar 1767 – 1768. Dziennik wojennych działań generała-majora... w Polsce w r. 1767 i 1768 korpusem dowodzącego i jego wojenno-polityczną korespondencyą z księciem Mikołajem Repninem / Pamiętniki z ośmnastego wieku. – Т. XIV. – Poznan, 1874. – X, 251 s.
125. Lubomirski S. Pamiętniki / S. Lubomirski, marszałek wielki koronny. Z rękopisu wydał Władysław Konopczyński. – Lwów, 1925. – XVI, 222 s.
126. Makulski F. Bunt ukraiński czyli ukrajinca nad Ukraina uwagi. – Warszawa, 1790. – 206 s.

127. Mémoires du roi Stanislas-Auguste Poniatowski. – T. I. – St.-Pétersburg: Académie Impériale des Sciences, 1914. – XV, 720 p.
128. Morawski S. Materiały do konfederacji Barskiej r. 1767 – 1768: z niedrukowanych dotąd i nieznanych rękopisów. – T. 1. – Lwow, 1851. – VIII, 356, VII s.
129. Moszczeński A. Pamiętnik do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego. – Poznan, 1857. – 180 s.
130. Obraz polaków i Polski w XVIII wieku / Wydany z rękopismow przez E. Raczyńskiego. – T. 15. – Poznan, 1842. – 221 s.
131. Rulhière C.C. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette république. – Paris, 1807. – T. 3. – 517 p.
132. Skrzetuski W. Prawo polityczne narodu Polskiego. – T. 2. – Warszawa, 1784. – 432 s.
133. Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów Kozaczyzny i Hajdamaczyzny / Wydał. F. Rawita-Gawronski. – Lwów, 1914. – 218 s.
134. Z dziejów hajdamaczyzny / Przedmowa H. Moscickiego. – Cz. I. – Warszawa, 1905. – 152 s.
135. Z dziejów hajdamaczyzny / Przedmowa H. Moscickiego. – Cz. II. – Warszawa, 1905. – 169 s.

Література

136. Андриевский А.А. Войтовство Ивана Сычевского в Киеве (1754 – 1766) / А.А. Андриевский // КС. – К., 1891. – Т. XXXIII. – № 4. – С. 1–31.
137. Андриевский А.А. Киевские смуты середины прошлого столетия / А.А. Андриевский // КС. – К., 1886. – Т. XIV. – № 12. – С. 664–708.
138. Антоний И. Савва Чаленко (из истории Гайдамачины прошлого века) / И. Антоний // КС. – 1887. – Т. XIX. – № 11. – С. 471–490.
139. Антоний И. Страшный Иосиф / И. Антоний // КС. – 1883. – Т. VII – № 9– 10. – С. 39– 87.

140. Антонович В.Б. Исследование о гайдамачестве по актам 1700 – 1768 гг. / В.Б. Антонович // Архив Юго-Западной России. – Ч. 3. – Т. 3. Акты о гайдамаках (1700 – 1768). – К., 1876. – С 1– 128.
141. Антонович В.Б. Несколько данных о судьбе Железняк после его ареста в Умани / В.Б. Антонович // КС. – 1882. – Т. IV. – № 12. – С. 564– 568.
142. Антонович В.Б. Уманский сотник Иван Гонта (1768 г.) / В.Б. Антонович // КС. – 1882. – Т. IV. – № 11. – С. 250–276.
143. Архів української церкви: Серія 1. Дослідження. – Випуск 1. Історія унії на Київщині 1596 – 1839 років. – К.: Свічадо, 2011. – 296 с.
144. Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. / А.И. Баранович. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 183 с.
145. Барановський О.А. Нова Січ і гайдамацький рух: археографічні публікації та актуалізована джерельна база / О.А. Барановський // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 20. – К.: НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2010. – С. 87– 96.
146. Барановський О.А. Розгортання запорізького гайдамацтва на новосербському напрямку (1752 – 1764): джерелознавчий аналіз / О.А. Барановський // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Число 18. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2011. – С. 17– 20.
147. Барвинский В.А. Крестьяне в Левобережной Украине XVII–XVIII вв. / В.А. Барвинский. – Харьков, 1909. – 296 с.
148. Батюшков П.Н. Подолия. Историческое описание / П.Н. Батюшков. – СПб., 1891. – 402 с.
149. Беднов В.А. Православная Церковь в Польше и Литве / В.А. Беднов. – Минск: Лучи Софии, 2002. – 432 с.
150. Брянцева Т.П. Відбудова і розвиток міст правобережної України в першій половині XVIII ст. / Т.П. Брянцева // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1986. – Вип. 26. – С. 67–73.

151. Брянцева Т.П. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. / Т.П. Брянцева // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1979. – Вип. 21. – С. 70–77.
152. Бутич І.Л. До історії повстання 1768 року / І.Л. Бутич // Архіви України. – К., 1968 – № 3. – С. 65–76.
153. Великий А.Г. З літопису християнської України: церковно-історичні радіолекції з Ватикану / А.Г. Великий. – Кн. 6. – Львів: Місіонер, 2000. – 288 с.
154. Галант И.В. К истории Уманской резни 1768 г. / И.В. Галант. – К., 1908. – 39 с.
155. Гермайзе О.Ю. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів / О.Ю. Гермайзе // Україна. – Кн. 1–2. – К., 1924. – 98 с.
156. Голобуцкий В.А. Гайдамацкое движение на Запорожье во время «Коліївщины» и крестьянского восстания под предводительством Е.И. Пугачева / В.А. Голобуцкий // Исторические записки. – Т. 55. – М.: Изд. Акад. наук СССР, 1956. – С. 310–343.
157. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество / В.А. Голобуцкий. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – 462 с.
158. Голобуцкий В.А. Максим Железняк / В.А. Голобуцкий. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 72 с.
159. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734 – 1775 / В.О. Голобуцький – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 415 с.
160. Горбань М.В. Гайдамаччина / М.В. Горбань. – Харків: Шлях освіти, 1923. – 84 с.
161. Грабовецький В.В. Народний герой Олекса Довбуш: історичний нарис / В.В. Грабовецький. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1957. – 150 с.
162. Грабовецький В.В. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. / В.В. Грабовецький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 210 с.
163. Греков В.О. Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. / В.О. Греков // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1927. – Кн. 11. – С. 209–241.

164. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / М.С. Грушевський. – Нью-Йорк, 1967. – 575 с.
165. Гуржій І.О. Семен Гаркуша / І.О. Гуржій. – К., 1962. – 38 с.
166. Гуслистий К.Г. Коліївщина в творах Т. Шевченка / К.Г. Гуслистий // Пам'яті Т.Г. Шевченка: Збірник статей до 125-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка. – К., 1939. – С. 121–157.
167. Гуслистий К.Г. Коліївщина (Історичний нарис) / К.Г. Гуслистий. – К., 1947. – 48 с.
168. Гуслистий К.Г. Селянське повстання 1768 р. на Україні / К.Г. Гуслистий. – Харків, 1934. – 62 с.
169. Дмитриев А.Д. Гайдамаччина / А.Д. Дмитриев. – М.: Изд-во Политкаторжан, 1939. – 62 с.
170. Дмитриев А.Д. Колиивщина / А.Д. Дмитриев. – М.: Изд-во Политкаторжан, 1934. – 48 с.
171. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: в 2 т. / Д.І. Дорошенко. – Т. II. – К.: Глобус, 1992. – 349 с.
172. Дядиченко В.А. Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в XVII – XVIII ст. / В.А. Дядиченко. – К.: Політвидав УРСР, 1954. – 54 с.
173. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В.А. Дядиченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 532 с.
174. Зубрицький М. Споминки про конфедератів / М. Зубрицький // Житте і слово. – 1894. – Т. 1. – Кн. 3. – С. 434–436.
175. Ефименко А.Я. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки: в 2 т. / А.Я. Ефименко. – Т. II. – СПб., 1906. – 358 с.
176. Иваницкий С.М. Переяславский епископ Гервасий Линцевский и начало воссоединения униатов в Западной или Польской Украине: 1757 – 1769 гг. / С.М. Иваницкий // Тр. Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольский, 1904. – № 10. – С. 1–392.

177. Иваницкий С.Ф. Польские мемуары о крестьянском восстании 1768 г. / С.Ф. Иваницкий // Ученые записки Ленинградского пединститута. – 1938. – Т. I. – С. 129–157.
178. История Киева: в 3 т. / Гл. ред. Ю.Ю. Кондуфор. – Т. 2. Киев периода позднего феодализма и капитализма. – К.: Наукова думка, 1984. – 464 с.
179. История Польши: в 3 т. – Т. 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 706 с.
180. Історія релігії в Україні: у 10 т. / За ред.: А. Колодного, В. Климова. – Т. 3. Православ'я в Україні. – К.: Український Центр духовної культури, 1999. – 560 с.
181. Кейда Ф.Ф. Український фольклор про гайдамаччину / Ф.Ф. Кейда. – К., 1999. – 238 с.
182. Клименко П. Місто і територія на Україні за часів Гетьманщини (1654 – 1767 рр.) / П. Клименко // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1926. – Кн. 7– 8. – С. 308– 357.
183. Козловский К.Е. Судьба малороссийского крестьянства в XVII – XVIII вв. / К. Козловский. – К.: Изд. ред. журнала «Киевский вестник», 1871. – 141 с.
184. Компан Е.С. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины XVII – XVIII вв. / Е.С. Компан, В.А. Маркина // Города феодальной России: сборник статей памяти Н.В. Устюгова. – М.: Наука, 1966. – С. 350– 362.
185. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / О.С. Компан. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 420 с.
186. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія / Упоряд., приміт. І.П. Бетко, А.М. Полотай; вступна ст. М.Т. Яценка. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.
187. Коялович М.О. История воссоединения западнорусских униатов старых времен / М.О. Коялович. – Минск: Лучи Софии, 1998. – 400 с.
188. Крижанівська В.В. Вплив антифеодальної боротьби селянства (кінця XVII – 60-х років XVIII ст.) на внутрішню політику уряду Речі Посполитої (на матеріалах Правобережної України): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.03. / В.В. Крижанівська. – К., 1975. – 184 с.

189. Кулаковський В.М. Визвольна боротьба народних мас Правобережної України проти соціального і національного гніту в першій половині XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Кулаковський Віталій Михайлович. – К., 1967. – 242 с.
190. Кулаковський В.М. Полум'я гніву народного / В.М. Кулаковський. – К.: Знання УРСР, 1968. – 48 с.
191. Кулаковський В.М. Посіяли гайдамаки в Україні жито... / В.М. Кулаковський // Наука і суспільство. – 1968. – № 5. – С. 32–37.
192. Кулиш П.А. Записки о Южной Руси: в 2 т. / П.А. Кулиш. – Т. I. – СПб., 1856. – 322 с.
193. Кутшеба С. Очерки истории государственного и общественного строя Польши / С. Кутшеба. – СПб., 1907. – 287 с.
194. Лазаревский А.М. Люди старой Малороссии: Лизогубы, Милорадовичи, Миклашевские и Свечки / А.М. Лазаревский. – К., 1882. – 62 с.
195. Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648 – 1783 гг.) / А.М. Лазаревский. – К., 1908. – 108 с.
196. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии / А.М. Лазаревский. – Т. 3. Прилуцкий полк. – К., 1902. – 426 с.
197. Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні 20 – 60-х рр. XVIII ст. / О.П. Лола. – К., 1965. – 131 с.
198. Максимов С.В. Сибирь и каторга / С.В. Максимов. – Ч. 3. Политические и государственные преступники. – СПб., 1871. – 388 с.
199. Максимович М.А. Вести о гайдамаках / М.А. Максимович // Москвитянин. – 1845. – Ч. III. – № 5. – С. 44–68.
200. Маркевич Н.А. История Малороссии / Н.А. Маркевич. – Т. 2. – М., 1842. – 673 с.
201. Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII ст. / В.А. Маркина. – К., 1971. – 175 с.
202. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века / В.А. Маркина. – К.: Изд-во Киев. Ун-та, 1961. – 236 с.

203. Мельник Л.Г. Гетьманщина першої чверті XVIII ст.: навчальний посібник / Л.Г. Мельник. – К., 1997. – 231 с.
204. Мережинський Ю.І. Посилення феодально-кріпосницького гніту на Волині напередодні Коліївщини (1704 – 1768 рр.) / Ю.І. Мережинський // Наукові записки Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка. – 1958. – Вип. 9. – С. 49–64.
205. Мицик Ю.А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу у першій половині XVIII ст. у фондах архівів та бібліотек ПНР / Ю.А. Мицик // Архіви України. – 1982. – № 3. – С. 63– 65.
206. Мицик Ю.А. Перша згадка про гайдамаків / Ю.А. Мицик // Український історичний журнал. – 1981. – № 10. – С. 126– 128.
207. Мицик Ю.А. Подільський збірник XVIII ст. з Чернігівського історичного музею / Ю.А. Мицик // IX Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 67– 69.
208. Мицик Ю.А. Умань козацька та гайдамацька / Ю.А. Мицик. – К.: Академія, 2002. – 187 с.
209. Мишко Д.І. Боротьба трудящих мас Правобережної України напередодні Коліївщини за своє визволення і возз'єднання з Росією (30 – 50-ті рр. XVIII ст.) / Д.І. Мишко // Коліївщина 1768. Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 45– 56.
210. Мишко Д.І. Київ: короткий історичний нарис / Д.І. Мишко – К.: Рад. школа, 1954. – 116 с.
211. Мільчев В.І. Гайдамацтво на Нижньому Побужжі у 1750-х – на початку 1760-х років / В.І. Мільчев // Запорозька старовина. – 2005. – № 3. – С. 48– 56.
212. Мільчев В.І. Запорозьке гайдамацтво XVIII століття як традиційний здобичницький промисел козацтва / В.І. Мільчев // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2008. – № XXIV. – С. 40– 50.

213. Мільчев В.І. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII століття: джерелознавчий аналіз / В.І. Мільчев. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 369 с.
214. Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. / П. Мірчук. – Нью-Йорк, 1973. – 318 с.
215. Мордвінцев В.М. Форми класової боротьби селян Києво-Печерської лаври у XVIII столітті / В.М. Мордвінцев // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1979. – Вип. 21. – С. 65–70.
216. Мордовцев Д.Л. Гайдамаччина / Д.Л. Мордовцев. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – 359 с.
217. Мякотин В.А. Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее раздела / В.А. Мякотин. – СПб., 1889. – 230 с.
218. Навроцький Б. «Гайдамаки» Тараса Шевченка: Джерела. Стил. Композиція / Б. Навроцький. – К., 1928. – 399 с.
219. Науменко В. Скорбная страничка из жизни М.А. Максимовича / В. Науменко // КС. – 1898. – Т. LXII. – № 11. – С. 273–307.
220. Омельчук В.В. Народне повстання 1734–1738 рр. на Правобережній Україні та його місце у суспільно-політичному житті і міжнародних відносинах: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Омельчук Володимир Васильович. – К., 2002 – 206 с.
221. Очерки истории СССР. – Т. 9. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 895 с.
222. Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733 – 1785 гг.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени / В. Пархоменко. – Полтава, 1908. – 139 с.
223. Перковський А.Л. Демографічне джерело для використання в нарисах з історії міст і сіл УРСР / А.Л. Перковський // УІЖ. – 1965. – № 6. – С. 106–112.
224. Петрушевич А.С. Холмская епархия и святители ее по 1866 год / А.С. Петрушевич. – Львов, 1867. – 249 с.
225. Полницкий А. Нападение гайдамаков на карантин в Ягодной Долине в 1750 году / А. Полницкий // КС. – 1889. – Т. XXV. – № 5–6. – С. 332–379.

226. Полонська-Василенко Н.Д. До історії повстання на Запоріжжі 1768 року / Н.Д. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: в 2-х тт. – Т. 1. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – С. 107– 126.
227. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2 т. / Н.Д. Полонська-Василенко. – Т. 2. – К.: Либідь, 1993. – 608 с.
228. Посулько О.М. Документи до історії гайдамацького руху в ділових матеріалах канцелярії Нової Січі та Новосербського корпусу / О.М. Посулько // Регіональне і загальне в історії: Міжнародна наукова конференція, присвячена 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (9 листопада 1995 р.): тези доповідей. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 109– 111.
229. Посулько О.М. Запорозька Січ і Гайдамаччина у 50-ті – на початку 60-х рр. XVIII ст. / О.М. Посулько // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 2010. – Вип. 8. – С. 248– 259.
230. Рутковский Я. Экономическая история Польши / Я. Рутковский. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1953. – 427 с.
231. Сварник І.І. Документи ЦДІА УРСР у Львові про класову боротьбу на Поділлі у XVIII ст. / І.І. Сварник // Тези доповідей V Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1987. – С. 85– 86.
232. Сварник І.І. Невідомий документ про гайдамацького ватажка Верлана / І.І. Сварник // Тези доповідей IV Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1986. – С. 64– 65.
233. Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. / Г.Я. Сергієнко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 212 с.
234. Скальковский А.А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского / А.А. Скальковский. – Ч. 2. – Одесса, 1846. – 367 с.
235. Скальковский А.А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733 – 1768 / А.А. Скальковский. – Одесса, 1845. – 230 с.

236. Слабченко М.Є. Господарство Гетьманщини XVII – XVIII ст.: в 3 т. – Т. 1. Землеволодіння та форми сільського господарства / М.Є. Слабченко. – Одеса: Держ. вид-во України, 1923. – 203 с.
237. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна: історичний нарис XVII – XVIII ст. / А.Г. Слюсарський. – Харків: Харківське книжково-газетне видавництво, 1954. – 280 с.
238. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 1978. – 192 с.
239. Смолій В.А. Про деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.) / В.А. Смолій // УІЖ. – 1993. – № 10. – С. 21–29.
240. Смолій В.А. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.А. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.
241. Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII – XVIII ст.) / В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 1985. – 264 с.
242. Смолій В.А. Як і коли почала формуватися українська нація / В.А. Смолій, О.І. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1991. – 112 с.
243. Собрание сочинений М.А. Максимовича. – Т. I. Отдел исторический. – К., 1876. – VIII, 848 с.
244. Соловьев С.М. История России с древнейших времен: в 6 кн., 29 т. / С.М. Соловьев. – Кн. 6. – Т. XXVI–XXIX. – СПб., 1896. – 1178 с.
245. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой пол. XIX в. / Е.Д. Сташевский. – М.: Наука, 1968. – 484 с.
246. Страхов Г.М. Крестьянское движение на Правобережной Украине во второй половине XVIII века: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01. / Г.М. Страхов. – К. 1964. – 20 с.
247. Тимошенко Л. Радомисль в історії Української церкви // Л. Тимошенко // Людина і світ. – 1997. – № 2. – С. 6– 11.

248. Храбан Г.Ю. Коли ж саме здобуто повстанцями Умань у 1768 р.? / Г.Ю. Храбан // УІЖ. – 1969. – № 5. – С. 104–105.
249. Храбан Г.Ю. Про спогади Павла Младановича / Г.Ю. Храбан // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – № 4. – С. 47–64.
250. Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного. Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768 – 1769 рр. / Г.Ю. Храбан. – К.: Вид-во КУ, 1989. – 173 с.
251. Храбан Г.Ю. Чи слід користуватись терміном «Коліївщина» / Г.Ю. Храбан // УІЖ. – 1967. – № 8. – С. 154–158.
252. Чернецький Є. Церковнородові змагання на теренах Білоцерківського староства (епізод 1768 р.) / Є. Чернецький // Яковлівські Читання: наукова конференція, присвячена пам'яті українського історика, правознавця, громадського і політичного діяча Андрія Яковліва (1872 – 1955): тези доповідей. – Черкаси, 2000. – С. 29–34.
253. Чухліб Т.В. «Гайдамаччина» в Речі Посполитій XVIII ст. (причини повстанського руху в світлі джерел з українського табору) / Т. Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – 2008. – № 8. – С. 116–125.
254. Чухліб Т.В. Хто вони гайдамаки – козаки, «бомжі» чи «вурдалаки»? / Т.В. Чухліб // Сучасність. – 2010. – № 3. – С. 163–185.
255. Шевченко Ф.П. Про міжнародне значення повстання 1768 р. на Правобережній Україні / Ф.П. Шевченко // УІЖ. – 1968. – № 9. – С. 11–24.
256. Широцький К.В. Коліївщина: (Гайдамаччина в 1768 р.) / К.В. Широцький. – К.: Тов-во «Час», 1918. – 48 с.
257. Шпитальов Г.Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 років / Г.Г. Шпитальов. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2002. – 72 с.
258. Шульгин Я.Н. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов / Я.Н. Шульгин. – К., 1890. – 209 с.
259. Шульгин Я.Н. «Правда» о Колиивщине польского историка г. Корзона / Я.Н. Шульгин // КС. – 1893. – Т. LX. – № 1. – С. 126–160.

260. Шульман Е.Б. К вопросу об участии молдаван в восстании 1734 г. на Брацлавщине / Е.Б. Шульман // Ученые записки Бельцкого государственного педагогического института им. А. Руссо. – 1967. – Т. 9. – С. 93–107.
261. Шульман Е.Б. Новые документы об участии молдаван в гайдамацком движении (1734 – 1735 гг.) / Е.Б. Шульман // Бельцкий государственный педагогический институт им. А. Руссо: Итоговая научная конференция преподавательского состава за 1965 год: тезисы докладов. – Бельцы, 1966. – С. 17–19.
262. Щурат В. До історії Коліївщини / В. Щурат // Записки НТШ. – 1908. – Т. LXXXVI. – С. 143–146.
263. Эварницкий Д.И. Гайдамацкое движение и уманская резня 1768 г. / Д.И. Эварницкий // Русская мысль. – 1901. – № 2. – С. 44–71.
264. Antoni J. Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich / J. Antoni. – Т. II. – Warszawa, 1880. – 305 s.
265. Arnold S. Polska szlachecka wobec walki narodowo-wyzwoleńczej ludu ukraińskiego w wieku XVII / S. Arnold // Sesja naukowa w trzechsetną rocznicą zjednoczenia Ukrainy z Rosją: 1654 – 1954. – Warszawa, 1956. – S. 7–23.
266. Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach: bohaterowie, fortece, tradycja / P. Borek. – Kraków, 2001. – 426 s.
267. Heleniusz E. Rozmowy o polskiej koronie: w 2 t. / E. Heleniusz. – Т. 2. – Kraków, 1873. – 581 s.
268. Herbarz polski i imionospis zasłużonych w Polsce ludzi wszystkich stanów i czasów: ułożony porządkiem alfabetycznym na podstawie Herbarza Niesieckiego i manuskryptów. – Т. 2. – Lwów 1859. – 280 s.
269. Historia Polski. – Т. 2: 1764 – 1864. Cz. 1: 1764 – 1795 / pod red. Stefana Kieniewicza i Witolda Kuli. – Warszawa: Państw. wyd. nauk., 1958. – 431 s.
270. Kohut Z.E. Myths old and new: the hajdamak movement and the Koliivshchyna (1768) in recent historiography / Z.E. Kohut // Harvard Ukrainian Studies. – 1977. – Vol. I. – № 3. – P. 359–378.

271. Konopczyński W. Konfederacja Barska / W. Konopczyński. – T. 1. – Warszawa, 1936. – XVI, 559 s.
272. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764 – 1794): w 6 t. / T. Korzon. – T. I. – Kraków – Warszawa, 1897. – 513 s.
273. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764 – 1794): w 6 t. / T. Korzon. – T. II. – Kraków – Warszawa, 1897. – 428 s.
274. Likowski E. Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX w. / E. Likowski. – Cz. 1. – Warszawa, 1906. – XIV, 277, V s.
275. Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII – XVIII w. / J. Perdenia. – Wrocław, 1963. – 284 s.
276. Rawita-Gawroński F. Historia ruchow hajdamackich / F. Rawita-Gawroński. – T. I. – Lwów, 1899. – 269 s.
277. Rawita-Gawroński F. Historia ruchow hajdamackich / F. Rawita-Gawroński. – T. II. – Lwow, 1899. – 297 s.
278. Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w. / F. Rawita-Gawroński. – Warszawa, 1923. – 238 s.
279. Rolle A.J. Wybór pism: w 3 t. / Wyd. W. Zawadzki. – T. I. Gawędy historyczne. – Kraków: Wydawn. Literackie, 1966. – 417 s.
280. Serczyk W.A. Hajdamacy / W.A. Serczyk. – Kraków: Wydawn. Literackie, 1972. – 459 s.
281. Serczyk W.A. Koliszczyzna / W.A. Serczyk. – Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1968. – 173 s.
282. Sieńkiewicz K. Skarbiec historii Polskiej / K. Sieńkiewicz. – T. 2. – Paryż, 1840. – 569 s.
283. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. I. – Warszawa, 1880. – 960 s.
284. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. V. – Warszawa, 1884. – 960 s.
285. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. VIII. – Warszawa, 1887. – 960 s.

286. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. –
T. X. – Warszawa, 1889. – 960 s.